

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br. 6, god. 2012/13.

Izdavač:

NACIONALNA ZAJEDNICA CRNOGORACA HRVATSKE

Za izdavača:

RADOMIR PAVIĆEVIĆ

Urednik:

PETAR POPOVIĆ

Suradnici:

TOMISLAV BADOVINAC

SAVA BOGDANOVIĆ

ZORAN DRAŠKOVIĆ

DAMIR GRUBIŠA

DRAGUTIN LALOVIĆ

MIRAŠ MARTINOVIĆ

ROSANDA MUČALICA

RADOMIR PAVIĆEVIĆ

DIMITRIJE POPOVIĆ

DRAGAN RADULOVIĆ

GIACOMO SCOTTI

MARKO ŠPADIJER

RASTKO ŠVALBA

ILIJA VUJAČIĆ

LIDIJA VUKČEVIĆ

Grafički i tehnički urednik:

DRAGI SAVIĆEVIĆ

IVAN SAVIĆEVIĆ

Priprema:

STUDIO BDM

Tisak:

SKANER STUDIO, ZAGREB

Naslovnica: *Dimitrije Popović, NJEGOŠ, olovka u boji, tempera, akvarel / papir, 100x70 cm, 2011.*

Ljetopis je tiskan uz financijsku potporu Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br. 6, god. 2012/13.

Sadržaj

Uvodnik

U europskoj Hrvatskoj: naše perspektive – Petar Popović.....	4
--	---

Događaji, ljudi, knjige

200. obljetnica rođenja Petra II Petrovića Njegoša (1813-2013)

Dimitrijević <i>hommage</i> Njegošu – Lidija Vukčević.....	10
Njegoševi jubileji – Marko Špadijer	15
Njegoševa vizija svijeta – Sava Bogdanović.....	27
Njegoš i Italija – Giacomo Scotti	31
Čekajući knjige sa carine (esej o dva Njegoša) – Dragan Radulović	36

Razgovori o knjizi

Vlado Vujović, <i>Klos. Hronika o konclogoru Klos u Albaniji 1941-1942.</i> Govore: Radomir Pavićević, Tomislav Badovinac, Rastko Švalba, Giacomo Scotti.....	43
--	----

Ogledi

Machiavellijeva fortuna u Hrvatskoj: od renesansnog kritičkog dijaloga, preko klerikalne osude, do ustaške apoteoze sile (1513-1945) (uz 500. godišnjicu <i>Vladara</i>) – Damir Grubiša	52
Pravo i politika u modelima političkog mišljenja i djelovanja – Ilija Vujačić.....	64
Transnacionalni kapital i međunarodni poredak - Petar Popović.....	81

Knjige

Miraš Martinović, <i>Antički gradovi snovi i sudbine</i> – Dimitrije Popović	95
Danilo Ivezić, <i>Kronika NZCH 1991-2011</i> – Zoran Drašković	96
Marko Špadijer, <i>Vladimir Popović. Biografska priča i sjećanja savremenika</i> – Dragutin Lalović.....	99
Dimitrije Popović, <i>Luča Njegoševe noći</i> – Miraš Martinović.....	102
Vlado Vujović, <i>Švedani – Osvajači Anderbe</i> – Zoran Drašković.....	103

Kulturni izlog Crne Gore

Iz kulturnog života

Pregled kulturnih događaja 2012. i 2013. godine – Rosanda Mučalica.....	107
---	-----

Uvodnik

Hrvatska u Evropi: naše perspektive

piše: Petar Popović

Kao novom uredniku dvogodišnjaka *Ljetopis crnogorski* velika mi je čast i zadovoljstvo preuzeti vodstvo ovoga uglednog časopisa, koji obrađuje teme od društvenog i kulturnog značaja, čime obogaćuje intelektualnu riznicu ne samo nacionalne manjine Crnogoraca u Hrvatskoj, nego i šire hrvatske čitalačke publike. Već više od desetljeća na stranicama ovog časopisa kvalitetno se njeguje i razvija kultura dijaloga dvaju naroda. U tome se ovaj časopis oslanja na krupne rezultate ukupnog rada Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske. No ne samo kao njegovo ogledalo, nego i u stvaralačkom autorskom smislu. Nastaviti u tom duhu veoma je važan, ali i nimalo lak zadatak. Pritom imam osobito na umu upozorenje Dragutina Lalovića da djelatnost Crnogoraca u Hrvatskoj počiva na njihovu dvostrukom subjektivitetu, s jedne strane građanskoj pripadnosti hrvatskoj demokratskoj državi, s druge crnogorskom nacionalnom korpusu: "takva osjetljiva pozicija obvezuje na politički i intelektualno odgovorno ponašanje!" (*Ljetopis*, 2008/09: 5).

Temeljna težnja za ozbiljenjem uzajamnosti kulturnih identiteta i susreta tradicija dvaju naroda, kao i znanstvenih doprinosa u kritičkim analizama društveno-političkih procesa, karakterizira i ovaj broj *Ljetopisa*. Naime, godine koje su njime obuhvaćene, 2012-2013. označuju presudno povijesno razdoblje kada se nakon gotovo cijelog stoljeća Hrvatska "vratila" u evropsku obitelj naroda. Što znači integracija u Evropsku Uniju (1.7.2013) za Hrvatsku i crnogorsku manjinu u njoj, potrebno je sagledati iz niza perspektiva, budući da ujedinjena Evropa

predstavlja svojevrsnu uzajamnost panevropske ideje prožimanja zajedničkog civilizacijskog-kulturnog prostora, uz uspostavu liberalnih struktura političke međuovisnosti slobodnih naroda.

Posljednjih godina upravo ta i takva Evropa proživljava tešku krizu, čije je žarište u samim njezinim osnovnim pretpostavkama. Globalizacije je zaoštrila već postojeću tenziju *nacionalnog* i *nadnacionalnog*. Stabilnost granica i kulturna homogenost država, kao nasljeđe moderne ideje državnog suvereniteta, bile su jamstva slobodnoga života "samosvijesnih" naroda Europe još od 17. stoljeća. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata slobodni je protok ljudi, roba, kapitala i usluga "omekšao" granice. U toj općoj političkoj, ekonomskoj i kulturnoj uzajamnosti ta je "samosvijest" partikularnih identiteta stare Evrope dovedena, u najmanju ruku, u pitanje. S izbijanjem globalne recesije 2008. pojavile su se prve naznake vraćanja naizgled prevladanih prijepora oko uloge nacionalne države u nadnacionalnoj EU. Na toj se kriznoj podlozi razmahao euskepticizam, kadšto čak i eurofobija, za koju su institucije poput Evropske komisije, Evropskog parlamenta i Evropskog suda pravde ništa drugo do maligna prepreka na putu država-članica da svaka za sebe pronađe izlaz iz nevolje.

Optimističnost *ujedinjavanja* i *širenja* Europe pripada blaženoj predkriznoj prošlosti. Ujedinjenje Njemačke i nedugo potom stvaranje Evropske Unije početkom 90-ih godina 20. stoljeća, te njezino širenje na istok Evrope u naredna dva desetljeća, predstavljaju vrhunac jednog razdoblja, koje je, kako se čini, iza nas. Zaboravljene su euforične riječi bivšeg istočnonjemačkog predsjednika SPD-a Wolfganga Thiersea, koji je ujedinjenje Njemačke svojedobno protumačio kao proces istovjetan projektu „evropeizacije“. Sama pak evropeizacija, kao kompleksna asimetrična integracija svih vidova evropskog društva

zahvaćena je današnjom krizom suvereniteta nacionalne države. Tako Ujedinjeno Kraljevstvo prijeti referendumom o izlasku iz EU do 2017, kao odgovor na pokušaj Evropske centralne banke da integriše londonski *City* u evrozonu. Istovremeno, zbog grčke krize nije isključena niti mogućnost raspada ili barem korjenite reforme evrozone. Zbog ekonomske krize ponovo jačaju secesionistički pokreti, koji unutar nadnacionalne EU traže pravo na samoopredjeljenje. Ugrožen je teritorijalni integritet Španjolske (s mogućnošću odcjepljenja Katalonije) i Belgije (s mogućnošću diobe na nizozemsku Flandriju i francusku Valoniju). Ne treba zanemariti ni permanentnu težnju za odvajanjem Sjeverne Italije, kao ni upitnost integriteta Britanije. Iako je na nedavnom referendumu Ujedinjeno Kraljevstvo uspjelo zadržati Škotsku u svom sastavu, primorano je dati veće ovlasti vladi u Edinburgu. Kao popratna pojava, uz slab odaziv birača na evroparlamentarnim izborima, u EP-u jačaju tendencije evroskepticizma i radikalno desnih independističkih blokova. Imamo li na umu i niz drugih dezintegrativnih tendencija, znači li to da je velika ideja Europe na izdisaju?

Identitetska kriza koju proživljava današnja institucionalno ujedinjena Evropa nije nam nerazumljiva. Povijesno iskustvo Hrvatske i Crne Gore u cijelom 20. stoljeću iskustvo je društvene traume, koja se očitovala u stvaranju i agoniji dviju jugoslavenskih zajednica te u trima ratovima (1914-1918, 1941-1945, 1991-1995). Naše su dvije zemlje permanentno definirale i redefinirale svoje sociopolitičke, ekonomske i ustavno-pravne okvire. Na ovim područjima nema nijedne generacije koja nije proživjela svojevrsni radikalni društveni zaokret i političko „raskidanje s prošlošću“. Nameće nam se pitanje: s obzirom na naše dramatsko povijesno iskustvo, jesmo li mi (ne samo naše političke i intelektualne elite, nego i građani) - u kontekstu

današnje evropske krize - kao punopravni članovi evropske obitelji voljni i sposobni aktivno i stvaralački pridonijeti rješavanju krize? Prije svega tako da zagovaramo i djelatno pridonosimo demokratskom preobražaju birokratizirane, sklerotične i konfuzne egzekutive EU. Jesmo li kadri da se u sklopu udruženih proevropskih snaga izborimo, primjerice, za jedno funkcionalo fiskalno središte, koje će svojim nadležnostima i načinom djelovanja istodobno uvažavati monetarnu autonomiju država članica? Smijemo li sebi dozvoliti da izostanemo i ne sudjelujemo u kolektivnom projektu obnove duha jedinstvene evropske kulture kroz afirmaciju identitetskih posebnosti njezinih konstitutivnih naroda?

Mogući odgovor na ove dvojbe i izazove ne bi smio previdjeti činjenicu da su u godinama prije hrvatskog pristupanja EU, u javnoj raspravi zagovornici evroskepticizma bili medijski sustavno marginalizirani, dok su političke elite proces tzv. „evroatlantskih integracija“ ideološki uzdigle u posvećenu vanjskopolitičku dogmu. "Put u EU" misaono je ispražnjen i postuliran kao gola povijesna neminovnost. U javnom diskursu prevladala je potpuno nova terminologija evroatlantizma, čiji su pojmovi kao litanija *ad nauseam* ponavljani i kod provedbi čak i tehničkih prilagodbi *acquis communautaire*. Međutim, šok i nevjerica su nastupili već na prvim izborima za Evropski parlament 2013, kada je u Hrvatskoj zabilježen slab, gotovo nikakav odaziv birača. Hrvatska, a uskoro i Crna Gora, morat će se zdvojno pitati: kakav je uopće smisao tako teškog i neizvjesnog procesa integracije u zajednicu u čijem se životu i radu ne sudjeluje? Kako objasniti toliku apatiju i nezainteresiranost našeg novoevropskog građanstva? Je li moguće da već i ekonomska kriza može izazvati krizu povjerenja u institucije takvoga epohalnog projekta zajedničke budućnosti kakav je EU? Pritom ove dvojbe prati jedinstveni fenomen

koji je već prisutan u Hrvatskoj (a najvjerojatnije će biti prisutan i u Crnoj Gori), a karakterizira ga kako indiferentnost i gotovo odbojnost prema evropskim vrijednostima, tako i teleološko shvaćanje evroatlantskog puta i općedruštveno opredjeljenje za te iste vrijednosti.

Ostaje da se vidi kako će se naša ukupna društvena znanost, napose politolozi i sociolozi, suočiti s tim ključnim izazovima. Pritom nije na odmet podsjetiti na davnašnja razmišljanja Bogdana Radice u predveće evropske kataklizme Drugog svjetskog rata. Bilježeći nizom razgovora apatiju tadašnjih evropskih intelektualaca, koji su pesimistično promatrali sumrak jedne kulture, Radica se osvrnuo na „našeg čovjeka“ koji tražeći kroz povijest svoje mjesto na Zapadu, doživljava istovremeno i zanos i nemir. Njegove riječi gotovo da oslikavaju današnje stanje kao stanovitu društvenu zakonitost, navodeći da je „naš čovjek neprestano tražio i teži tome da pronađe mogućnost suživljavanja i suosjećanja sa Zapadom, ali je u isti mah izricao svoje sumnje, svoju mržnju i prezir čovjeka sa periferije koji zna i osjeća što to znači živjeti na mostu i u sjecištu najprotivnijih strujanja i utjecaja. Između Istoka i Zapada Evropa je za tog čovjeka značila i nadu i razočaranje, i vjeru i sumnju: Marko Marulić zamjenjuje padovanske i firentinske salone otočkim samoćama šoltanskog Nečujma s isto toliko očaja i zadovoljstva kao što je Njegoš bježao iz Napulja ili iz Venecije na visove crnogorske“ (v. B. Radica, *Agonija Europe*, 2006, Disput, Zagreb, str. 24).

Taj spoj višestoljetnog pesimizma i zanosa i danas je u nas prisutan u protuslovnom amalgamu građanske indiferentnosti i bespogovornog zgovora evropejstva. Koliko god prisutan, to ne znači da kao takav ništi društvene napore u suočavanju s izazovima evropske krize. U tom smislu, djelovanje NZCH na općedruštvenom planu kako bi Europa zaživjela u Hrvatskoj a Hrvatska dodatno

oplemenila duh Evrope, naš je skromni doprinos kulturi i znanosti ovog društva. Na tom putu, *Ljetopis* ima izuzetnu ulogu, prvenstveno zaslugom jednoga od njegovih utemeljitelja, politologa prof. dr. sc. Dragutina Lalovića. Teško je precijeniti njegov doprinos kao urednika i autora, puno je desetljeće svojim kritičkim znanstvenim ogledima i pomno krojenim kulturnim sadržajima od *Ljetopisa* stvorio važnu instituciju kako za hrvatsku tako i crnogorsku znanstvenu i kulturnu baštinu. U svjetlu tih dostignuća, povjerenje koje mi je ukazano time što mi je povjerena uređivačka palica *Ljetopisa*, čini mi izuzetnu čast i ispunjava osjećajem velike intelektualne odgovornosti u očuvanju kontinuiteta dosadašnjih visokih standarda *Ljetopisa*.

O strukturi i sadržaju ovog broja

U ovom razdoblju, osim povijesnog ulaska Hrvatske u Europsku Uniju, središnji je događaj, ne samo u Crnoj Gori, obilježavanje dvjestogodišnjice rođenja crnogorskoga i europskog velikana Petra Petrovića II Njegoša (1813-2013). Stoga je prvi blok rubrike „Događaji, ljudi, knjige“ posvećen upravo velikom Njegoševom jubileju.

Slikar i književnik Dimitrije Popović je kao *hommage* pjesniku i misliocu realizirao ciklus radova inspiriran *Lučom mirkokozma*, naslovljen „Misterijum Luče mirkokozma“, ciklus „Paris i Helena“, odnosno *Noć skuplja vijeka*, pripovijetku *Luča Njegoševe noći* i skulpturu „U čast Njegoševe misli“. Program je bio u dva dijela: skulptura je uz izložbu slika najprije javno predstavljena u muzeju Mimara, nakon čega je uslijedila i promocija monografije i pripovjetke. Ista manifestacija ponovljena je, još svečnije, na Cetinju u Njegoševoj Biljardi. Skulptura „U čast Njegoševe misli“ poklon je autora i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske crnogorskoj povijesnoj prijestonici Cetinju. Danas se nalazi na platou

između Njegoševe Biljarde i Narodnog muzeja na Cetinju. Umjetnički projekt „Hommage Njegošu“ proglašen je u Crnoj Gori kulturnim događajem godine. Međunarodna asocijacija „Artist on Globe“ za Hrvatsku taj je projekt također proglasila umjetničkim projektom godine, za što su autoru i Nacionalnoj zajednici Crnogoraca Hrvatske dodijeljene plakete. Tim povodom, u ovom broju donosimo razgovor s Dimitrijem Popovićem kojega je vodila književnica i književna kritičarka dr.sc. Lidija Vukčević, posebno se usredotočujući na Njegoša kao nepresušni izvor inspiracije suvremenim umjetnicima.

Velik jubilej obilježila je i Nacionalna zajednica Crnogoraca sa sjedištem u Rijeci (zajedno s dva svoja vijeća za Primorsko-Goransku Županiju i Grad Rijeku). Tom su prigodom održane „Njegoševe večeri“, 23. i 24. listopada 2013. godine. O događaju su izvijestili gotovo svi riječki mediji i talijanska *La voce del popolo*. U ovom broju prenosimo izlaganja s toga znanstvenog skupa sociologa Sava Bogdanovića, književnika Giacomina Scottija i publicista Marka Špadijera. Tematski blok je obogaćen i ogledom književnika i filozofa Dragana Radulovića. Ove autorizirane priloge preuzimamo iz uglednoga crnogorskog časopisa *Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, na čemu se njezinu uredništvu najljepše zahvaljujemo.

U rubrici „Razgovori o knjizi“, izdvojili smo predstavljanje drugog izdanja izvanredne i dragocjene knjige Vlada Vujovića, *Klos. Hronika o konclorogor u Albaniji 1941-1942*. Knjiga je predstavljena u Podgorici, Nikšiću (6. i 7. listopada 2012), Zagrebu (22. veljače 2013) i Rijeci (13. lipnja 2013). Predstavljanja u Zagrebu i Rijeci organizirana su u suradnji crnogorskih udruga i udruga antifašističkih boraca i antifašista, kao dodatni znak priznanja Vladi Vujoviću, jugoslavenskom i talijanskom partizanu i antifašističkom borcu. Donosimo priloge

predsjednika NZCH Radomira Pavićevića, predsjednika Društva „Povijest izvan mitova“ Tomislava Badovinca, povjesničara Rastka Švalbe i književnika Giacomina Scottija.

U rubrici „Ogledi“ predstavljamo tri znanstvena članka i ogleda.

Prvi članak pisan je u znaku još jednog jubileja 2013. godine: petstogodišnjice Machiavellijeva *Vladara*. Naš stalni suradnik, svjetski znalac Machiavellijeva djela prof. dr.sc. Damir Grubiša u ogledu „Machiavellijeva fortuna u Hrvatskoj: od renesansnoga kritičkog dijaloga, preko klerikalne osude, do ustaške apoteoze sile (1513-1945)“ izlaže suveren povijesni pregled pola milenija odnosa hrvatske intelektualne scene prema Machiavelliju. Autor nudi pregled hrvatskih interpretacija Machiavellija u tri faze: prva faza je hrvatska protureformacijska katolička kritika Machiavellija, uz uvažavanje i istodobno kritiku njegovih političkih ideja; u toj ranoj fazi, odnos je uglavnom bio negativan. Druga je faza od 18. do 20. stoljeća, koja u sebi ujedinjuje ono što se u Evropi smatra dvjema odvojenim povijesnim cjelinama, a to su prosvjetiteljstvo i nacionalni romantizam, prosvjetiteljstvo 18. stoljeća i buđenje nacija u 19. stoljeću. Postojala je jaka katolička struja kao nositelj prosvjetiteljstva u Hrvatskoj, koja je osuđivala Machiavellijeva „Vladara“, kao „nemoralni“ pristup politici. Međutim, počevši s Milivojem Šrepelom krajem 19. stoljeća, javljaju se pozitivne interpretacije Machiavellija, pogotovo u Dalmaciji, kojoj je talijanska književna tradicija bila bliža (ali i zbog utjecaja, doduše kratkotrajne, Napoleonove vlasti). Treća je faza u doba NDH, koju su obilježile interpretacije Julija Mankanca, koje sukladno fašističkim interpretacijama u potpunosti reinterpretiraju i reafirmiraju Machiavellijev „mak-ijavelizam“ kao pozitivan i državotvoran.

Drugi članak „Pravo i politika u modelima

političkog mišljenja i djelovanja“ uglednog politologa prof. dr. sc. Ilije Vujačića, bavi se zanimljivom postavkom o postojanju apstraktnih, odnosno implicitnih ideja u pozadini konkretnih ustavno-pravnih i demokratskih oblika vlasti. Istražujući opću idejnu bit u pozadini modernih ideologija, autor, oslanjajući se na tradicije prosvjetiteljske političke misli i racionalizma, predstavlja tri teze: prva, epistemološka teza, koju sačinjavaju dva suprotstavljena prosvjetiteljska pogleda konstruktivizma i evolucionističkog tipa političkog mišljenja; druga, antropološka teza, s optimističkim, pesimističkim i skeptičnim pogledom na ljudsku prirodu; te konačno, društvena teza, koja predstavlja svojevrsnu sintezu dvaju suprotstavljenih vidova unutar epistemoloških i antropoloških teza. S jedne strane, autor ukazuje na postojanje „naivnog“ optimističkog konstruktivizma, koji tvrdi da ljudski razum zna što je najbolje za društvo u cjelini, pa smatra da je na racionalističkim osnovama moguće izgraditi idealne društvene, političke i pravne institucije. S druge strane, autor ukazuje na suzdržani epistemološki i antropološki skepticizam, koji evolucijski gleda na razvoj političko-pravnih institucija, kao iskustveni proces. Na primjeru „post-komunističkih“ društava, autor ukazuje da je „naivni“ konstruktivizam kao ideološki uvjetovan „onostranim istinama“ preživio smjenu oblika vlasti iz komunizma u demokraciju. Osim što je u novom poretku bio prevladavajući, samim time činio je, pogotovo u pravnom smislu, post-komunističke sustave fragilnim.

Predstavljam i svoj članak „Transnacionalni kapital i međunarodni poredak“ u kojemu se bavim procesom transnacionalizacije kapitala u doba Hladnog rata i kako je taj proces uvjetovao stvaranje modernog neoliberalnog globalnog poretka. U radu se analizira priroda takvog poretka, kojega u prvom redu karakterizira anarhičnost odnosa u monetarnom

sustavu. Samim time, riječ je o svojevrsnom neporetku koji se može održavati na tri načina. Prvi, realistički pristup temelji se na vojnoj moći jedne države, koja svojom snagom uspostavlja hegemonijsku vlast usprkos deteritorijaliziranoj logici transnacionalnog kapi-tala i međuovisnosti slobodne trgovine. Drugi, racionalistički pristup temelji se na međunarodnom pravu, kao regulativnom mehanizmu kojim bi države koje sačinjavaju današnji međunarodni financijski režim – G20 – uspostavile regulacijske i nadzorne mehanizme nad privatnim poslovnim sektorom. Treći, idealistički pristup se za razliku od prethodna dva pristupa ne temelji na državama kao takvima, nego isključivo na prijedlozima za prevladavanje opće svjetske nejednakosti između 1% najbogatijih i ostatka (od kojih je 40% ispod donje granice siromaštva).

U rubrici „Knjige“ predstavljamo prikaze važnih knjiga iz izdavačke produkcije NZCH: *Antički gradovi – snovi i sudbine* (u izdanju Matice Crnogorske i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio) Miraša Martinovića; *Vladimir Popović. Biografska priča i sjećanja savremenika* (također u izdanju Matice crnogorske i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio) Marka Špadijera; *Luča Njegoševe noći*, Dimitrija Popovića; *Šveđani – Osvajači Anderbe* pokojnog Vlada Vujovića; *Kronika NZCH 1991-2011*. Danila Ivezića (sve u izdanju NZCH).

Završni blok tvori tematska cjelina „Kulturni izlog Crne Gore“, koja sadrži pregled najvažnijih događaja iz kulturnog života Crne Gore u toku 2012. i 2013. godine, o kojima izvješćuje naša stalna suradnica Rosanda Mučalica.

DOGAĐAJI, LJUDI, KNJIGE

200. obljetnica rođenja Petra II Petrovića Njegoša (1813-2013)

Dimitrijević hommage Njegošu

(razgovor s Dimitrijem Popovićem)

razgovara: Lidija Vukčević

Vi se ste kao svjetski prepoznat i priznat autor bavili Njegošem u mnogim žanrovima i formama: eseju, pripovijetki, scenariju, slici, skulpturi, svjetlosnoj instalaciji, teatarskim skicama, rekonstrukcijom sad već mitološkog prostora na glavnome cetinjskom trgu... Kako danas gledate na Njegoša, kao na živu tradiciju ili pak klasika koji nije dovoljno proučen?

– Upravo u zadnjoj rečenici Vašeg pitanja nalazim naznaku mog odgovora. Naime Njegoš danas egzistira i kao živa tradicija i kao klasik kojega, smatram, treba još više proučavati. Što se tiče prvoga dijela pitanja s njim je puno lakše. Njegoš je svojevrsni fenomen i njegova se tradicija odvija sama po sebi. Ona traje i trajat će. Na određen način ta tradicija samu sebe proizvodi. To njeno "samooplođivanje", ustvari inicira svaka nova generacija, novo vrijeme, novi senzibilitet, što toj nje-goševskoj tradiciji otvara nove dimenzije. Što se tiče drugog dijela pitanja, smatram da, iako se o Njegošu puno pisalo i piše, njegova intrigantna i na svoj način komplicirana osobnost zahtijeva intenzivnije i ekstenzivnije proučavanje. Tu prvenstveno mislim na sva ona iskustva i dostignuća misli našega doba, od na primjer egzistencijalizma do kvantne fizike, od starih religijskih dogmi do novih spiritualnih pokreta kao što je New age, itd. Ovdje, naravno, mislim prvenstveno na spjev *Luča mikrokozma* i pjesme "Crnogorac svemogućem Bogu", odnosno "Misao", koja se s pravom smatra prologom *Luče mikrokozma*. Takođe

mislim da se treba promijeniti način plasiranja istraživanja o Njegošu, da se ta istraživanja prilagode zahtjevima vremena a ne da budu ekskluziva uskog broja pojedinaca iz struke čija se vrijedna znanja iscrpljuju u prigodničarskim seminarima. U tom smislu je nužna popularizacija Nje-goševog djela u najboljem smislu te riječi. Nažalost danas kod nas postoji neko apriori ograđivanje od *Luče*. Često ljudi kažu: "Ah, to je prekomplikirano, velika je to filozofija koja se teško može razumjeti". Upravo u ovome uvriježenom mišljenju vidim izazov za nje-gošologe. Postoje popularni pristupi kako čitati Dantea, Shakespearea, Milтона itd. Zar nije Getheov *Faust* veoma složeno i na svoj način zamršeno djelo? Postoje mnoge studije koje pomažu čitaocu da shvati ovo Getheovo remek djelo. Slijedom asocijacija pada mi na pamet *Majstor i Margarita*. Ovaj čuveni roman Bulgakova i danas doživljava nove i zanimljive interpretacije.

Smatram da pisca ne treba sagledavati samo u kontekstu njegovog vremena, nego i u kontekstu novoga, našeg doba koje sagledava piščevo djelo. Na taj se način ono (djelo) produžuje u novo vrijeme i njegova se suština profilira kroz nove oblike tumačenja i viđenja. U tom smislu smatram da se puno duguje Nje-goševoj *Luči*. Bilo bi zanimljivo uraditi studiju o Nje-goševom djelu u svjetlu Frojdove psihoanalize. Ne samo u smislu značaja libida, što bi svakako bilo zanimljivo za Nje-goševe pjesme odnosno stihoveerotskog karaktera, nego i za spjev *Luča mikrokozma*. Ovdje mislim na kontekst problema koji se odnose na relaciju čovjek-Bog. U početku Nje-gošev se čovjek pobunjuje protiv Boga (Oca - frojdovski problem) i stavlja se na stranu Sotone. S druge strane Frojd je shvatio, kako ističe Fromm, da vjera u svemogućeg Boga ima korijen u bespomoćnosti ljudskog bivstvovanja i u čovjekovu pokušaju da svoju bespomoćnost savlada vjerom u oca i majku koje oličava Bog na nebu. Bilo bi zanimljivo

u tom smislu analizirati Nje-goševog čovjeka. Je li čovjekovo spasenje u Bogu ili, kako to Freud naznačuje, u samome sebi.

Što sve može značiti susret dvojice velikana? Vas koji ste umjetnik XX. i XXI. stoljeća i Njegoša koji je više od dvjesto godina stariji?

– Preduvjet postojanosti jednog kvalitetnog susreta je prepoznavanje.

Znajući u mladosti o Nje-goševom djelu samo iz programa gimnazijske lektire, gdje je sve bilo usmjereno na *Gorski vijenac*, ono što me je posebno privlačilo bile su one divne metafore. O zrakama koje „umiru na planini“ koje sam često gledao sa prozora moje rodne kuće na Cetinju, kada sunce zalazi za Lovćenom, u cetinjskom manastiru sam "vidio" kandelo koje „plače pred oltarom“ na moru „volne“ koja jedna drugu „popire“ i o "brijeg se lome obadvije" ... Hoću reći kako me ova poetska dimenzija Nje-goševog djela puno više zanimala od onog istorijskog konteksta odnosno sižea koji govori o istrazi poturica. Nje-goša pjesnika mi je otkrivala njegova literatura i ambijent koji ga je inspirirao. Tek kasnije za vrijeme studija intenzivnije sam se počeo zanimati za *Luču mikrokozma* i one probleme što se odnose na pitanja religije, metafizike, filozofije, mistike itd. To se odrazilo na transpoziciju pjesnikovog djela u mojim ciklusima *Misterijum Luče mikrokozma*, "Paris i Helena", odnosno "Noć skuplja vijeka", i skulpturi "U slavu Nje-goševe misli".

Je li taj susret uvijek bio kao mladenački, ljubav na prvi pogled, ili ste pak nalazili u Njegošu vlastite dvojbe, proturječja, kontraste, spoj mogućeg i nemogućeg?

– Naravno, taj je susret puno složeniji i bogatiji od onoga što mogu u ovakvoj formi kratkog razgovora izraziti. Već sam napomenuo da kvalitetan susret podrazumijeva prepoznavanje. Dakle, Nje-goš je bio jedan od onih autora koji mi je pomogao da

prepoznamonaj do tada neotkriveni senzibilitet prema umjetničkom izrazu koji sam nosio u sebi.

Prije školske lektire moje "prepoznavanje" Nje-goša bilo je posredovano pjesnikovim grobom na vrhu Lovćena. Tada me obuzimala neka maglovita, sjetna misao, kako je smrt iznad života, da je nad nama, nad gradom nad kojim se diže planina Lovćen. Na svojoj nebeskoj putanji sunce zalazi za Lovćenom, iza pjesnikovog groba a u cetinjsku se kotlinu spušta mrak kao simbolična smrt. U blakovskom smislu taj je pjesnikov grob takođe simbolično posredovao vjenčanje neba i zemlje, raja i pakla. Velika tema smrti se i na taj način posve prirodno i nenametljivo objavljivala u svakidašnjem životnom ritmu egzistencije.

Recite nam na kojoj sve ravni izučavate Njegoša, kako pristupate njegovu djelu, na koji Vas način nadahnjuje? U kojoj se mjeri isprepliću stvarno i fantastično u Vašim vizijama Njegoša i nje-goševskih motiva, stihova, refleksija?

– Kada je riječ o likovnim kompozicijama na primjer iz ciklusa "Misterijum Luče mikrokozma", onda je postupak rada isti kao i u mojim drugim ciklusima. Naime mene nikada nije zanimala ilustracija kao pokušaj doslovnog prenošenja literarnog predloška u likovnu kompoziciju. Kod Nje-goša kao i kod Dantea u ciklusu "Omaggio a Dante" posvećenom "Paklu", zanimalo me likovno uobličavanje onih impresija koje su na mene ostavljale pjesnikove poetske slike. Naravno, da bi se te impresije razvile i sazrele za transpoziciju u likovni obliknužan je misaoni proces, intelektualna preokupacija onim što je postalo predmet mog intenzivnog zanimanja. U *Luči* je bilo puno onoga što se moglo izraziti ljudskim tijelom, prostorom, svjetlošću... a što su s druge strane likovni kvaliteti po sebi, bez obzira radi li se o iluzionističkom mediju slike ili trodimenzionalnoj formi skulpture, odnosno koncipiranju svjetlosne instalacije kao što je

Njegoševa "Mistična delta" koja uključuje konkretan pejzaž kao svojevrsni simbolički mikrokozam.

Imala sam prilike prisustvovati jednoj Vašoj osobnoj, privatnoj izložbi, u Vašem ateljeu. Tada sam zapazila jednu sliku koja me u izvjesnom smislu obilježila, sliku koja ne može nikoga ostaviti ravnodušnim. Riječ je o slici unutar njegoševskog ciklusa od devedesetak slika s nadrealističkom potkom. Na slici o kojoj je riječ u ljudskoj lubanji smješten je fetus. On je istodobno zapanjujući ali i iznimno roditeljski nježno oslikan i smješten na najneobičnijem mjestu u ljudskom tijelu. Kako povezujete, s time u vezi, Njegošev imperativ koji ga je obavezao na vladličanski život, bez potomstva, i njegovu figuru vladara, koja je bila svjetovna?

– Nekoliko kompozicija iz ciklusa "Misterijum Luče mikrokozma" ima za motiv ljudsku lubanju u kojoj je smješten fetus. Ta na prvi pogled nadrealistička bizarnost nije nastala tek tako, nekakvim hirom umjetnika, željom da šokira promatrače i izazove posebnu pozornost javnosti. Takav motiv je upravo proizišao iz onog dubinskog karaktera Njegoševog spjeva, koji jedomoderno koncipiran i izražen klasičnim medijem kao što je crtež. Naime, Luča mikrokozma nije u simboličkom smislu samo "čovjek maloga svijeta", već se pojam luče odnosi i na misao, na ideju, na um, na prosvjetljenje, na zame-tak intelekta... Sve se rađa i razvija u ljudskoj svijesti pod svodom ljudske lubanje. Čovjek je rođenjem određen da umre. U najkompleksnijem smislu riječi smrt za Njegoša ima veliki značaj. On je znao kao i toliki drugi pjesnici da smrt daje smisao životu. U povodu Njegoševog spjeva mogu navesti onu omiljenu misao egzistencijalista, da je čovjek počeo živjeti onda kada je postao svjestan svoje smrtnosti. Uostalom, stihove iz *Luče* "mi smo iskra u smrtnoj prašini, mi smo luča tamom obuzeta" rado bi potpisali Sartre, Camus ili Cioran.

Osobno ste nam svjedočili kako smatrate Luču mikrokozma najinspirativnijim Njegoševim djelom. Na koji je način ona djelovala na Vas da ste podstaknuti njenim stihovima realizirali skulpturu postavljenu na zavidnom mjestu između Biljarde i nekadašnje zgrade Vlade/Skupštine na Cetinju, i kako ste osmislili svjetlosnu instalaciju koja će ukrašavati jedan od lovčenskih vrhova?

– *Luči* se kao kompleksnom djelu može pristupiti s više aspekata, religijskog, mističkog, filozofskog, itd. Ono što je mene posebno zanimalo, a što je bilo i najpodesnije za oblikovanje u likovne kompozicije jest onaj humanistički aspekt Njegoševog spjeva. Čovjek je proganjan na zemaljski "šar" u "gnjezdilište ljudske nesreće", gdje ispašta za svoje grijeh, jer se, rekosmo, pobunio sa Sotonom protiv Boga. Stao je na stranu zla. Međutim, u svijesti mu je ostalo sjećanje na onaj svijet. Van ovog etičkog problema, pitanja dobra i zla, Njegošev čovjek je tragično biće. Uzaludno teži otkrivanju tajne vlastitog postojanja usprkos tome što zna da ta tajna nikada neće biti otkrivena. Možda nakon života, kako pjesnik kaže "Ovoga su u grobu ključevi". Suština Njegoševog čovjeka je prožeta dobrom i zlom. Božanskim i demonskim.

Dinamičnost i vitalnost Njegoševih poetskih prizora želio sam simbolički prikazati kroz likovnu artikulaciju kompozicionih cjelina u kojima posebnu važnost ima ljudski lik.

U tim kompozicijama se također pojavljuje u svom karakterističnom izgledu i crnogorski pejzaž, sličan onom iz okolice Cetinja, često sa siluetom Lovčena. Na taj se način potencira mističnost lokaliteta koji ima simboličku funkciju oličavanja mikrosvijeta zemaljskog prostora, ambijenta "rajskog prognanika".

Što se tiče skulpture nazvane "U slavu Njegoševu misli", ta je kompozicija inspirirana stihovima pjesme

"Crnogorac svemogućem Bogu" iz Njegoševе zbirke *Pustinjak cetinjski*. Ovu kompozicionu cjelinu čine konstruktivni i organski oblik. Konstruktivni simbolizira kroz dva zašiljena rosfrajna kraka, od kojih je duži usmjeren ka nebu, nespoznatljivost apsoluta i nebeske tajne, dok drugi niži krak, simbolizira ograničenost čovjekovih spoznajnih moći. Pod ovim nižim krakom se nalazi organski oblik stilizirane ljudske glave prikazane u transformativnoj anatomiji. Tim se načinom oblikovanja glave sugerira ona unutarnja duhovna napetost ljudskog bića što također teži oslobođenju od "tjelesne tamnice". U spomenutoj pjesmi Njegoš kaže: "Uzalud njemu (čovjeku) muka, po prostoru tumananje, kada si ga ti (Bog) stvorio kratkovidnog i slijepog, da u tebe ne pogledi, no se natrag mora vratiti u českobnom svome hramu" ... Um si kratak dao čojku, ne može te ni nazrijeti a kamoli vidjeti.

Svjetlosna instalacija "Njegoševa mistična delta" koncipirana je tako da se sa krajeva Jezerskoga vrha usmjere prema noćnom nebu dva snažna laserska snopa koji bi sa stjenovitom osnovom vrha planine i Njegoševim grobom na njemu činili monumentalni trokut. Simbolika ovog projekta je precizna i odnosi se na Njegoševu zaokupljenost problemima kosmogonije.

Na Cetinju ste pored slika koje na različite načine aspektiraju vladiku, vladara i pjesnika Njegoša, postavili prošle godine i ciklus slika „Paris i Helena“, također inspiriran Njegoševom poezijom, njegovim stvaralačkim preradama Ilijade. Taj ciklus slika nesumnjivo je vrelo i za buduće autore erotskog crteža i slike: iako figurativan, kao najveći dio vašeg likovnog djela, on nije doslovan, već, usudujemo se reći lirska-meditativan a opet krcat čuvstvima što izviru iz zagrljaja muškarca i žene. Kako ste uspjeli detektirati Njegoševu nesvjesno i čime mislite da ga je on sublimirao?

–Ciklus od petnaest radova inspiriran pjesmom "Paris i Helena", poznatijom kao "Noć skuplja vijeka", izražava onu provokativnu i na svoj način intrigantnu stranu Njegoševog pjesničkog genija.

Mistične meditacije, metafizičko iskustvo, filozofske spekulacije ili teološki koncepti iz ciklusa inspiriranog Lučom mikrokozma ovdje su zamijenjeni izrazom putenog zadovoljstva, izrazom sladostrašća gotovo dovedenog do paroksizma. To je pjesma u kojoj se osjeća izraz konvulzivnog erotizma. Premda ima dokaza za Njegošev ljubavni život ili kako u jednom izvještaju nekog visokog austrijskog zvaničnika piše o "nedoličnom ponašanju crnogorskog vladike" (aludira se na Njegoševu udvaranje jednoj tršćanskoj ljepotici, glumici), možda ova pjesma najviše govori o Njegoševom intimnom životu.

Poetski rafinman, suptilnost metafora te silina izraza daje nam za pravo da tvrdimo kako ovakve stihove može napisati samo onaj koji je doživio ljubavno iskustvo. Tim prije što mu je to iskustvo njegovim zvanjem i položajem bilo uskraćeno. U to sam smislu u jednom tekstu Njegoša okarakterizirao kao jeretika u mantiji. Mi ne znamo niti možemo slutiti tko je ta lepjorka o kojoj Vladika pjeva. Zanimljivost pjesme je uvećana činjenicom da joj se ne opisuje lice premda se spominju "malena usta slatka" i "angelski obraščići". Tako je pjesmom tijelo neznanke postalo njeno lice. Ono se u kompozicijama ciklusa podjednako izražava prsima, bokovima, vratom, bedrima, rukama, kosom. Izražajnost putenosti posebno je akcentirana nahladnoj svjetlosti mjesečine i, što je posebno suptilna pjesnikova majstorija, "pri svjećici zapaljenoj". Tijela u okrilju noći u strastvenim zagrljajima su topla i vlažna.

Za medij ovoga ciklusa izabrao sam akvarel, tehniko koja daje prozirnost, fluidnost, a razlivenost pigmenta sugerira vlažnost puti zaljubljenih protagonista. U tom strastvenom odnosu zaljubljenih

partnera u okrilju noći, a noć je u ciklusu radova naznačena simboličkim crnim akcentima, nalazi se jedan stih koji nam upravo otkriva Njegoša kao tragičan lik, kaoljubavnika koji nemoćno vapi, koji moli neumoljivo, koji se u potpunosti ne može predati ljubavnom zanosu, jer je svjestan prolaznosti onoga što ga opčinjava. Stoga su tako dirljivi stihovi: "Ustav luno bijela kola, produži mi čase mile..." Ubod Erosove strelice za pjesnika ostaje nezacijeljena rana.

Vaše je mnogostruko autorstvo impresivno. Pored likovnosti koja se ogledala u gotovo svim oblicima: slici, skulpturi, skicama i realizacijama za poetskih i sakralnih spomenika, dakle arhitekturi, zadnjih ste godina sve prepoznatljiviji i kao književnik. Objavili ste sedam knjiga eseja, pripovijedaka, romana. Jeste li razmišljali o tome da Njegoša postavite i kao jednog od protagonista u Vašoj beletristici, iako ste to već donekle učinili s pripovijetkom koju će scenaristički prerađenu postaviti (ime kćeri M. Lompara) a zamišljena je kao recital ili oratorij po motivima Vaše priče, na ljeto na Cetinju?

– Njegošev je lik toliko zanimljiv da predstavlja pravi izazov za romanesknu ili filmsku formu. Ako bih jednog dana pisao o Njegošu pripovijetku ili kratki roman predmet tog sižea bio bi pjesnikov unutarnji život, njegovo unutarnje raspeće koje je bez sumnje bolno proživljavao. Kada sam radio na rukopisu pripovijetke "Luča Njegoševe noći" u jednom sam se dijelu radnje dotakao Njegoševog odnosa prema erosu. Tada sam razmišljao kako bi bilo zanimljivo napisati priču o tom tajnom dijelu Njegoševog ličnosti. Čak sam nešto u tom smislu bio skicirao. Mislio sam da tu priču naslovim "Usne od voska". Možda ću je jednog dana napisati.

Što se tiče scenskog uprizorenja "Luče Njegoševe noći", mislim da bi to bio veoma zahtjevan projekt.

Zahtijevao bi vrhunske izvođače i visoke tehničke standarde. Bilo bi mi jako drago kada bi se realizirao taj multimedijski projekt, kao mistični teatarski spektakl koji se jedne ljetnje noći odigrava na Cetinju.

I na kraju recite nam, kako ste sebi objasnili mnoge kontradikcije koje obilježavaju njegoveševsku figuru poete, princa i vladara, političara, filozofa, teologa i pjesnika?

– Dozvolite da se pozovem na samog Njegoša. "Čojek čojku tajna je najviša". Njegoš nama ostaje tajna. Ako bih sebi pokušao da objasnim to neobjašnjivo, onda sam sklon vjerovati da Njegoš spada u onu vrstu ljudi koji se rađaju s metafizičkim iskustvom. Crnogorci pjevaju "Lovćen nam je oltar sveti...", a na tom oltaru ne počiva svetac nego pjesnik. Ne zaboravimo, Njegoš je rođen kao pjesnik a sticajem okolnosti postao je vladika. Status sveca sebi je osigurao u literaturi. Što se tiče ovih kontradikcija koje navodite u pitanju, one su po mom mišljenju usklađene u jedinstvenu duhovnu cjelinu koju najbolje oličava upravo njegoveševska "tužna harmonija".

Njegoševi jubileji

piše: Marko Špadijer

Održavanje nacionalne memorije o zaslužnim ličnostima i aktuelizacija njihovog značaja podrazumijeva osavremenjavanje komunikacije sa minulim vremenima. To je i prilika da se osjeti gordost u ogledalu prošlosti. Time se populariše i produžava život djela u novim generacijama. Proslave jubileja se prilagođavaju ideološkim i političkim potrebama onih koji slave. Fokusiranje društvene pažnje u odnosu na neku ličnost iz nacionalne istorije i kulture (a Njegoš je bio i jedno i drugo i crkveni poglavar pride) izlaze iz namjere aktuelne vlasti da, koristeći značaj ili veličinu slavljnika, emituje poruke sa aktuelnim sadržajem.

Moderna crnogorska državnost i kultura počinju sa Njegošem. Njegoš, kao državnik, je suzbio samovolju plemena i ustanovio državne institucije. On je započeo organizovano državno obrazovanje (prve škole), štamparstvo (nabavio prvu štampariju poslije Crnojevića), izdavaštvo (štampano nekoliko knjiga), medije (časopis "Grlica"), bibliotekarstvo (dopunio biblioteku Petra I)...

Njegoš je u svojem književnom djelu sintetizovao narodnu misao, moral i crnogorsku slobodarsku praksu uzdigao do nacionalnog ideala. On je reprezentant crnogorskog svjetonazora romantičnog i oslobodilačkog 19. vijeka. Ostaće svevremen kao pjesnički genije i autentični "proizvod" crnogorskog duha poezije i jezika.

Njegoš i Crna Gora dugo već žive u specifičnoj simbiozi. Proslave jubileja Njegoša su uvijek predstavljale lakmusov papir stanja duha naše sredine. One su odražavale stepen samopoštovanja, dominantne svijesti o sopstvenom identitetu, našeg odnosa prema tradiciji, državi, prema pravoslavnoj

crkvi, ne manje nego prema kulturi i pjesništvu.

Da li je Njegoševa literatura sveta knjiga koja sadrži odgovore na sva pitanja ili pjesnički izraz jednog arhaičnog svijeta? Kao i u svakoj velikoj poeziji, sivevremeno se u njoj opire jednostranoj interpretaciji, a pojavno pruža mogućnost zloupotrebe. Veliki broj proučavalaca i komentatora svodio je Njegoševu poemu o slobodi i njegovu poetsku višeznačnost na sudar krsta i lune i na obnovu kosovskog mita. Dileme čovjeka i naroda slobodnog kao Bog i slabog kao slamka, mogu se čitati kao jeftin folklor ili sivevremena drama, zavisno od toga da li njih tumači mudrac ili prostak. Oni koji književnost čitaju kao istoriju, a istoriju koriste kao alibi za nečasne postupke, ne mogu biti mjera za stvari kulture i umjetnosti.

Njegoš je imao sreću i nevolju što je odavno ušao u predanje, pamćenje i školsku lekturu, a time u interpretacije koje su duže od jednog vijeka, u burnim vremenima, podjednako nosile znak civilizovanja heroike i tumačenja mikrokosmosa, koliko i brutalne političke zloupotrebe, bez estetske i istorijske odgovornosti.

Sa Njegošem kao kulturnom identifikacijom zorili su se crnogroski emigranti po Americi, Argentini i Australiji, crnogorski studenti, komunisti između dva rata, španski borci, kolonisti po Vojvodini i drugim krajevima Jugoslavije, četnici i partizani... U mnogim sredinama su naišli na poštovanje i prihvatanje.

U Crnoj Gori i širom nekadašnje Jugoslavije i svijeta bilo je veoma mnogo naziva biblioteka, čitaonica, škola, gradskih ulica, trgova, kulturnih društava, čak i zemljoradničkih zadruga koji su nosili ili nose Njegoševo ime. Koliko su puta reprodukovani Njegoševi portreti, koliko je spomenika od mjedi, koliko izdanja Njegoševih djela, pozorišnih predstava i filmova vezanih za Njegoša.

U davanju tih naziva i obilježja stoji Crnogorac koji zna Njegoševu veličinu ili kroz njega projektuje svoju želju da iskaže svoju kulturnu legitimaciju, da se mjeri sa najvišim, čak i da sakrije svoju nesigurnost u etničkom određenju... U svakom slučaju, uvjeren sam da nazivi Njegoš rasuti po svijetu predstavljaju znakove crnogorskog identiteta.

Nesrazmjerno su više korišćeni Njegoševi stihovi u neliterarne svrhe i političke zloupotrebe nego u svrhe istinskog i dubokog tumačenja Njegoševog poetike i filozofije. Uostalom, prizemne interpretacije su mnogo lakše i prijemčivije nego poniranje u dubinu Njegoševog genijalnosti.

Populizam je porazan zbog svoje banalne jednostavnosti koja ima široku rasprostranjenost. On kao bršljan obavija drvo i otežava da svjetlost pomogne rast u visinu.

Populizam kojim je izloženo tumačenje i korišćenje Njegoševa djela doveo je do toga da njegov stvaralački individualizam bude zamijenjen kolektivizmom i kao nešto "iz glave cijela naroda", sa namjerom da dovede do paranoičnih stanja.

Prešao bih sada na proslave Njegoševih jubileja. Jubileji su se obilježavali povodom okruglih godišnjica rođenja i smrti (1813. i 1851), izlaska kapitalnih djela (*Luča Mikrokozma, 1845, Gorski vijenac, 1847 i Šćepan Mali 1851*), kao povodom izgradnje spomenika i Mauzoleja. Njegoš je, bez obzira na jubileje, bio povod za ispitivanje svijesti i savjesti. Naročito su bile burne polemike o nacionalnom određenju pjesnika.

1913.

Stota godišnjica Njegoševa rođenja proslavljena je širom Crne Gore raznim amaterskim priredbama, a u slovenskom svijetu uglavnom u Srbiji, Hrvatskoj i Češkoj.

Kralj Nikola je proslavu jubileja svog "starog strika" prepustio inicijatorima iz književnog lista

"Dan" (uredniku Škeroviću i drugima) koji su nastojali da izdaju djela slavnog vladike. Kralj Nikola je nešto pomogao, ali ih je uputio na stvaranje akcionarskog društva koje bi se bavilo finansijskim dijelom projekta. Od toga nije bilo ništa i za jubilej je izdat "Gorski vijenac" kao spomenica. *Kuriozitet je da je "Gorski vijenac" prvi put štampan u Crnoj Gori (na Cetinju i u Herceg Novom koji je bio u Austrougarskoj) upravo na stogodišnjicu Njegoševog rođenja.*

Na sam dan proslave, 3. novembra, Cetinje je bilo svečano ukrašeno. Dan je počeo kanonadom topova sa Tablje, zatim defileom vojne muzike, opijelom u Manastiru i na kraju svečanom priredbom "Gorskog vijenca" u Zetskom domu. Priredbu je pripremio učitelj sa kolegama iz raznih mjesta i đacima Bogoslovsko učiteljske škole.

Na svečanostima pobodom jubileja govorili su Kralj Nikola, Mitropolit Mitrofan Ban, dr Lazo Toamonić, predsjednik Velikog Suda, dr Lujo Vojinović, Safedin beg Mahmutbegović "prvak naše drage muhamedanske braće iz Peći" i Stana Čikić, u ime Crnogorki.

Kralj Nikola "kao kralj Crnogorski, kao Našljednik i sinovac velikog današnjeg slavljnika", je održao govor u skladu sa svojim političkim ambicijama i prilikama koje su vladale u Crnoj Gori i okruženju. Naglasio je da je Vladika Rade "izletio iz grmena Njeguškog da srpski svijet potkrijepi u njegovim idealima i dužnosti za izvršenje velikog narodnog zadatka. U dušu mu je ulivao vjeru u uspjeh, sablju mu je oštrio, a pjesmom ga je zagrijevao".

Poslije proslave Kralj Nikola je odlikovao crnogorskim ordenima srpske i hrvatske književnike "koji su u novije vrijeme pisali o Vladići Radu, i svojim djelima doprinijeli da se književni rad Vladičin što bolje rasvijetli i njegovo ime što više proslavi".

Kuriozitet ove proslave je demonstracija učenika srednjih škola na Cetinju protiv ministra Plamenca i

direktora Gimnazije, zbog toga što nijesu mogli ući na svečanu predstavu u Zetskom domu.

1925.

Nije bilo jubileja, ali je formiran odbor za preseljenje mošti P.P. Njegoša sa Cetinja u novoizrađenu kapelu na vrhu Lovćena. Tada su u Beogradu izdata sabrana djela Njegoša u redakciji Milana Rešetara. Nekoliko izdanja Njegoševih djela u raznim gradovima Kraljevine SHS. Naročito je bila agilna knjižara Sekulovića iz Herceg Novog.

1947.

Proslavu 100 godina "Gorskog vijenca" u Crnoj Gori organizovao je Državni odbor na čelu sa Blažom Jovanovićem, predsjednikom Vlade i Komunističke partije Crne Gore (sastav: Milovan Đilas, Božo Ljumović, Peko Dapčević, Miloš Rašović, Petar Komnenić, Jovan Četković, Radovan Zogović, Puniša Perović, Janko Đonović, Milo Milunović, Petar Lubareda, Jovo Kapičić i Komnene Cerović). U raznim komisijama Odbora je učestvovao svako ko ima ime u kulturi Crne Gore.

Centralna proslava je održana na Cetinju, a predavanje "Gorski vijenac i narodnooslobodilačka borba" je održano u svim sreskim mjestima Crne Gore. Njegoš je prikazan kao predstavnik umjetničkog socrealizma, inspirisan revolucijama. Blažo Jovanović je istakao da je "istraga poturica – uzor u NOB", a Radovan Zogović da se Njegoš borio protiv turskog feudalizma, i da je Gorski vijenac "himna revolucionarnoj borbi". Za njega je Njegoš prije svega crnogorski pisac i pripada istoriji crnogorske literature. Niko S. Martinović je napisao da revolucionarni potez "ukidanje gubernadurstva, kao izrazitog ostatka aristokratije, koju su njivili Mlečani, jeste prva šiba po feudalizmu".

Đilas je bio glavni ideolog proslave. On je

dekretom naredio Odjeljenju za agitaciju i propagandu da se izbjegavaju stihovi koji mogu vrijeđati Muslimane, da se čuvaju "vulgarne aktuelizacije" i upozoravao da se neka Njegoševa djela (Luča) ne mogu koristiti za potrebe vladajuće ideologije.

Milo Milunović je za proslavu izradio umjetnički plakat (stijena, buktinja, natpis "udar nađe isku u kamenu"), a za dokumentarni film o Njegošu Avale filma, scenario je napisao Mihailo Lalić.

Njegoš je korišćen i u obračuna sa IB-eom, čije su pristaše tretirani kao narodni izdajnici.

Popravljen je Biljarda.

1951.

Sto godina od Njegoševog smrti. Otvoren Njegošev muzej. Film Njegoš Ratka Đurovića i Velja Stojanovića. Njegoševog djelo se tretira kao dio crnogorskog kulturnog nasleđa, a on kao jugoslovenski pisac. Rođena ideja da Meštrović napravi mauzolej Njegošu.

1963.

150 godišnjica Njegoševa rođenja. Ustanovljena Njegoševa nagrada kao najviše jugoslovensko priznanje za književnost. Prvi dobitnik je Mihailo Lalić. Crnogorska vlast nije dozvolila da Njegoš bude simbol srpskog ali ni crnogorskog nacionalizma. Izdata su Cjelokupna djela P. II Petrovića Njegoša i urađena postavka Njegoševog muzeja. Srpska akademija nauka je izdala Spomenicu Njegošu koju karakteriše tada dominantno mišljenje o Njegošu.

1968.-1974. Njegošev Mauzolej

Od šezdesetih godina Njegoš je u žiži interesovanja javnosti uglavnom zbog polemike o izgradnji Mauzoleja. Srpska pravoslavna crkva i jedan broj akademika SANU vodi agresivnu kampanju protiv izgradnje Mauzoleja na Lovćenu. Odluka

crnogorske vlade da se, na mjestu postojeće kapele Karađorđevića, izgradi Mauzolej Njegošu po zamisli Ivana Meštrovića dugo vremena nije mogla biti realizovana. Protivljenje izgradnji bilo je iz nacionalnih, političkih, estetskih i drugih razloga, čemu se 1965. pridružila i Komisija za reorganizaciju muzeja na Cetinju, koja je zasjedala u Beogradu. Opstrukcija je dolazila sa raznih strana i Skupština opštine Cetinje uzima na sebe ulogu predvodnika da se izgradi Mauzolej. U izgradnji Mauzoleja učestovale su republike i pokrajine, a veliki broj građana Jugoslavije dobrovoljnim priložima u novcu. Književnici su napravili poklon biblioteku svojih djela Njegoševom muzeju na Cetinju, a umjetnici galeriju Umjetnici Jugoslavije Njegošu.

Duga i teška istorija izgradnje je uglavnom poznata. Bilo je to vrijeme decentralizacije i donošenje Ustava koji će dati veća prava republikama i pokrajinama. U Savezu komunista vode se rasprave da li su Crnoj Gori potrebne najviše naučne, kulturne, obrazovne i medijske institucije, postoji li ili ne crnogorska kultura i nacija. Usvojena je Platforma o razvoju crnogorske kulture (1970), a partijski lider Veselin Đuranović izjavljuje da je Njegoš "prije svega crnogorski nacionalni pjesnik". Partija je, istina, iz oportunitizma i unitarističke prakse, i dalje često arbitrirala između crnogorstva i srpstva u korist – jugoslovenstva.

U političkom smislu vodila se borba da li će se o Crnoj Gori odluke donositi u Beogradu ili Titogradu. Konačno je 1974. Veljko Milatović, glavni politički nosilac crnogorske suverenističke svijesti, otvorio Mauzolej na Lovćenu, što je simbolizovalo pobjedu i novo poglavlje u izgradnji moderne građanske Crne Gore.

Time nijesu ućutkani, nego dodatno motivisani pobornici koji strasno zastupaju svetosavskopravoslavni i srpski karakter Njegoša i Crne Gore.

Iz Beograda je počinjala svaka akcija svojatnja ili kompromitacije Crne gore i to pretežno od Crnogoraca. Treba se prisjetiti pamfleta Glavnog odbora crnogorske emigracije u Srbiji protiv Kralja Nikole po kome je Petar I bio "šareni svetac", a Njegoš "okoreli razbojnik u mantiji", koji je svoju kopilad "podavio i bacio u nužnik cetinjskog manastira", ili pisma intelektualaca rodom iz Crne Gore aprila 1970. da treba sačuvati kapelu "koju je izgradio Njegoš".

80. i 90. godine XX vijeka

Antimauzolejska histerija je reprizirana u vrijeme "Antibirokratske revolucije". Konačno iz istih serklova formiran je pokret protiv obnavljanja suverenosti države Crne Gore. Uvijek su te grupe imale podršku srpske vlasti i najreprezentativnijih srpskih kulturnih i naučnih institucija i medija. Visok stepen adrenalina u obrani srpskog karaktera Crne Gore, njenog pijemontskog mjesta u istoriji srpskog naroda održavaju Crnogorci koji demonstriraju svoju odanost Srbiji radi karijerističkih pretenzija. Razvijala se posebna vrsta crnogorskog nacionalizma koja je deklarirala Crnogorce kao *de lux* Srbe, montanjarški element, koji vodi "seljačku Srbiju", daje joj smisao i hrabrost. Predodređen da njome gospodari, od Karađorđa do Slobodana Miloševića.

Stalno osporavanje Njegoša kao crnogorskog pisca, negiranje postojanja crnogorske nacije i kulture od strane SPC i srpskih nacionalističkih krugova i odbrana nacionalnog identiteta dijela crnogorskih intelektualaca, trajalo je decenijama i dobijalo dramatičnije medijske i političke dimenzije prilikom rasprava o enciklopedijskim jedinicama, jeziku, etnogenezi, pravoslavnoj crkvi, pojavi knjiga iz istorije i kulture... Borbu za crnogorsku samosvijest vodili su pojedinci i grupe intelektualaca koji su protiv sebe imali srpske naučne i kulturne institucije, njihove filijale u Crnoj

Gori i stalnu etiketu separatizma i antisrpstva.

Krajem devedesetih pokazalo se da unitarizam, srpski nacionalizam i pravoslavni fundamentalizam dominiraju ne samo među Srbima, nego i među Crnogorcima. U paklu rata i drama na jugoslovenskom prostoru na početku novog milenijuma našao se i Njegoš. Jedna strana ga je zloupotrebljavala u vulgarnoj propagandi, davala ordenje sa njegovim imenom, a druga ga optuživala za podstrekavanje na mržnju i genocid, brisala njegovo ime sa škola, rušila njegove spomenike...

Poslije AB revolucije "brigu" o srpskom Njegošu preuzeo je Amfilohije, koji je već 1992. legitimisao svoj profil i pravac duhovnog pregnuća "na tronu svetog Petra", drugujući s ratnim zločincima i dajući izjave da su Crnogorci komunistička kopilad, a "u istoriji nije nikada postojao crnogorski narod". Nestaala je i u krvi se raspala Jugoslavija. U ratnom i dramatičnom političkom dobu Crna Gora se prvo svrstala uz Srbiju. Novo rukovodstvo i kulturne institucije iskazalo je punu odnoast Srbiji i njenom lideru.

Njegoš je aktelizovan i zloupotrebljavan na najvulgarniji način na mitinzima i u ratnohuškačkom novinarstvu. "Pobjeda" je izdala *Vapaj Lovćena*, specijalni dodatak kao prolog rušenja Njegoševog mauzoleja, a Njegoševu nagradu su dobili prononsirani srpski nacionalisti. Za rukovodioca Mauzoleja postavljen je izbjeglica iz Sarajeva. Kasnije je Crna Gora pošla svojim putem. Urađeno je dosta dobrog, ali u vrhu države ne shvataju se opasnosti od centrifugalnih i asimilatorskih tendencija u kulturi po identitet i budućnost Crne Gore.

2001.

150. godina od smrti PP Njegoša i izlaska *Šćepana malog* u Zagrebu. Valjda jedino obilježavanje tog datuma.

2013.

Državna proslava u Crnoj Gori kasno je organizovana. Kampanje i improvizacije su obilježja i ovog vremena. Naime, pripreme za promišljenu i kvalitetnu proslavu dvijestote godišnjice rođenja Petra II Petrovića Njegoša trebalo je da traju bar nekoliko godina. Umjesto toga, državni počasni odbor, na čelu s Predsjednikom Crne Gore, osnovan je tek maja 2012 – i nikada se nije sastao! Imenovan je Koordinacioni odbor, sa predsjednikom Vlade na čelu, krajem 2012. koji se sastao u martu 2013. godine. Ovaj odbor su sačinjavali nekoliko ministara i direktora etabliranih institucija, bez književnika, njeošologa i drugih ličnosti koje bi tome poslu pristajale. Odbor je radio po principu raspisivanja dopisa resornih ministara rukovodiocima institucija nauke, kulture i obrazovanja da "dostave do petka 28. februara 2013. godine" programe koje "imaju namjeru da realizuju u svrhu obilježavanja jubileja".

Ustavnovljene su četiri manifestacije na nacionalnom nivou i to: Završetak radova na rekonstrukciji Mauzoleja na Lovćenu; Svečana sjednica Skupštine Crne Gore na Cetinju; Naučni skup "Savremeno tumačenje Njegoša" u Beranama i Svečana akademija u Podgorici.

Službena Crna Gora je iskazala puno poštovanje prema djelu Njegoša i afirmišući opredjeljenje za evropske integracije, gledala na Njegoševo djelo kao dragocjen putokaz i inspiraciju na tom putu.

Njegoš se pokazao kao izuzetna tema za crnogorske političke retoričare. Lideri su podržali pametne govore, ali ne za pamćenje. Premijer Milo Đukanović je dva puta istupao kao predsjednik Koordinacionog odbora. Njegov govor 19. oktobra bio je patetičan, ali državnički ("Njegoš i Lovćen su sinonimi vječnosti Crne Gore"), a 6. novembra na Svečanoj akademiji u Beranama, politički ("Ne može niko sebe smatrati Njegoševim sljedbenikom, a istovremeno

biti protivnik države kojoj je Njegoš vladao"). Iz svečanog govora Filipa Vujanovića, Predsjednika Crne Gore u Podgorici 13. novembra, koji je djelovao kao nastup na simpozijumu, se moglo čuti da je Njegoš "planetarni velikan" koji je "potvrdio i duhovno afirmisao genijalnost cara Konstantina" i svojom misijom slobodarstva doprinio da se stvori južno-slovenska država. Ranko Krivokapić, Predsjednik Skupštine je iskoristio proslavu parlamentarizma 13. novembra na Cetinju za svoju adaptaciju Njegoša na savremenost. U emotivnom govoru s pravom je ukazao na manipulacije Njegošem u posljednjem ratu. Za njega je "jugoslovenski pjesnik slobode" s kojom ne znaju što će "Crnogorci, i crnogorski i srpski..." (kako to predizborno zvuči).

Obilježavanje Njegoševe obljetnice odvijalo se u vrijeme krize i pred izbore u nekoliko opština. Sa scene nijesu sklanjane kulise političkog teatra. Službena Crna Gora pokazala je strast u organizovanju omaža Njegošu. Međutim, to je politička, a ne kulturna strast. Iza glorifikatorskih tirada o Njegošu i Crnoj Gori nije se dala vidjeti strategija crnogorske kulturne politike za budućnost. Partijski lideri vladajuće koalicije govorili su nadahnuto o Njegošu, dok opozicioni nijesu javnim nastupima pokazali kako baštine Njegoša.

Intelektualna Crna Gora je stala masovno uz Njegoša. Obilježavanje jubileja Njegoša prihvaćeno je od ustanova, udruženja i naroda. Njegoš se slavi kao vladar, književnik i filozof koji je dosegao svjetsku veličinu i proslavio Crnu Goru. Neki da mu se dive, a neki hoće da se oduže. Slavi se ponekad i amaterski ali strasno. U slavu Njegoša daju se priredbe, organizuju simpozijumi, naučni skupovi, komponuju etide, priređuju pozorišne priredbe, izložbe slika, prave filmovi, naučne studije, izdaju Njegoševa djela, objavljuju reprint izdanja, prevode studije stranaca o Njegošu, štampaju se posebni

brojevi časopisa i dodaci novina sa temom Njegoš, đaci priređuju izložbe književnih i likovnih radova, organizuju se poetske i recitatorske večeri, predavanja, modne revije, lutkarske priredbe... S jeseni je pojačan intenzitet i brojnost događanja. Arhiv priređuje izložbu dokumenata vezanih za Njegoša. Muzej izložbu Njegoševih portreta, Biblioteka izdaje Njegoševih djela kod nas i u svijetu, Matica objavljuje Gagićeva pisma Njegošu, Institut za jezik prevodi studiju Lavrova o Njegošu... Svi mediji su obavještavali o programima. Televizija Crne Gore je bila veoma aktivna u obilježavanju jubileja. Emitovala je veliki broj dokumentarnih emisija i dala priliku mnogim pametnim ljudima da kažu koju riječ povodom Njegoša. Njegoš je neiscrpna i izazovna tema i mnogi iskazuju lično viđenje knjigama ili studijama. Naravno, svaka velika proslava je i prilika da razni skribomani izdaju pretenciozne knjige.

Filozofski fakultet u Nikšiću je, očekivano, bio aktivan u obilježavanju jubileja Njegoša i organizovao je naučni skup. Na njemu je kategorično tvrđeno da je "istraga poturica istorijska činjenica", a Njegošev jezik – srpski. Izvještaj sa tog skupa može se naći na sajtu Mitropolije crnogorske Srpske pravoslavne crkve (SPC). Međunarodni skup njegošologa u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti nije dobio publicitet u štampi. Saopštenja sa skupa o Njegošu na Sorboni štampana su samo na crnogorskom, koji se nigdje ne imenuje kao zvaničan jezik u Crnoj Gori. Organizacija je, pod dobrom namjerom ambasadorke Crne Gore u Francuskoj, prepuštena onima koji u najboljem slučaju izbjegavaju crnogorsko imenovanje Njegoša.

Jubilej Njegoša, prema informacijama u medijima i na internetu, obilježen je u Srbiji, Hrvatskoj, Rusiji, Austriji, Ukrajini, Sloveniji, Italiji i drugim zemljama među slavistima i na univerzitet-skim katedrama, a u zemljama đe žive crnogorski

iseljenici u klubovima i udruženjima. Predsjednik Matice crnogorske Dragan Radulović govorio je o Njegošu na svjetskom kongresu matica slovenskih zemalja u Martinu, u Slovačkoj.

Na trpezu je za svečarski prigodu izneseno ono što se nalazi u depoima muzeja, biblioteka, arhiva i portofilijama profesora književnosti, što su pripremili filmski i TV urednici. Bila je to masovna demonstracija poštovanja prema pjesniku, misliocu i vladaru. Pokazalo se da je Njegoš svojina crnogorske intelektualne i laičke javnosti i da intenzivno živi u emocijama i svijesti ljudi.

U medijima, naročito elektronskim, najviše pažnje posvećeno je onom blještavom dijelu proslave, skupovima, govorima zvaničnika, recitalima, kamerama i blicevima. Taj dio doimao se kao improvizacija spretnog organizatora bliskog vlasti i državnim parama. Bez obzira koliko izgledala moderna i spektakularna, nije mogla da sakrije nedostatak temeljnih priprema i institucionalnog bavljenja Njegošem. U kategoriju opsjene i parade spada i predlog, bez sadržaja i osmišljenosti, da se rođendan Njegoša slavi kao Dan crnogorske kulture.

Mnogo toga je otrpio Njegoš na svoj dvijestoti rođendan. U pokušaju da se reanimira za potrebe savremenih društvenih ideja je korišćen kao zbornik citata. Mogli su se čuti konfekcijski istupi akademika, univerzitetskih profesora i samoljubivih nezaobilaznih gostiju TV stanica. Njegoš je više bio predmet obožavanja i dociranja nego istraživanja, vie popularazije i "odbrane" Njegoša na osnovu stereotipa, nego novih saznanja. Utisci su svježiji i neposredni, pa nije nemoguće da će se sa veće distance i kad se pažljivije analiziraju pisani prilozi o Njegošu, steći povoljnije mišljenje.

Među onima koji su stvaralački prišli Njegošu je svakako Dimitrije Popović. Kao Cetinjanin i umjetnik koji se cijelog života srijetao sa tragovima svoga

dalekog sugrađanina i simbolima velikog pjesnika, hodao Njegoševim cetinjskim i lovcenskim stazama i neprestano se i opsesivno vraćao njegovom djelu, hrabro se poduzeo izazova da stihove *Luče mikrokozme* transponuje u svoj likovni simbol. Taj rijetki umjetnički eksperiment Popović je ostvario putem pedesetak slika na temu *Misterij Luče mikrokozma* koje su cijelo ljeto bile izložene u Njegoševom muzeju. Kao da su mu crtež i slika bili nedovoljni da definiše tajnu pjesnika, pa se latio pisanja i ispisao modernu verziju Njegoševe noći koja je izvedena kao performans u dvorištu Biljarde, a drugim tekstovima pokazao da duboko i intimno promišlja fenomene vezane uz Njegoša. Pored svega toga izradio je modernu skulpturu – spomenik *U slavu Njegoševe misli* koji je Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske poklonila Cetinju i koji ostaje kao najljepši bronzani trag obilježavanja Njegoševog posljednjeg jubileja. Takvo kreativno "ponovno čitanje" Njegoša lišeno je banalnosti i svake površne prigode. To je u poplavi prigodnih i poznatih stavova i interpretacije interpretatora djelovalo kao istinsko osvježenje ove proslave.

Ovaj Njegošev jubilej ima i dvije specifičnosti: odsustvo zvanične proslave u Srbiji i obilježavanje Njegoša u srpskom korpusu u Crnoj Gori i reaganvanja koja dolaze iz bošnjačkih političkih krugova o genocidnom karakteru Njegoševa pjesništva.

Prvi put srpska svjetovna i duhovna vlast ne realizuje državnu proslavu Njegoševog jubileja. Premijer Ivica Dačić je prilikom posjete Crnoj Gori velikodušno izjavio: "Neka vam Njegoš ostane, mi nećemo da ga uzmemo". "Uzimanje" Njegoša je prepustio Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Akademiji nauka i Matici srpskoj. Međutim, Vlada nije bila izdašna u finansiranju skupova o Njegošu u Srbiji. Car Konstantin je imao prednost. (Kao da se istorija ponavlja. Trebalo je da se 1935. godine, na inicijativu Branislava Nušića, podigne spomenik Njegošu

na Terazijama, ali kako je ta godina bila "svetosavska" – 700 godina od rođenja Save Nemanjića, do toga nije došlo).

Ovaj jubilej će biti povod da neke institucije i društva u Srbiji i svetosavske filijale u Crnoj Gori reprintuju knjige koje prikazuju Njegoša kao srpskog pjesnika. To je za njih samo propaganda, a za kulturu je korisno jer se u nekim od tih knjiga nalaze i odlične analize Njegoševa pjesničkog opusa. Tumačenje Njegoša u djelima Jovana Cvijića, Jovana Skerlića. Slobodana Jovanovića, Nikolaja Velimirovića, Isidore Sekulić, Milovana Đilasa, Vasa Čubrilovića i drugih koji su Njegoša tretirali kao srpskog pjesnika kosovskog mita, a Crnu Goru kao dio srpskog plemena, doimaju se kao dubokoumna promišljanja u odnosu na egzibicionizam sadašnjih nastavljača. Dovoljno je porediti, recimo, Slobodana Jovanovića koji je pisao: "U celoj našoj književnosti postoji samo jedan gorostas – i to je Njegoš. Knjaz – vladika Crne Gore i njen najveći pesnik" i profesorski stil Skerlića: "Njegoš je uspeo u onome što su mnogi i pre i posle njega uzalud pokušavali: da na osnovu narodne poezije, sa elementima narodnog života, stvori veliko i originalno književno delo", sa parolom Dobrice Ćosića: "Ja ne znam šta je Njegoš, ako nije najveći srpski pesnik 19. veka, niti znam šta je srpska kultura ako u njoj nema Njegoša". Andrićev komentar Njegoševe *Neka bude što biti ne može*: "Nigde u poeziji sveta ni u sudbini naroda nisam našao strašnije lozinke" sa egzaltacijom Matije Bečkovića: "Njegovo je rođenje najradosniji događaj posle Kosova, a njegova smrt najveća srpski poraz od Kosova". Amfilohije često ponavlja riječi vladike Nikolaja da je Lovćen "krov srpske države" i naglašava: "Kosovo je temelj te građevine na Lovćenu, a Lovćen je krov te zgrade", a njegov veliki uzor Nikolaj Velimirović je za Njegoša napisao: "naš srpski nacionalizam našao je svog velikog pesnika, svog sveštenika, revolucionara i proroka".

Za tu svijest Njegoš je srpski romantični pjesnik kosovskog mita, burevjesnik srpstva, što je krunski dokaz o srpskoj svijesti Crnogoraca, a dosljedno tome ne postoji crnogorska nacija, istorija, niti crnogorski jezik i kultura. Crna Gora je provincija Srbije i kao takva nema identiteta van srpskog konteksta. To je lapidarno izrazio Đilas: "Emotivno i izrazom, a takođe i političkom praksom, Njegoš je nužno bio Crnogorac. Tradicijom, idejom i ciljem, on je bio Srbin... Za Njegoša, a tako u stvarnosti i jeste, Crnogorci su lokalni varijetet velikog srpskog plemena".

Bečković i Amfilohije su smislili najveći "štos" ovog jubileja i ne odustaju od nauma da Njegoša proglašaju svecem. Za Bečkovića Njegoš "nije od ovog sveta, a ne može biti svet a ne biti svetski, ni nebeski a da nije srpski". Dobili su blagoslov od Ruske pravoslavne crkve, a od patrijarha Kirila na poklonikonu "svetog Njegoša" u kožnoj vindjaci. Oni imaju svoje vatrene obožavaoce i pomagače, kao što su Emir Kusturica za koga je Bečković "novi Njegoš", ili vladika Irinej koji smatra da Amfilohije "u nečemu ima veće zasluge od Petra I i Njegoša".

Obilježavanje jubileja od strane Srpske pravoslavne crkve i njenih naučnih i književnih intelektualnih modifikacija prožeto je sveto-savskom ideologijom. Pokupili su svoja kola srpskih sestara i književno novinarske brigade da po Crnoj Gori pronose Njegoševo srpstvo. Amfilohije barjači tom paradom i diriguje lajačkim horom napada na Mauzolej na Lovćenu.

Mirko Kovač je pred smrt napisao: "Proslava Njegoševe godišnjice u Srbiji je samo jeftina politika".

Suviše smo dugo vodili računa isključivo o tome što misli Beograd. Sada treba uvažavati što misli Beograd, ali i pažljivo pratiti mišljenja u centrima zemalja u okruženju, Brislu, Moskvi, Vašingtonu i imati svoj stav koji se temelji na nacionalnim interesima.

Država Srbija kao sekularna država obavezuje SPC da širi srpstvo van granica Srbije, kao što veoma dosljedno čini Mitropolija crnogorska sa Amfilohijem na čelu. Čak toliko agresivno da ga kori patrijarh zbog toga što se ponaša kao gospodar Crne Gore. Dok je Srbija disciplinovala patrijarha za svoje aktuelne političke potrebe prema Kosovu i Crnoj Gori, sekularna Crna Gora ne samo da toleriše Amfilohija, nego sa njim ulazi u razne političke dilove.

Ne može se drugačije objasniti odsustvo reagovanja zvaničnika CG na ponašanje Srpske pravoslavne crkve u odnosu na Njegoša, tj. u odnosu na Crnu Goru.

Ocjene da je *Gorski vijenac* "pravi brevijar međuetničke mržnje", i da je više postigao uspjeha zbog napada na islam i glorifikacije ubistva, nego zbog književne vrednosti, te se još uvijek objavljuje da bi se podstakla mržnja pravoslavaca protiv Muslimana, svakako je proizvod frustrirane svijesti. Međutim, takve ideje se šire i proizvode ozbiljne negativne efekte i opterećuju međuetničke odnose. Bez obzira na nedostatak izvora, neki historičari su istragu prihvatili kao činjenicu, pa su unijeli u svoje knjige i udžbenike, koji su korišćeni u školskom sistemu, što je utjecalo na satanizovanje islama u Crnoj Gori. "Tako je kod generacija i generacija školske i studentske populacije u Crnoj Gori", konstatuje Zvezdan Folić, "usađivana iracionalna istorijska svijest".

Istraga poturica se koristi kao metafora za postupanje sa izdajnicima, petkolonašima i neprijateljima. Na barutnom Balkanu mit je upotrebljavan kao emocionalno punjenje za pojačavanje šovinističke histerije i nečasne postupke. Više puta je posljednjih godina odbacivana ta teza aktuelizacije i politizacije Njegoša i ponuđeno mnoštvo argumenata. Isticano je da je Crna Gora u doba Njegoša bila na limesu dvije civilizacije i da se između dvije moćne carevine

borila za opstanak. U okolnostima u kojima se nalazio, kada mu Turci ometaju ribilov, mite "plahe i lakome" glavare, i kada je okružen dvojicom paša potučernjaka koji ne samo da zastupaju privilegije Stambola, nego i "pravo pravovjernih da gospoduju nad inovjericima", Vladika Rade je bio prisiljen na borbu za opstanak.

Komentatori su isticali Njegoševu odu Stambolu i islamu i navodili brojne dokumente u prilog Njegoševog poštovanja inovjeraca. Posebno je Slobodan Tomović iscrpno analizirao te okolnosti navodeći da se u Gorskom vijencu vodi borba između dva svijeta i da bi pravo imenovanje toga spjeva bilo "borba neprestana". On je s pravom naglasio Njegošev humanizam i odsustvo mržnje prema islamu i zapitao se "može li se s mržnjom u srcu stvoriti veliko književno djelo".

Njegoš nije davao uputstva za zločine i mržnju, nego uputio zraku čovječnosti da kroz predjele mraka i sukoba osvjetljava put slobode. Međutim, nije prvi put da se književno djelo čita na pogrešan način. Treba li podsjetiti da su najviše paljene i anatemisane knjige Koran, Biblija i Talmud.

Ranije proslave jubileja Njegoša bile su zamajac za veoma važne odluke (osnivanje Njegoševog muzeja, izgradnja Ljetnje pozornice, izgradnja Mauzoleja, ustanovljenje Njegoševe nagrade). Ovog puta od građevinskih radova imamo rekonstrukciju Mauzoleja i kaldrisanje Njegoševe ulice na Cetinju. Od dugoročnih planova nemamo ništa. (Bar da je obnovljena ideja o izmještanju Reljefa Crne Gore, kako bi se vratio autentični izgled Biljarde).

U vrijeme pojačanog interesovanja za Njegoša i posredno za crnogorsku književnost i kulturu, očekivalo se od Ministarstva kulture i najviših političkih institucija države da bar najave krupnije projekte za evropsku budućnost crnogorske kulture. Njihovo ćutanje je ozbiljan indikator nedostatka strateških

promišljanja i upozorava da nemamo administrativnih kapaciteta da iskoristimo mogućnosti koje će nam sutra, kao članici zajednice, Evropa pružiti. Ministarstvo kulture i Vlada ne samo da nijesu artikulirali potrebu da Crna Gora ima ustanovu koja bi se bavila izučavanjem Njegoša i crnogorske književnosti i njenom promocijom u svijetu, već se nijesu ni osvrnuli na svoju odluku od prije nekoliko godina. Ideja, naravno, nije nova. Uredništvo *Nove Evrope*, časopisa koji je izlazio u Zagrebu, je reagovalo 1929. na ideju Branislava Nušića o podizanju spomenika Njegošu u Beogradu da je bolje napraviti Institut na Cetinju "koji bi bio trajniji, korisniji i značajniji od svih spomenika".

Odlukom Vlade Crne Gore, 26. oktobra 2006. osnovan je Centar Njegoš. Taj Centar je sabotiran i nikad nije ostvaren. Navodno, rušio se koncept autonomije jedinstvenog muzeja Crne Gore (o čemu je imalo rezona raspravljati), ali pažnja je namjerno fokusirana na pitanja organizacije, a suštinsko pitanje izučavanja i propagande crnogorske književnosti ostavljeno je na brigu Filozofskom fakultetu u Nikšiću i CANU. Ove institucije imaju neobjašnjiv odnos prema montenegristici, nijesu pripremile ni pregled crnogorske književnosti, a Institut CANU za trideset godina nije napravio solidan zbornik radova, a kamo li pripremio kritičko izdanje Njegoševih djela.

U Crnoj Gori tek treba pripremiti naučni podmladak koji bi se specijalizovano bavio Njegošem, pa je nerearno očekivati da ćemo skoro dobiti kvalitetne studije i monografije. Dokumenti i građa koju su objavili Jefto Milović i Risto Dragičević, kao i komentari Slobodana Tomovića, studija Vojislava Nikčevića i kreativno čitanje Stanka Cerovića, ostaju nenadmašeni obrasci nješkoologije.

Crnoj Gori je potreban jedan institut, nalik Puškinskom domu u Sankt Peterburgu ili neka

ustanova slična Geteovom, Danteovom ili Servantesovom institutu. Na jednom mjestu bi trebalo da se sakupljaju sva dokumenta, autografi, muzealije, izdanja, kod nas i u svijetu, prevodi, komentari, studije, udžbenici, ilustracije, strip, poštanske marke, suveniri, televizijske, scenske i filmske obrade, muzička djela inspirisana Njegošem... Odatle bi izlazile inicijative za valorizaciju prevoda, upozorenja na falsifikate i zloupotrebe, internet prezentaciju, saradnju sa UNESCO-om, inostranim kulturnim institucijama, slavističkim katedrama i izdavačima, iseljeničkim društvima... Takva ustanova bi imala obavezu da prati prisustvo teme Njegoš i crnogorske književnosti u svijetu, da pravi tekuću bibliografiju, vodiče kroz arhivsku građu o Njegošu i crnogorskim piscima, organizuje naučne skupove, izdaje publikacije... U tom Institutu bi trebalo stvarati istraživački i marketinški tim za proučavanje i promociju crnogorske književnosti u svijetu. Tako bi se povezale postojeće kulturne i naučne institucije i dobila pouzdana osnova za dugoročnu kulturnu politiku.

Crnogorski književnici, slikari, vajari i drugi stvaraoci, kad postanu značajni, po pravilu, su inkorporirani u drugu kulturu. Veći kulturni centri gledali su na Crnu Goru kao na provinciju. Crna Gora može gajiti lišaje i niso rastinje, jer za hrastove i borove u njoj nema uslova. Suštinski je važno da stvorimo institucije koje će temeljito izučavati naše kulturno nasljeđe po najvišim naučnim standardima i sviješću da ono pripada ovom prostoru i narodu i da se kao dio crnogorske kulture prezentira Evropi. Sve dok se uspješno negira crnogorska kultura Crna Gora je obezličena provincija bez identiteta.

Obeshrabrenje da će ta logika pobijediti predstavljaju primjeri ukidanja Leksikografskog zavoda, nestanak Zavoda za međunarodnu kulturnu saradnju, odlaganje osnivanja Muzeja crnogorske knjige,

slaba materijalna podrška projektima Instituta za crnogorski jezik i Matici crnogorskoj.

Vrijeme je da se osposobimo za dijalog sa svijetom i postavimo nove istorijske ciljeve. Taj je pravac pokazivao Njegoš.

Prvi put bez protektora izlazimo na šire prostore i provjeravamo svoje moći. Kao malobrojan narod imamo potrebu da se nametnemo kreativnom prezentacijom prošlosti i sadašnjosti. Njegoš i Evropa nijesu samo metafora za ohrabrenje naših savremenih političkih nastojanja. Crna Gora kao suverena država mora mnogo toga organizovano da uradi kako bi Njegoša učinila vlasništvom Evrope. On je njen kulturni građanin, koji je standarde ispunio, ali to "poglavlje" ne treba "zatvarati", nego stalno aktuelizovati.

Proslavu dvjesta godina rođenja Njegoša vidim kao nedovoljno iskorišćenu šansu u tom smjeru.

Njegoš je, kako vole da kažu liberalni potrošači, crnogorski brend, kulturna marka. Ustvari, Njegoš nije potrošna roba. On je zvijezda koja nam dolazi iz prošlosti i ide u budućnost, jer "ono što vrijedi, ni pred potomstvom ne blijedi" (Gete).

Njegoš je znao cijeniti popularnosti pjesnika u brojnom narodu, pa je Puškinu klikovao "Sretni pijevče velikog naroda". Njegoš je preveden na više evropskih jezika, a bez prevoda ga čitaju svi štokavci, što je sreća i velika prednost za pjesnika iz malobrojnog naroda. Stvar je kulturne politike da sačuva već osvojeni kulturni prostor i u Evropu unese Njegoša kao svoj duhovni kapital.

Povodom Njegoša vodi se borba za suverenost i suštinski legitimitet crnogorske nacije, kulture, književnosti. Kad bi srpski intelektualci "prisvajali" Njegoša kao genijalnog pisca, ne negirajući pritom postojanje crnogorske države, nacije, kulture, istorije, onda ne samo da bi bilo otpora od Crnogoraca, nego bi to predstavljalo kulturnu radost. Uostalom,

svojestvo kulture je da prelazi granice. Mešutim, kada se kultura koristi kao sredstvo hegemonizma, onda je to osvajački politički program, koji nema veze sa plemenitom funkcijom kulture.

Sloboda tumačenja Njegoša treba da bude potpuna, ili kako se on zalagao, da cenzor bude Drago Dragović. Pri visokoj svijesti u odgovornosti prema djelu, vremenu i društvu, svaka banalizacija, politička, nacionalistička i provincijska zloupotreba Njegoša izazivaće meritorno reagovanje i neće biti potrebna politička intervencija.

Crna Gora kao suverena država ima punu slobodu i obavezu da izučava i prezentira svoje kulturne vrijednosti bez kompleksa i bez provincijske megalomanije. Što dublje budemo ulazili u evropski kulturni i životni prostor, buka o "kosovskom mitu" i "istrazi poturica" će biti tek slabi eho minulih epoha. Na ovoj generaciji je da njeguje samosvijest i iz Njegoša za potomstvo sačuva cvijet istinske poezije, slobodarski etos i vjeru u Crnu Goru. Njegoš je iz svog doba i miljea uzletio i treba mu otvarati nove prostore. Njegova misao nesputana luta prostranstvima tajne koja se zove Čovjek. On je kao takav ušao u kulture drugih naroda. U tom smislu se radujemo da je Njegoš i srpski i ruski i hrvatski i francuski i njemački i norveški i i albanski i bosanski da ga druge kulture prihvataju, razumiju i cijene.

Takvo dosezanje nivoa Njegoša i tumačenja njegovog djela neće zavađati Crnu Goru, nego će afirmirati ono sjevremeno kao domot misli, etike i jezika, što homogenizuje na više stepenu njene raznolike etničke, etičke i kulturne vrijednosti i stvara humanističke simbioze.

Višeslojne korijene i identitete koji se čuvaju u Njegoševom djelu, treba iznova osvjetljavati i čuvati kao žive elemente nasljeđa. Jedan od suštinskih supstrata Njegoševе poezije je jezik. Ova proslava bila

je i prilika da više pažnje posvetimo jeziku i promociji nedavno kodifikovanog crnogorskog jezika.

Njegoš je ugaoni kamen crnogorske kulture. On je najviši poetski izraz romantizma koji je sublimirao narodno iskustvo mnogih vjekova i odredio moderne smjernice kulture. Njegoš će biti crnogorski u mjeri koliko u njegovom djelu otkrijemo i njegujemo vlastite korijene i nalazimo oslonce za svoje vrednovanje života, čovjeka i slobode i baštinimo jezik kojim je pjesnik gipko izrazio misaonu slojevitost pojava i tajni mikro i makro kmosa. Njegoš će biti naš u mjeri u kojoj smo mu dorasli.

Njegoš je dovoljno velik da bude ne samo ambasador crnogorske kulture, nego ravnopravan sudionik međunarodnog kulturnog dijaloga sa Eshilom, Geteom, Danteom, Miltonom, Puškinom...

Njegoševa vizija svijeta

piše: Sava Bogdanović

“Umjetnička djela su izazovi. Mi ih ne objašnjavamo, mi se s njima upuštamo u borbu.”

Arnold Hauser

Istraživanje vizije svijeta u umjetničkom djelu započeo je Georg Lukacs da bi ga Lucien Goldmann, svojom genetičko-strukturalnom metodom konzekventno znanstveno utemeljio. Tom, Goldmannovom, metodom istraživali smo Njegoševu viziju svijeta u njegovu glavnom djelu *Gorski vijenac*.

Sam pojam vizije svijeta nije ni Lukacsev ni Goldmannov. Koristio ga je W. Dilthey i njegova škola iako mu nisu pridavali neko pozitivno i posve određeno značenje. Tek je s pojavom Lukacseva djela *Die Seele und die Formen* (vidi: *Duša i oblici*, Nolit, Beograd, 1973).

1910. godine vizija svijeta dobija “pravo građanstva” u književnoj kritici. Naime, samo to djelo je razvijanje neobične, tragične vizije svijeta. Kasnije će Goldmann kazati¹ da je bitna ideja toga Lukacseva djela u tome što zasnivanje duhovnih vrijednosti, literarnih i filozofskih posebno, na postojanju izvjesnog broja formi, koherentnih struktura, omogućava ljudskoj duši da izrazi različite mogućnosti.

Da tragičnu viziju svijeta ne određuje njezina koherentnost nego njezina autentičnost potvrdit će Lukacs u svojoj slavnoj knjizi *Geschichte und Klassenbewusstsein* (vidi: *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1970) napisanoj 1923. godine. Za njega je cjelokupna filozofija povijesti utemeljena na činjenici da je čovjek biće koje teži neprekidnom

stvaranju koherentne i sve šire strukture i da njegov interes za forme, najprije kao estetski, dobija potpuni smisao tek kada se umjetnost, filozofija i sva druga duhovna ostvarenja priključuju društvenim procesima cjeline. Mnogi smatraju da je ova Lukacseva vizija presudno utjecala na dotadašnju marksističku koncepciju umjetnosti posebice ako se zna da je tada za Plehanova umjetnost bila “ogledalo društvenog života”, samo jedna od superstruktura. Suprotno tome, Lukacs tvrdi da je svako veliko umjetničko djelo daleko od jednostavog odražavanja infrastrukture, da je ono prije svega jedan stupanj, model jedinstvene koherentnosti prema kojoj teže sve svijesti. Tako je nastao Lukacsev pojam totaliteta, procesualnog totaliteta društvenog i historijskog iskustva.

Kategorija totaliteta ili vizija svijeta kod Goldmanna dobija literarno objašnjenje u njegovu istraživanju tragične, jansenističke vizije svijeta kod Pascala i Racinea objavljenom u njegovu radu *Le Dieu caché (Skriiveni Bog)*.²

To je, prije svega, onaj duhovni instrument koji pomaže da, u djelu koje istražujemo, razdvojimo bitno od nebitnoga.

Vizija svijeta je društvena pojava – dok pojedinac može svoje misli i svoje aspiracije odvojiti od svakodnevnih aktivnosti ta je mogućnost isključena kada se radi o društvenima grupama. Zato je vizija svijeta skup aspiracija, osjećanja i ideja koji ujedinjuje članove neke grupe i suprotstavlja ih drugim grupama. Samo u rijetkim prilikama pojedinac može imati stvarnu svijest o značenju i usmjerenosti svojih aspiracija, osjećanja i ponašanja koju Goldmann nazivlje “maksimumom moguće svijesti neke društvene grupe” (najčešće društvene klase). Dakle, samo

¹ Lucien Goldmann, *Marxisme et science humaines*, Gallimard, Paris, 1970.

² *Le Dieu caché; étude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine*, Gallimard, Paris, 1955.

izuzetni i lucidni pojedinci su u stanju postići stupanj integralne koherentnosti tj, maksimalne suglasnosti između ideja i stvarnog ponašanja.

Istraživanje Njegoševе vizije svijeta proveli smo na tekstu *Gorskog vijenca*“ iz dva glavna razloga: prvo, radi se o Njegoševu glavnom, i najboljem, djelu i drugo, to Njegoševо djelo sadrži jedinstvenu viziju svijeta koja organizira njegov univerzum. Dakako, vodili smo računa i o Goldmannovom upozorenju da je razumijevanje umjetničkog djela problem unutarnje koherencije teksta što pretpostavlja da se uzme tekst, cijeli tekst i samo tekst i da se unutar njega istražuje značajna globalna struktura.

Temeljne, bitne elemente globalne strukture Njegoševе vizije svijeta formulirali smo ovako:

- na prvom mjestu jest *borba*, “borba neprestana”, borba protiv zla, mraka, protiv “tirjanstva”, borba za čovječnijeg čovjeka, prosvijećenog i “veselog”, drugim riječima borba je temeljni princip Njegoševе misli - jedini oblik života;

- na drugom mjestu jest *beskompromisnost*, nema međustupnjeva između dobra i zla, ne postoje prijelazna rješenja ili rječnikom *Gorskog vijenca*: “tako, već nikako”;

- na trećem mjestu nalazi se radikalno suprotstavljanje svijetu, prije svega istočnom (turskom), potom zapadnom (mletačkom) i na kraju vlastitom (crnogorskom);

- na četvrtom mjestu, ali u najdubljim temeljima Njegoševе misli, nalazi se patrijahalna etika - poradi očuvanja samosvojnosti i samobitnosti herojstvo je njezin kamen temeljac;

- na petom mjestu nalazi se humanizam i patriotizam, široki, panslavenski, univerzalni.

Prateći tekst, i samo tekst, *Gorskog vijenca* pokušat ćemo pobliže opisati globalnu strukturu Njegoševе vizije svijeta.

Borba - temeljni princip nalazi svoje korijene u

biološkom deteminizmu Njegoševa čovjeka, u njegovoj borbi za goli opstanak:

*“Tek što vučad za majkom pomile,
igrajuć se strašne zube svoje,
već umiju pod grlom ostriti...”* (G.V., stih. 117-119)

dalje u spjevu borba poprima historijsku dimenziju, determiniranu nacionalnim:

*“Što uteče ispod sablje turske...
što se ne hće u lance vezati,
to se zbjegza u ove planine
da ginemo i krv proljevamo,
da junački amanet čuvamo,
divno ime i svetu svobodu.”* (G.V., stih. 262-268)

U monologu vladike Danila borba dobija opći značaj:

*“Neka bude borba neprestana,
neka bude što biti ne može,
nek ad proždre, pokosi satana.
Na groblju će iznići cvijeće
za daleko neko pokoljenje.”* (G.V., stih. 658-662)

Govorom igumana Stefana borba kao temeljni princip dobija i svoje filozofsko utemeljenje:

*“On (svijet, S. B.) je sastav paklene nesloge:
u nj ratuje duša sa tijelom,
u nj ratuje more s bregovima
u nj ratuje zima i toplina...
u nj ratuje narod sa narodom,
u nj ratuje čovjek sa čovjekom.”*
(G.V., stih. 2501- 2508)

Njegoš je za nositelja borbe kao temeljnog principa svoje misli izabrao najvećeg junaka toga vremena - Vuka Mićunovića koji borbu uzdiže na

pijedestal vrhunske vrijednosti: ona daje smisao životu, ona je “radost najveća”, ona je izvor besmrtnosti čovjeka.

Beskompromisnost postaje temeljni element globalne strukture Njegoševе vizije svijeta u situaciji kad je “odbrana s životom skopčana”. Kategorija “tako, već nikako” ili razvijena svijest o ne-kompromisu ne nalazi se samo u individualiziranim likovima *Gorskog vijenca* već je ona imanentna osobina kolektiva. U ovom dijalogu to se najjasnije vidi:

*Ferat Začir, kavazbaša:
“iako je zemlja pouzana, dvije vjere mogu se složiti
kâ u sahan što se čorbe slažu.
Mi živimo kao dosad bratski,
pa ljubovi više ne treba.”*

*Knez Janko:
“Bismo, Turci, ali se ne može.
Smiješna je ova naša ljubav:
grdno nam se oči susretaju,
ne mogu se bratski pogledati,
no krvnički i nekako divlje;
oči zbore što im veli srce.”* (G.V., stih. 1019-1029)

“Bismo” prihvatili kompromis “ali se ne može” javlja se tijekom cijelog teksta *Gorskog vijenca*: na samom početku kod vladike Danila, u svim diskusijama tijekom radnje, te konačno u svitanje kada započinje borba. Čini se da u toj točki u kojoj se odbija i sama pomisao da se spor riješi kompromisom nastaje otklon od tragičnog. Dok se kod tragičnog čovjeka samo kompromisom omogućava život ovdje imamo svjesno odbijanje kompromisa, on se ovdje ne želi zbog podignutog zahtjeva za jednoznačnim, autentičnim vrijednostima.

Radikalno suprotstavljanje svijetu ima literarnu formu bunta, snažnog i dubokog, bunta protiv zla,

izopačenosti, protiv svijeta koji sve više postaje stran i neprihvatljiv - do isključenja, bunt koji postaje akcija. Akcija je čovjekova kojom se on suprotstavlja svijetu: turskom, mletačkom i na kraju i svom, vlastitom.

Mustaj-kadija, glavni ideolog turskog svijeta obraća se Njegoševom čovjeku riječima:

*“Malo ljudstvo što si zasl’jepilo?
ne poznaješ čistog raja slasti,
bez nadanja živiš i umireš,
krstu služiš a Milošem živiš!
Krst je riječ jedna suhoparna
Miloš baca u nesvijest ljude
al’ u pjanstvo neko prećerano.”* (G.V., stih. 888-895)

U poznatoj prepisci između Vladike Danila i Selim-vezira suprotstavljanje je još jače i oštrije:

*Selim – vezir:
“Jaki zubi i tord orah slome
dobra sablja topuz iza vrata,
kamoli glavu od kupusa...”*

*Vladika Danilo:
Tvrđ je orah vočka čudnovata,
ne slomi ga al’ zube polomi ...
Kome zakon leži u topuzu,
tragovi mu smrde nečovještvom.”*
(G.V., stih. 1105, 1133-1156)

Njegošev čovjek radikalno se suprotstavlja i mletačkom svijetu gdje su bogati od bogatstva poludjeli a “praznovi” se muče “da im oči prsnu da oderu koku leba suha”. Tamo vlada “smrad veliki i teška zapara” a “o junaštvu tu ne bješe zbora”. Bezumnju eksploataciju vojvoda Draško opisuje ovako:

“Nego bjehu sebi domamili,
domamili pa ih pohvatali,
jadnu našu braću sokolove
Dalmatince i hrabre Hrvate,
pa brodove njima napunili
i tiska' ih u svijet bijeli
te dovukuj blago iz svijeta
i pritiskaj zemlje i gradove.”
(G.V., stih. 1448-1455)

Radikalno suprotstavljanje se nastavlja i prema vlastitom svijetu i njegovoj neprosvijećenosti u sceni s popom-Mićom, s babom-vješticom ili u “gledanju u pleće”. Bjelodano je jasno da se Njegošev čovjek u “Gorskom vijencu” ne želi uklopiti u postojeće historijske etaže, on ih svojim ljudskim idealima nadmašuje.

Patrijahalna etika ističe viteštvo kao najvažniju ovozemaljsku vrednotu e da bi se tijekom cijelog teksta *Gorskog vijenca* kao crvena nit provlačila između: govora pojedinih junaka, njihovih stavova prema svijetu, njihovih stavova prema smrti i, konačno, njihovih smrti. Ironijsku dimenziju patrijarhalne etike, viteštva i junaštva Miloša Obilića nalazimo u slijedećim stihovima:

“Junaštvo je car zla svakojega-
al' i piće najslađe duševno
kijijem se pjane pokoljenja.” (G.V., stih. 605-607)

Patriotizam i humanizam vezivno su tkivo globalne strukture Njegoševe vizije svijeta. Ako je humanizam forma “borbe neprestane” onda je patriotizam njezino historijsko osmišljenje. Patriotizam je na početku spjeva usko nacionalno obojen - “moje pleme snom mrtvijem spava”, tijekom radnje poprima širi karakter odnoseći se na druge “naše narode” koji “stenju u tuđe lance” - “Dalmatince i

braću Hrvate” i “cijelo srpstvo ugašeno” - u Njegoša se evidentno pojavljuje južnoslavenski patriotizam. Ako je humanizam zagovaranje slobode i pravde, poštenja i poštovanja među ljudima, onda je Njegoš njegov veliki zagovornik; njegov cilj ne opravdavaju sredstva. Kao veliki humanist vjerovao je u pobjedu Dobra nad Zlom te stoga *Gorski vijenac* završava porukom:

“Al' u ruke Mandušića Vuka
biće svaka puška ubojita.” (G.V., stih. 2818-2820)

Na kraju analize globalne strukture Njegoševe vizije svijeta uputno je pitati: gdje je mjesto Boga u toj strukturi? Pitanje je utoliko uputnije kada se zna da je Njegoš bio vladika, vrhovni svećenik i da je to moglo utjecati na samu strukturu *Gorskog vijenca*.

Bog je prisutan u *Gorskom vijencu*. On je promatrač, “skriven” kako bi kazao Goldmann. On se ne uključuje u zbivanja niti onda kada su proturječja na zemlji dostigla kulminaciju:

“Zemlja stenje a nebesa ćute.” (G.V., stih 630)

Sazrijevanjem svijesti o neminovnosti borbe čovjek se sve više okreće sebi, najprije:

“Nada nema pravo i u koga,
do u Boga i u svoje ruke.” (G.V., stih. 133-134)
potom:

“A u ruke Mandušića Vuka biće svaka puška ubojita.”

Čini se da je tu nastupio prijelom kada se Njegošev čovjek obraća stvarnom historijskom trenutku ne napuštajući Boga. Ali, život za Boga preobraćuje se u život za čovjeka.

Njegoš i Italija

piše: Giacomo Scotti

U impozantnoj knjizi pod naslovom *Conoscenza del mondo slavo in Italia* (Padova, 1958; 800 stranica) (*Poznavanje slavenskog svijeta u Italiji*) najveći talijanski slavist dvadesetog stoljeća Arturo Cronia rezimirao je rezultate jednog milenija, posvetivši posebno veliki prostor narodima bivše Jugoslavije. Pri tome je brojne stranice namijenio velikom pjesniku i gospodar Crne Gore, vladiki Petru II Petroviću Njegošu (1813-1851). Počevši od Cronije, inače porijeklom iz Zadra, crnogorski Vladika nije više napuštao stranice talijanskih historičara književnosti, gojitelja južnoslavenskih literatura te ljubitelja i istraživača južnoslavenskih kultura uopće.

Što se Njegoša tiče, šire zanimanje talijanskih slavista za njegovu ličnost i djelo počelo je 1833 godine, kad je crnogorski Vladika i princ prvi puta posjetio Trst na putu za Beč i Rusiju. Tada je Petar II Petrović napisao pjesmu “Tri dana u Trstu” koju je sa “ilirskog” jezika, kako su tada nazivali srpskohrvatski jezik, preveo na talijanski i u svome časopisu *La Favilla* objavio Francesco Dall'Ongaro, pripovjedač, pjesnik i esejist iz Trevisa. Dakle, ta je Njegoševa pjesma objelodanjena na talijanski mnogo godina prije nego je štampana u originalu. Ovdje treba odmah reći da se tridesetih i četrdesetih godina devetnaestog stoljeća, a i kasnije Dall'Ongaro posebno isticao u Italiji kao prijatelj i promicatelj narodne kulturne baštine Hrvata, Srba, Bosanaca i Crnogoraca. Zbog toga se iz rodnog grada Trevisa preselio i živio u Trstu gdje je njegov časopis *La Favilla* nastavio izlaziti od 1847. do 1857. godine. Na stranicama svoga časopisa Dall'Ongaro je objavljivao više eseja o narodnim pjesmama Južnih Slavena, preveo je i objelodanio na talijanski nekoliko balada,

te vlastite pripovijetke sa južno-slavenskim tematikama, među kojima se ističe “La fidanzata montenegrina” (Crnogorska vjerenica) koju je napisao na osnovu narodne crnogorske priče koju mu je 1846. godine osobno ispričao veliki pjesnik Perar II Petrović Njegoš. U njegovoj pjesničkoj zbirci *Fantasia drammatiche e liriche* (Lirske i dramske sanjarije), koja je objavljena u Firenci 1865. godine, nalazi se i “Oda gradu Trstu” inspirirana - kako sam Dall'Ongaro priznaje - Njegoševom pjesmom “Tri dana u Trstu”.

Kad smo već kod trevizanskog pisca, pjesnika i slaviste Dall'Ongara, da vidimo što je on napisao o Njegošu i o susretima s njima u Trstu i to u povodu prerane smrti crnogorskog Vladike. Odmah na početku članka, Dall'Ongaro govori o “neobičnom čovjeku” koji je kao “knez i Vladika Crne Gore ujediniio u sebi duhovnu i građansku vlast Republike, a pošto je ujedno bio i najbolji strijelac u svojoj zemlji, i pošto je putovao kao neki hajduk, moglo bi se bez pretjerivanja reći da je, pored ovih dviju vlasti, držao je još i vojničku (bio je i vojskovođa). Nikada nijedan državni gospodar nije bio apsolutniji i savršeniji od njega. Tome treba dodati da ga je za to baš i sama priroda stvorila. On je za glavu bio viši od lijepih stasitih ljudi svoje domovine.”

Nastavljajući Dall'Ongaro piše o osobinama prvog izraelskog kralja Saula te Samuila iz Svetog pisma, dodavši ove riječi: “Vladika koga sam upoznao, bio je istovremeno i Saul i Samuilo svoje zemlje, a nadmašivao je obojicu kao “odličan govornik i pjesnik, te je govorio najčistijim ilirskim jezikom u Primorju”. Nadalje Dall'Ongaro govori o Njegoševim putovanjima ovako: “On je putovao za sebe i za druge”. Svake je godine putovao u Trst, svake druge u Beč, a svake treće u Petrograd, da u tim gradovima “ukaže na dobre i loše strane svoje kneževine o kojoj su kružili a još uvijek kruže jako netočni glasovi”. Talijanski se pisac upoznao s Njegošem

jedne večeri u pozorištu. Tada je Vladika improvizirao i ostavio "divan ditiramb" u čast jedne glumice-pjevačice, a te je stihove Dal' Ongaro odmah preveo na talijanski a kasnije objavio u svome časopisu. "To mi je pribavilo prijateljstvo i poštovanje slavnog crnogorskog pjesnika. Vjerujem da bi me on odlikovao i nekim ordenima, ali ih u njegovoj kneževini nije bilo. No, bez obzira na to, uvijek ću se sjećati njegove ljubaznosti, njegovog vedrog raspoloženja, njegove plemenite gordosti, kao i zadovoljstva sa kojim mi je govorio o svojoj zemlji" - „Hoću da Crna Gora postane uzorna država“, govorio mu je Njegoš.

Posebni interes talijanskih intelektualnih i političkih krugova za prvog čovjeka Grne Gore u prvoj polovini Ottocenta izazvale su njegova putovanja apeninskim poluotokom i prijevodi prvih odlomaka knjige *Pisma iz Italije* srpskog novinara i putopisca Ljubomira Nenadovića. Poznato je da je "zbog narodnih poslova" i radi objavljivanja svog *Gorskog vijenca* Njegoš boravio u Trstu i Beču 1846-1847. godine, dok je 1850. i 1851. godine boravio dva puta u Italiji radi liječenja od tuberkuloze. U Napulju se sreo sa Nenadovićem, koji mu je kasnije posvetio veliki dio spomenutog putopisa. S njim je Njegoš razgledao povijesne spomenike, muzeje, galerije, crkve i manastire u Napulju i Pompejima (penjao se i na Vezuv), u Rimu, Firenci, Livornu, Torinu, Veneciji. U Veneciji je kopao po arhivima Serenissime Republike; u Napulju je pred Tirenskim morem uzaludno tražio utjehu i okrepu za neizlječivu bolest koja ga je mučila.

Evo nekoliko odlomaka iz Nenadovićevih pisama.

Njegoš u Napulju marta 1861. godine - "Vladika slabo što čita i piše. Bolest mu smeta. Ja mu čitam novine, pišem pisma i drugo što mu zatreba. Kaže mi da se zimus zanimao opisivanjem Crne Gore i njene istorije na francuskom jeziku. U tome pomogao mu

je neki ovdašnji (dakle talijanski) advokat Giuseppe Casa. On svaki dan dolazi te s Vladikom po jedan sat radi. Vladika mu obično diktira, a on na francuskom piše. To je djelo već gotovo i sada ga samo pregledavaju". "Ovo djelo je, kao što mi reče, udešeno za strance koji nas ne poznaju. Ovaj Giuseppe starinom je Francuz i žestok republikanac...". O tome on opširno govori crnogorskom Vladići, koji mu je sa svoje strane izložio vlastito viđenje slobodne Evrope. U vezi s time, Nenadović je zabilježio: "A Giuseppe, očaran tim govorom, stajao je pred njim. Putem, kad smo išli kući, Giuseppe, diveći se Vladići, reče mi: Vjerujte mi, ovaj vaš suvremenik bolji je republikanac nego predsjednik Francuske Republike. A ja mu kažem da je on takvi slobodnjak svagda i svuda i da se to ogleda u svim njegovim pjesmama i knjigama koje je izdao... Kazuje mi Giuseppe da se mnoge Vladičine riječi među slobodnjacima, po Napulju pričaju (...) Svi važniji ovdašnji ljudi pohodili su ga i ne mogu da ga se nahvale. Ovdje je velika partija koja teži da se sva Italija spoji u jednu državu".

U Napulju je Njegoš boravio u hotelu blizu mora, ispred kraljevske palate. Po riječima Nenadovića, posebno su Vladikom bili oduševljeni mladi Talijani: "Svaki od mlađih Napoljaca i putnika koji su ga te večeri slušali željeli su ići u Crnu Goru".

U poglavlju "Njegoš u Rimu aprila 1851. godine" Nenadović pored ostalog podsjeća da je Vladika kroz Rim prošao u jesen prethodne godine, dok je putovao u Napulj, ali je ostavio da ga razgleda sada pri povratku. U Vječnom gradu, gdje je katolički papa ujedno i šef države, Njegoša "svugda, sa osobitim poštovanjem susreću" jer tako je Papa osobno naredio: "gdje god Vladika dođe i što god zaželi da vidi, da mu se odmah otvori i pokaže. Svuda nas prati i provodi jedan Francižkanac po imenu Djurčić rodnom iz Dubrovnika. Mlad, čuven i vrlo razborit

čovjek. Dobar Sloven, dobar rodoljub. Vrlo lijepo govori naški, to mu je materinji jezik. Gundulića i druge dubrovačke pjesnike zna napamet. Mnoge rijetkosti što smo vidjeli imamo samo njemu zahvaliti". Nastavljajući, Nenadović opisuje ljepote pojedinih znamenitih palača, crkava te kipova i galerija. Njegoš se međutim najduže zadržao u dvorima Vatikanskih muzeja očaran Rafaelovom slikom „Trasfigurazione" (Preobraženje)". Vladika je sjeo na stolicu i trideset minuta gledao je neprestano u božanstveno lice Hristovo. U cijeloj Italiji ništa mu slađe nije bilo nego gledati ove slike... Nažalost, kako piše Nenadović, u Vatikanu su on i Njegoš vidjeli sve ali ne i Papu. I to zbog toga što "Vladika neće da mu ide, premda bi ga Papa, kao što nam je došlo do znanja, primio kad on hoće". U Rimu, u stvari, Njegoš gotovo nikome nije išao u posjete, dok je kod njega dolazilo više znamenitih ljudi, osobito Rusa, te fratri iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koji su u Vječnom gradu došli studirati i službovati. "Oni se vrlo raduju, piše Nenadović, kad vide kako Vladika neovisno o vjeri, govori o rodoljublju i jedinstvu našeg naroda. Godina 1848. nije prošla bez koristi... Svuda se ponavljaju riječi ne gledajmo tko se kako krsti, nego kakva krv njegovim srcem teče!"

Kao i svi posjetitelji Rima, Vladika nije mogao mimoći veličanstvenu baziliku Svetog Petra, diveći se više njenoj veličini, grandioznosti, nego ljepoti. U toj crkvi kao što je poznato, čuvao se (i dan danas se čuva) "kao osobita svetinja lanac kojim je sveti Petar u Jeruzalemu u tamnici bio vezan. To je onaj lanac - citiram Nenadovića - što je u našem narodu poznat pod imenom "Časne verige". U Njegoševo vrijeme lanac se čuvao pod ključem u posebnom kovčegu, iz kojeg ga je jedan redovnik vadio i pokazivao samo pojedinih "otmjenim putnicima", kako se Nenadović izražava. Vadeći lanac iz pamuka u

kojem je bio omotan, redovnik ga je "sa osobitom pobožnošću i smirenošću" prinosio poklonicima, "te bi ga oni, klečeći sa skrštenim rukama poljubili". Jedino je Petar Petrović Njegoš odbio da to čini. Evo što piše Nenadović: "Kad je kaluđer prinio Vladići ove verige, Vladika ih odmah uze u svoje ruke rasteže ih da ih vidi kolike su i, čudeći se kako su dugačke, reče: 'Ala su ga dobro vezali!' - zatim ih vrati odmah kaluđeru, koji je od čuda jedva mogao zapitati: 'Zar ih neće Vaša Svetost celivati?'. Vladika mu odgovori: 'Crnogorci ne ljube lance!' To je objasnio kako su Crnogorci protivnici svakog oblika ropstva pa mrze i svaki njegov simbol..."

Prije odlaska iz Rima, nakon što je posjetio još nekoliko crkava, Njegoš je došao do manastira svetog Onofrija podaleko od Vječnog grada. Želio ga je posjetiti jer je tamo boravio, umro i sahranjen čuveni pjesnik Torquato Tasso. Tu ga je Vladika, kome su pokazali bijeli pojas koji je pripadao autoru čuvenog epskog spjeva *Oslobođeni Jeruzalem*, razgledao, isčupao iz njega jedan konac i rekao: "Vjerujem da je ovo zaista njegov pojas, i ovo ću da uzmem za spomen".

Nažalost, samo nekoliko mjeseci nakon boravka u Italiji, Petar Petrović Njegoš sklopio je zauvijek oči. Umro je ujutro 19. oktobra 1851. godine. U Italiji međutim nije zaboravljen, i nikada neće biti. Danas i ovdje, 152 godine nakon Njegoševog posjeta Italiji i njegove prerane smrti iste godine, valja naglasiti činjenicu da je nakon Francesca Dell'Ongara i prije Vladičinog putovanja u zemlju limuna, jedan Talijan pisao o velikom crnogorskom pjesniku i gospodarstvu, a to je bio prirodoslovac iz Trsta Biagio Biasoletto rođen u Vodnjanu u Istri, koji je u proljeće 1838. godine posjetio Istru, Dalmaciju i Crnu Goru kao član naučne ekspedicije botaničara i kao sekretar saksonskog kralja Fridriha Augusta. Tada se penjao na Cetinje i sastao se sa Vladikom. Napisavši kasnije

službeni "Izveštaj o putovanju" Biasoletto je pružio talijanskim čitateljima posebno zanimljiv portret crnogorskog gospodara i pjesnika u putopisu, kojeg je objavio u Trstu 1841. godine. Biasoletto piše pored ostalog da je "Njegoš ostavio vrlo jak utisak na kralja Saksonije", a sam je grad Cetinje imao "veličanstven izgled".

Deset godina nakon objavljivanja Biasolettova izvještaja a povodom Njegoševe smrti, jedan je drugi Talijan, Splićanin Francesco Carrara napisao: "Svaki putnik koji je parobrodom obilazio Dalmaciju, na čas je obilazio i Cetinje, opisivao Vladiku, usmeno ili pismeno prikazujući njegov lik, i s pravom je svaki Europljanin zapazio kod njega strelovito oko, umiljat pogled, plemenit stas, lijepo ophođenje... No, niti jedan nije upoznao njegovo srce, razum i karakter (...). Sada, pošto on spada u povijest i nije više vladalac nego pepeo, milo mi je iznijeti prilike koje su me dovele da ga upoznam".

Carrara opisuje susret što ga je 1846. godine, zajedno sa Škotlanđaninom A.A.Patton-om imao u Splitu s Njegošem, koji je obojicu pozvao da posjete Crnu Goru. Pritom se Vladika najprije obratio Škotlanđaninu prekoračujući engleske pisce, koji su prije njega posjetili Crnu Goru i o njoj loše i pogrešno pisali. Obratio se zatim Talijanu koji o tome ovako svjedoči:

"Poslije se okrenu k meni: 'A vi, koji Dalmaciju tako lijepo opisujete (izlazaše tada iz štampe *Moj opis Dalmacije*), zašto ne dođete da posjetite i opišete Crnu Goru?' Kad uzmognete i što skorije, učinite to, no najprije javite mi da Vam u Kotor pošaljem konja i dva vjerna moja momka. Ja ću biti na ruci da upoznate cijelu Zemlju (...). Vi ćete videti i doznati ono što nisu videli i doznali ni Englezi, ni Njemci, i bićete u stanju da upoznate Evropu s jednom zemljom koja je sasvim nepoznata..."

Godinu dana kasnije susreo se Carrara ponovo

s Vladikom ali je crnogorski pjesnik i gospodar bio sada teško bolestan. No, upravo ga je tada Carrara upoznao kao pravog pjesnika. Evo njegovo svjedočenje:

"On se bio potpuno izmijenio. Duge crne kose i brada okružavahu bijelo i smršalo lice; oči mu bjehu mrtve i umrtvljene, glas mukao s teškim disanjem (...). Po očima, po izgledu i po govoru poznaše se da je težak bolesnik. No kad počeo govoriti o Napolju, gdje je radi popravljivanja zdravlja zadnju zimu proveo, i kad počeo opisivati njegov čarobni položaj, osvježavajući i mirisni vazduh, lijepi zefir neba, tada njegov glas postade jasniji, obrazi mu oživješe dušu, te ga to, sve se činjaše kao da ga oslobađa iz okova bolesnog njegovog tijela. U tom času poznao ga kao poetu".

U međuvremenu, počevši od 1846. godine, milanski časopis *La Fama* objavio je više tekstova o Crnoj Gori i Crnogorcima, a 1847. i prijevod odlomka iz Njegoševog tek objavljenog *Gorskog vijenca* sa komentarima. Prijevod i komentar preuzeti su iz tršćanskog mjesečnika *Osservatore Triestino*.

Također u Trstu časopis *La Favilla* objavio je između 1840. i 1846. više odlomaka Njegoševog pjesničkog opusa, među kojima već navedenu pjesmu "Tre giorni a Trieste" (Tri dana u Trstu), koju nanovo objelodanjuju na svojim stranicama druge talijanske publikacije kao milanska *La Fama* i zadraska *Gazzetta di Zara*. Talijanski prijevod Njegoševe poezije u tršćanskim listovima *Osservatore* i *Fevilla* većinom su iz pera Francesca Dell'Ongara i Giacoma Chiudine, dok se kao komentator *Gorskog vijenca* javlja čuveni pisac i enciklopedist Niccolo Tommaseo rodnom iz Šibenika. Usput bilježimo da je i Giacomo Chiudina Dalmatinac, koji je živio u Trstu. Među njegovim djelima važno mjesto zauzima prva povijest Crne Gore na talijanskom jeziku, koja je objavljena 1882. godine u Splitu pod naslovom *Storia del*

Montenegro. U Trstu, pored *La Favilla* i *Osservatore*, svoj je prostor Južnim Slavenima i Crnoj Gori posvetio i godišnjak *Lettura di famiglia* na čijim se stranicama također javlja Njegoševo ime: tako su 1853. godine objavljeni tekst pod naslovom "Il Vladika del Montenegro" i balada "Cetinje". Te iste godine, dakle dvije godine nakon Njegoševe smrti, Pietro P. Guerrini objavljuje, također u Trstu, knjigu "Pere e Vilka ossia il Montenegro" (Pero i Vilka, to jest Crna Gora), "roman o narodnim običajima". Kao što se vidi, u drugoj polovini devetnaestog stoljeća nekoliko talijanskih pisaca, naročito dalmatinskog porijekla, posvetilo se popularizaciji južnoslavenske književnosti, posebno djela Petra Petrovića Njegoša, Mažuranića, Šenoe i drugih. Došlo je čak do parafraziranja *Gorskog vijenca*. Kasnije, početkom dvadesetog stoljeća od istog pjesnika i Vladike prevedena je oda "Crnogorac k svemogućem bogu" (Il Montenegrino all'Onnipotente, prevodilac C. Tondini De Quaraneghi, Rim, 1901), a dvije godine kasnije Giovanni Nikolich Fabriano objavio je svoj prijevod *Gorskog vijenca* (1903). No, odlomci iste poeme već su se pojavili više od 20 godina prije, u *Povijesti Crne Gore* već spomenutog Chiudine, te u antologiji istog autora pod naslovom *Canti del popolo slavo* (Firenze, 1878). Od dnevnih listova i tjednika treba navesti tada vrlo popularan *Fanfulla della Domenica* iz Rima koji je pored ostalih "slavenskih" priloga, 1887. objavio tekst Maroa Zara "Un pincipe poeta" (Princ pjesnik: Petrović Njegoš). Godine 1896. u milanskom godišnjaku *Natura ed Arta* publicist R. Bratti objavljuje „La storia del Montenegro narrata de un principe" (Povijest Crne Gore riječima jednog princa).

Tokom prve polovine XIX. vijeka interes za crnogorsku književnost i posebno za život i djelo Petra Petrovića Njegoša sve je više zapažen u Italiji gdje se na čelu kraljevske kuće nalazi kao kraljica

Crnogorka, Jelena Petrović kćerka kralja Nikole. Pojavljuju se tako na stotine tekstova raznoraznih sadržaja, rasprave pa i novi prijevodi pjesničkih remek-djela nenadmašivog Njegoša. Na tom poslu se naročito ističu serbokroatisti Giovanni Maver, Enrico Damiani, Umberto Urbani, Arturo Cronia i drugi. Interes za Njegoša nastavlja se i nakon drugog svjetskog rata. Među najvažnijim radovima iz novog razdoblja treba spomenuti "Il poeta montenegrino Petar Petrović Njegoš" Giovannija Mavera (*Il Ponte*, Firenze, XI/1955) i "Un principe poeta montenegrino" Umberta Urbanija (*Rivista di letteratura comparate*, III/1948). Bibliografija je preduga, pa se ovdje zaustavljam. Ovaj moj skromni rad želi samo istaći koliko su simpatije i ljubavi Talijani osjećali prema Crnogorcima u svim vremenima.

LITERATURA

- B. Stulli, "Tršćanska Favilla i Južni Slaveni", u *Anali Jadranskog Instituta*, I/1956.
- F. Nakić-Vojnović, "Frančesko Dal Ongaro, Njegoševa Priča o vjerenoj Crnogorki", *Književnost*, Cetinje, VII/1952.
- Aturo Cronia, "Italijanski prijevod Njegoševe pjesme 'Tri dana u Triestu'", u časopisu *Stvaranje*, XI/1951.
- N. Vukadinović, "Francesco, Dal' Ongaro, jedan zaboravljeni prijatelj srpskog naroda", u časopisu U 535' *Prilozi za književnost, jezik ...*, V/1925.
- N. Vukadinović, "Tri dana u Triestu", u časopisu za književnost, jezik..., VI/1926.
- Carlo Curto, "L'Italia e Montenegri nel rigordo di due poeti", u časopisu *La vita internazionale*, br.16, XXIII, 1920.
- P. Chonotch, *Bibliografia del Montenegro*, Napoli, 1924.

Čekajući knjige sa carine (Esej o dva Njegoša)

piše: Dragan Radulović

I.

Izbjegavam razgovore o Njegošu, kao što izbjegavam odgovor na pitanje “koji je tvoj omiljeni filozof/pisac/pjesnik?” Zazirem od ljudi koji u svakoj prilici citiraju Njegoša (po pravilu *Gorski vijenac*, jer *Luču* nijesu ni čitali) – smatram to nedostatkom pristojnosti. Neukusno je njihovo intimiziranje sa pjesnikom, uz nezaobilazno naglašavanje svjetske vrijednosti njegovog djela. Naravno, tu vrijednost niko ne dovodi u pitanje, ali kada o tome razglabaju od prirode darovani njeagošolozi – a većina Crnogoraca jesu upravo to! – onda pristojnost nalaže ćutanje i oprez. Dodatni razlog za oprez je i taj što smatram da vrijednost jednog umjetničkog opusa nije stvar završena jednom za svagda, nije dakle nepromjenjiva, već izravno zavisi od našeg tumačenja: svaka generacija čitajući stvara svog Šekspira, prevodi ga iz prošlosti u svoje vrijeme uzimajući od njega ono što joj je potrebno, i time ga iznova potvrđuje kao pisca kojega vrijedi tumačiti. Potpuno identična stvar je i sa Njegošem: vrijedi onoliko koliko je prisutan, pod uslovom da je prisutan sa onim što vrijedi, a to ipak određujemo pomoću interpretativnih modela koje primjenjujemo, i nikako drugačije. Na pitanje “a što ti misliš o Njegošu?”, već u zavisnosti od svog raspoloženja, kao i duhovnog sklopa onoga koji pita, odgovaram nešto ironično i dvosmisleno, bježim od pada u banalnost, pokušavam spasiti i pjesnika i sebe od jalovih razgovora koji nikuda ne vode, a koji su, nažalost, sastavni dio crnogorskog razumijevanja književnosti. Najčešće trpim ubjeđivanja na patriotske teme, jer se, kako tvrde, uz pomoć pjesnikovog djela učvršćuje zdravi osjećaj nacionalne

pripadnosti, i to upravo kroz oslobađanje od razmišljanja, jer u Njegoševom djelu sve piše i potrebno je samo primijeniti napisano. Odgovaram da to ipak nije tako jednostavno, da ne postoji autoritet koji može čovjeka osloboditi obaveze da misli, makar to bio pjesnik Njegoševog nivoa, te da je crnogorsko poštovanje pjesnikovog autoriteta samo jasan znak da ga nijesu udostojili svojega čitanja/tumačenja već su njegove stihove uspjeli samo naučiti napamet. Što je naravno mnogo udobnije. Ali, i opasnije, jer na Njegoševom i našem primjeru potvrđuje se tačnost Kišove opservacije da nijesu opasne knjige, koliko je opasna samo jedna, ona koja se ne čita i ne tumači, već koju učimo napamet.

A kada ipak pristanem na razgovor o gospodinu Petroviću onda namjerno izdvajam bizarne detalje iz njegove biografije svjesno ih predstavljajući značajnijim nego što u stvari jesu. Pominjem naručena ubistva političkih protivnika, navodim podatak da je bio mason, da ga je u tajne masonerije uveo njegov učitelj francuskog jezika, izvjesni Antip Žom, te da prema tome valja biti oprezan pri upotrebljivosti njegovih stihova u patriotske svrhe. Odgovaraju mi da se “naš” Njegoš nikada svojevoljno ne bi učlanio u masone, izvedeno je to na prevaru, ako je uopšte tačno. Na moju primjedbu da se likovi u *Gorskom vijencu* ponašaju kao pod dejstvom kakvog opijumata, shodno čemu je opravdano pretpostaviti da ni Njegošu to nije bilo strano – najzad, laudanum je u njegovo vrijeme bio sastavni dio pjesničkog image! – odgovaraju mi podignutim obrvama, coktanjem i zabrinutim krivljenjem glave, uz pitanje: “pobogu, kako ne shvatam patos borbe za slobodu, nabrekla prsa i nagli udar krvi u mozak”. Shvatam ja to, odgovaram, samo mi se uopšte ne dopada, pogotovu ne onaj dio o naglom udaru krvi u mozak. Njegoš je bio kurvar, nastavljam sadištički, nije mu bilo mrzno žensko meso! I pažljivo

posmatram reakcije na licima onih koji u pjesniku vide samo uškopljenika pod mantijom, sirotana zaoкупljenog “carstvom nebeskim”. Posmatram reakcije nekadašnjih marksista, a sada popova u civilu čiji je zadatak da Njegoša svedu na svoju sopstvenu mjericu, i da ga tako ujađenog ponude raji kao uzor “duhovnosti”. Dakako, i sam pojam “duhovnost” u njihovoj interpretaciji postaje više nego problematičan: neodređenog značenja može značiti svašta, a dovoljno je zvučan da zamagli pogled na stvarnost: nije obrazovanje, ali prolazi kao da jeste, nije ideologija, ali ispunjava njenu funkciju, nije sigurno da pripada sferi religije, iako je tu negdje u njenoj blizini... Ta konfuzija u njihovoj svijesti me nimalo ne čudi: odrekli su se Hegela i Marksa, a Habermasa i Altisera nijesu ni pokušali razumjeti, dok im se pelcer Nikolaja Velimirovića još uvijek nije primio kako valja. Ali, primiće se, intenzivno se u društvu radi na tome.

Ironijom pokušavam pjesnika učiniti neupotrebljivim za ostvarenje najrazličitijih ciljeva, od kojih su nažalost mnogi neljudski, pokušavam ga – za sebe naravno, već koliko je u mojoj moći – sačuvati od Prokrustove postelje u koju ga meću, e da bi ga kako upregli u svoja kola. Ironiju koristim da bih se suprotstavio smrtnoj ozbiljnosti kojom pristupaju Njegošu, moguće je da to izgleda kao blasfemija i nepoštovanje, ali za mene je uistinu jedini način da ukažem na svu besmislenost dominantnog odnosa prema pjesniku koji je imao tu nesreću da ga razumijevaju svakako, ali najmanje kao umjetnika. Sjećam se jednog crnogorskog političara koji je gostujući na televiziji Srbije, u vrijeme sveopšteg posrnuća, odgovorio gledaocu na postavljeno pitanje o političkom programu stranke koju predvodi, riječima “Njegoš je naš program!”. Nije ni trepnuo. Naprotiv, vjerujem da je bio ponosan na svoju dovitljivost. Zainteresovao sam se i pročitao

to političko-programsko sočinjenje – bilo je u njemu pjevanja. Uostalom, programe stranaka kod nas i pišu neuspješni pjesnici. To je njihovo razumijevanje političkog angažmana, i u tome im niko ne može pomoći.

U čemu je naš problem sa Njegošem? U najkraćem: problem je u tome što Njegoš već dugo nije pjesnik i što njegovom tekstu ne pristupamo kao umjetničkom djelu, već ga koristimo za svašta i time pretvaramo u ništa. Citirajući Bibliju možete dokazati sve što vas je volja. Biblija se može čitati kao knjiga horora i pornografije, ako želite, spram koje Stiven King djeluje poput stidljivog gimnazijalca. Naravno, možete dokazati sve što vas je volja samo pod uslovom da je citat biblijskog teksta dovoljan argument. Isti je slučaj i sa Njegošem – citirajući iz njegovog djela možete dokazati sve što vam treba, ali ostaje otvoreno pitanje da li je to uopšte dokaz, da li su njegovi stihovi upotrijebljeni u paraliterarne, odnosno političke svrhe uopšte argument. A to, plašim se, nije njegov problem. Naša je to bijeda, i niko nam je osim nas samih ne može skinuti s vrata. Bijeda koja prvenstveno počiva na nepostojanju preciznog i nemilosrdnog jezika javne kritike koji bi učestvovao u oblikovanju diskursa društva, i koji bi odgovarao na svakovrsne instrumentalizacije umjetnosti. Naravno, javni diskurs našeg društva bio je (i još uvijek jeste, ako ćemo pravo!) opterećen stereotipima “mi i oni” koji su po svojoj suštini netolerantni, uvredljivi, optužujući, a tiču se ne samo “njih” koliko i “nas”, preciznije idealizovane slike o nama, koju smo gradili, između ostalog, i pozivanjem na Njegoša. Svaki Crnogorac sklon epskom junačenju misli o sebi da je Vuk Mandušić, svaki pop da je iguman Stefan, vjerujem da glavari sebe u trenucima depresije i malodušnosti doživljavaju kao vladiku Danila, a još uvijek postoje i pjesnici ovdašnji koji u potaji mjerkaju kakvu planinu sebi za grob,

Turci su, naravno, i dalje Turci, dok Mleci (odnosno, Zapad) još uvijek postoje samo kao izvještaj vojvode Draška (iako je to možda jedna od najljepših Njegoševih ironijskih subverzija na račun našeg nerazumijevanja drugog i drugačijeg, nažalost još uvijek aktuelna). Ponekad se stiče utisak da se ništa nije promijenilo, te da smo ostali zarobljenici jedne slike svijeta koja je u XIX vijeku stvorena za potrebe umjetničkog djela. Time nam je uskraćeno pravo da napredujemo kao zajednica, a prema Njegošu time je izvršena ozbiljna nepravda, jer on više nije pjesnik koliko je postao prorok. Što se, naravno, ne bi dogodilo da nije bilo potrebno: pokroviteljstvo centara moći nad umjetnicima, kakvo god ono bilo, uvijek je nadzor koji podstiče umjetnika na autocenzuru. A kako svi oblici diskursa, znakovnih sistema i označavajućih praksi, proizvode određene efekte uobličavajući naše svjesno i nesvjesno u poželjnom pravcu, oni u krajnjem služe održavanju postojećih odnosa moći koji taj poželjni pravac propisuju. Drugim riječima, dok je bilo potrebno proizvoditi propagandnu podršku za jednu svinjariju od rata pjesnici/guslari "iz glave cijela naroda" imali su odriježene ruke da čine što ih je volja, uz blagoslov političke vlasti i neograničena sredstva na raspolaganju (nagrade koje dodjeljuju glavari svojim miljenicima, festivali, karnevali, svakovrsna veselja u doba kuge...). Kako cilj opravdava sva sredstva, tako se niko nije obazirao na pogubne posljedice koje će to ostaviti na samorazumijevanje jednog društva: generacije su već stasale u ubjedenju da su dominantne interpretacije Njegoševog spjeva u stvari pogled na svijet koji valja baštiniti namjerava li čovjek sebe smatrati pripadnikom jedne kulture, tradicije, naroda...

Iz razloga političke zloupotrebe, Njegoša smo uskratili za ono što mu pripada, a to je novo čitanje u skladu sa savremenim teorijskim pristupima

tumačenju i razumijevanju književnog djela. Njegoš nije banalni plakatski guslar, on to zaslužuje. Stoga smisao i vrijednost Njegoševe poezije mora biti uspostavljena, prvenstveno kroz ukazivanje na one slojeve u njegovom pjesništvu koji ga čine umjetnikom. U protivnom, ni kao kultura, ni kao društvo nikakve koristi od njegovog djela nećemo imati. A da bi to bila šteta i za mnogo veće kulture nego što je ova naša, nepotrebno je naglašavati.

II.

U posljednje vrijeme, skoro kao moda, iskazuje se mišljenje o Njegošu kao o "politički neispravnom" pjesniku, naravno, ne osporavaju mu vrijednost, ali smatraju da treba naglasiti njegovu "političku neispravnost", ili preciznije političku nekorektnost *Gorskog vijenca*. (Zapravo, često su mnogo teži pojmovi u igri: Njegoša optužuju da je "pjesnik, inspirator genocid", što znači da su Pavle Đurišić ili Ratko Mladić čitajući *Gorski vijenac* došli na ideju da izvedu pokolje koje su izveli, ili kako je to jedan ovdašnji pisac primijetio: "najbolje su četnici pročitali Njegoša". No, da li su zaista? Ili su ga ideolozi četništva i oni koji u Njegošu vide "inspiratora genocida" pročitali na identičan način, loše i plakatski? Teza da je Njegoš "pjesnik genocida" u krajnjem se ne tiče toliko Njegoševog spjeva koliko kulture u kojoj on zauzima istaknuto i formatirajuće mjesto, zbog toga je u suštini rasistička. Teza, dakle, cijelu jednu kulturu opisuje kao "genocidnu". Zaboravljajući pri tome jednu bitnu stvar: tokom Drugog svjetskog rata su i crnogorski antifašisti pripadali toj istoj kulturi i bili poštovaoci Njegoševog djela, pa nijesu ubijali Bošnjake po Crnoj Gori i Bosni, ili u devedesetim godinama postojao je u Crnoj Gori jasno prepoznatljiv antiratni pokret – istina, ne snažan i politički uticajan, ali prisutan! – koji su sačinjavali ljudi iz kulture u kojoj Njegoševo djelo zauzima uticajno mjesto. Stvari su

uvijek malo komplikovanije. Naposlijetku, teza da je Njegoš "genocidan pjesnik" ne razlikuje se mnogo od teze da su Hrvati "genocidan narod". Ista je to matrica mišljenja, u suštini rasistička.

No vratimo se "političkoj korektnosti". Termin "politička ispravnost" – *political correctness* (PC) – proizvod je poznog liberalizma (pojavio se 80-tih godina u Americi, a za vrijeme demokratske vlasti 90-tih doživio potpunu afirmaciju i etabliranost); njime se označava društvena intervencija u sferi javnog govora kojom se nude ispravne fraze/eufemizmi za imenovanje etničkih manjina, društvenih grupa, ljudi različitog seksualnog opredjeljenja, itd. sa ciljem da se podstakne govor tolerancije, razumijevanja i slobode, a da se potisne govor koji vrijeđa i ponižava čovjeka. Tako politički ispravno nije kazati crnja već se preporučuje upotreba termina Afro-amerikanac, jer termin *crnja* sadrži značenja koja su rasistička, uvredljiva i netolerantna, a Afro-amerikanac je termin lišen tih negativnih konotacija. *Kurvetine* tako postaju "seksualne radnice" ili "seks surogati", zatvorenici su "društveno odvojeni", *gluvaći* su "osobe orijentisane na čulo vida", a nevine žrtve "kolateralna šteta"...

Jednom riječju, "politička ispravnost" insistira na izbjegavanju onih riječi koje mogu povrijediti nečija osjećanja i etničku pripadnost, ili koje jednostavno ukazuju na nečije mentalne, tjelesne ili društvene uskraćenosti i nedostatke, ali "politička ispravnost" zbog toga nije lišena i negativnih dimenzija, naprotiv.

"Politička ispravnost" počiva na razumijevanju pojmova politike i ideologije koji su odavno napustili okvire partijskog geta i odnose se na najrazličitije oblasti života, od kojih mnoge ranije nijesu bile shvatane u tim kategorijama, napr. tijelo, seksualnost itd. Zaista, mogao bi neko da pita, šta ima loše u tome što se napokon uspostavljaju jasni standardi koji definišu pravila učešća u javnom diskursu? Zar

ono što se događalo na prostoru ex-YU, ne govori u prilog potrebi da se napokon izbače iz upotrebe riječi mržnje, nacionalne netrpeljivosti i progona neistomišljenika? Nema u tome ništa loše, naravno, ali u zabludi su oni koji misle da će se diskriminator-ska društvena praksa okončati prostim ukidanjem riječi koje tu diskriminaciju označavaju: dakle, izbacimo li određene riječi iz upotrebe i fenomeni koje te riječi označavaju prestaju da postoje, jer uticajem na riječi utičemo na svijet koji je riječima predstavljen! Umjesto da ozbiljno pristupimo analizi i otklanjanju uzroka koji dovode do nastajanja društveno neprihvatljivih fenomena, brisaćemo riječi i kao mala djeca očekivaćemo da uz njih izbrišemo i sve što nam smeta. Bila bi to glupost i djetinjarija nevrjedna pažnje da nije postala obaveza koja se nameće čovjeku i koje se mora pridržavati ukoliko ne želi da bude proglašen za "politički neispravnog" građanina. Valja razlikovati uljudnost u komunikaciji, toleranciju i poštovanje prava drugih od silom nametnute obaveze PRAVILNOG govora u kome neće više biti ni traga od tamo nekih riječi sumnjivog političkog i moralnog lika i djela. Pretpostavlja se, dakle, da neko zna koje su to riječi, da ima dovoljno moći da zabrani njihovu upotrebu a ljude koji ih koriste podvrgne represiji, makar to bila optužba za "političku nekorektnost". Zanimljivo, iako je termin PC trenutno u zemljama razvijene demokratije dose-gao svoju punu afirmaciju, "politička korektnost/ispravnost/podobnost" u stvari je termin koji su koristile sve totalitarne države da bi njime ukazale na ono mišljenje koje je prihvatljivo, i na partijskoj liniji. Džordž Orvel je u svom djelu jasno pokazao sve opasnosti od nasilnih intervencija političke prirode u govor, što je uvijek jedan od prepoznatljivih znakova totalitarizma, jer "policija misli" želi da kontroliše, ako već ne može misli, a ono bar riječi kojima se misli izražavaju. "Politička ispravnost"

upotrebljava se i za pisce, i to ne samo za one koji sada stvaraju, što bi bilo razumljivo, već i za one iz prošlosti: Šekspir je politički nekorektan jer nema razumijevanja za žene i njihov pol, uz to je antisemita – sjetite se samo Šajloka; Aristotel je politički nekorektan jer zastupa tezu o opravdanosti ropstva, dakle i kolonijalizma, čak tvrdi da se neki ljudi rađaju kao robovi, da su po svojoj prirodi takvi; Fokner je politički nekorektan; Selin da ne govorimo... Na ovim prostorima Njegoš zauzima ubjedljivo prvo mjesto. Biblija je uzor politički nekorektne knjige, sumnjam da i Kuran bolje prolazi.

Besmisleno je boriti se protiv razlika, na njihovom primjećivanju i vrednovanju počiva civilizacija, besmisleno je uvoditi riječi kojima se razlike potiru. Nije besmisleno boriti se protiv diskriminatorske društvene prakse koja počiva na progonu i vrijeđanju svega drugačijeg i različitog, ali to ne smijemo činiti negativnim odgovorom na znamenito Robespjerovo pitanje: "Da li neprijatelji slobode imaju pravo na slobodu?". Nijedan nacista neće prestati to da bude ukoliko ga natjeramo da govori drugačije. Najzad zašto bismo to radili?! Zar nije mnogo potrebnije potruditi se da njegov govor ne postane dominantan u jednom društvu? Ali, to su već druge teme.

"Politička korektnost" primijenjena na pisce prošlosti postala je znak histeričnog dokazivanja kojim jedna epoha sebe pokušava ubijediti da je najpravednija od svih iz prošlosti. Još jedan primjer cinizma, nažalost.

Da li je Njegoš autor politički nekorektnog spjeva, koji poziva na istragu, smrt i uništenje protivnika druge vjere? Mislim da nije, i da ta tvrdnja počiva na ozbiljnom previdu bitnih stvari. Prvo, pojam političke nekorektnosti moguće je pripisati samo onim ljudima koji se koriste Njegoševim stihovima iz *Gorskog vijenca* kao pokrićem za svoju

diskriminatorsku ili genocidnu praksu, danas, nikako Njegošu ili *Gorskome vijencu*. Naposljetku, Njegoš nije opjevao masovne grobnice i stratišta, pokolje nad nejakim i svezanim ljudima, njegovi Turci su vitezovi pod oružjem, dostojni protivnici, a ne bespomoćna sirotinja u lancima. Naši vajni nacisti pokušavaju pjesnikovim stihovima pribaviti legitimitet za ono što rade i time sebe predstavljaju na tragu najsajnijih tekovina kulture svog naroda – a to je čista zloupotreba, jer osnovno polazište u njihovoj interpretaciji jeste da im je sam pjesnik dopustio da čine upravo to što su naumili. E, citiranje Njegoša nije istovremeno i njegov blagoslov, iako se to upravo tako predstavlja. Drugo, ono što može biti protumačeno kao politička nekorektnost u Njegoševom spjevu stihovi su čiji smisao, vrijednost i opravdanje možemo razumjeti samo u cjelini djela, nikako istrgnuto iz njega. U krajnjem, ako smo skloni da Njegošu pripisemo političku nekorektnost zbog stavova iznijetih u *Gorskom vijencu* nije li to ona ista greška koju čine osobe koje Njegoša uzimaju za svog ideologa, zar ga u tom slučaju i jedni i drugi ne čitaju bukvalno i na isti način: samo što je za jedne politički korektan, a za druge ne. Ista je to matrica, ona koja od pjesnika očekuje program za političko djelovanje. Što je, naravno, besmislica. Ali, takođe je besmislica ne uvidjeti ideološke investicije koje je Njegoš unosio u svoje djelo. Međutim, valja imati na umu da su to ideološke investicije njegovog vremena, nikako našeg. Najzad, Turci sa kojima je istorijski Njegoš imao posla nijesu bili društvo filantropa, sakupljači ljekovitog bilja i posmatračić ptica, već svjetska velesila svojega vremena koja je davila narode oko sebe, što je sasvim prirodno, i za silu i za to vrijeme. (Osman-paša Skopljak je bio najopasniji Njegošev politički protivnik, koji je odlično znao protiv koga se bori i koje su metode najisplativije, i lako je moguće zamisliti da je Njegoš pišući spjev

neprekidno mislio na njega: na otvorene magacine sa žitom u Skadru za Crnogorce koji se odmetnu od Cetinja, na barjake i oružje koje im se nudi, a ovi ga prihvataju, na Vranjinu i Lesendro...) Ono što nije prirodno niti normalno jeste identifikacija Muslimana/Bošnjaka sa Turcima iz Njegoševog spjeva, a na čemu počiva zloupotreba Njegoševih stihova u političke svrhe. Iako, za đavola, od te pretpostavke polaze i borci za političku korektnost kao i apologete kasapnice: za obije te svijesti Muslimani/Bošnjaci koji žive u Crnoj Gori, ili na prostoru ex-YU, u stvari su oni isti Turci iz *Gorskoga vijenca*. Baštinici navedenih svijesti razlikuju se samo po posljedicama koje iz te premise izvode: jedni smatraju da ih treba istražiti kao što je Njegoš pjevao, dok su drugi ubijedeni da ih treba zaštititi od Njegoševih istrage. Dakle, i jedni i drugi Njegoša doživljavaju kao političkog komesara, što je besmislica. Treće, kada Njegošu pripisujemo političku nekorektnost mi u stvari polazimo od pretpostavke da su stavovi likova u jednom umjetničkom djelu – stavovi samog autora. Što je užas naivnog realizma, preciznije greška nastala uslijed krivog čitanja literature. Iskazi mržnje, netolerancije, čak očigledno vrijeđanje – čega u *Gorskom vijencu* ne manjka – zar nijesu u funkciji uvjerljive individualizacije likova? Dakle, nešto uzrokovano umjetničkom potrebom, unutrašnjom logikom teksta. Mogao je Njegoš sve drugačije da postavi i napiše, ali u tom slučaju bi morao da živi danas, recimo u Londonu, a ne u XIX vijeku, u Crnoj Gori. Međutim, on je bio pjesnik sopstvenog vremena, i njemu pripadajuće poetike romantizma, nije bio poput svojih epigona "pjesnik na prelasku iz XX u XIX vijek" kako je tačno i duhovito primijetio Marko Vešović za Rajka Petrova Noga i slične guslare u srpskom pjesništvu koji su se proslavili za vrijeme potonjeg rata. Najzad sve i da je tako, sve da je Njegoš zaista intimno i mislio o Turcima ono

što je napisao – a ima tu divnih stihova, na koje se začudo lako zaboravlja! – ko i na osnovu čega može tvrditi da bi se pjesnik danas pridružio apologetama zločina? Niko, zdravoga razuma. U krajnjem, mi to ne možemo pouzdano znati. I upravo zbog toga je previd grublji, jer aktivisti PC zajedno sa svojim političkim neistomišljenicima tvrde istu stvar – oni znaju kako bi se Njegoš ponašao u našem vremenu: progonio bi "Turke", naravno.

Na ovim prostorima se suviše lako postaje Turčin iz *Gorskoga vijenca* i nijesam sklon da tu privilegiju prepustimo samo Muslimanima/Bošnjacima, koliko god nas u to željeli ubijediti pravoslavni zeloti, aktivisti "političke korektnosti", a moguće je da bi im se na tom zadatku pridružio i kakav bošnjački nacista, ko zna. Vjerujem da je Njegoš tu ipak bio malo gadniji nego što se misli. Ali i zahtjevniji, dakako. Jer, obratimo pažnju: koji su omiljeni stihovi obožavalaca sile na ovim prostorima? "Manji potok u viši uvire, kod uvora svoje ime gubi." Ili, ona scena kada okupljeni Turci i Crnogorci posmatraju borbu kokota i nagađaju koji će pobijediti: "A ja volij' da nadjača viši, rašta ga je bog višega dao? Kad je viši, neka je i jači." Te stihove možemo tumačiti kao apoloģiju moći i dominacije, kao hvalospjev prava jačega nad slabijim, te kad god bi poželjeli da pozivanjem na Njegošev autoritet opravdamo kakvu "siletinu bez milosti i pameti" – kako veli Lalić – mi bismo u tome uspjeli. No, da li je Njegoš apoloģeta sile? Ili, navedeni stihovi iznijeti na politički pazar zadbijaju drugačija značenja od onih u samom djelu? Razumljivo je da obožavaoci sile, bez obzira na nacionalno opredjeljenje, sa najviše strasti citiraju upravo one stihove koje moćni i vladajući upućuju nekim neposlušnim tipovima koji se bune i ne pristaju da budu nadvladani. Razumljivo je takođe da im nimalo ne smeta što se koriste "turskim" načinom razmišljanja, jer očigledno je diskurs moći i

porobljavanja univerzalan. Ne smeta im što koriste diskurs dominacije, naprotiv oni ga s pravom osjećaju kao svoj. Drugim riječima, ko se odluči i usvoji kao postulat svoje političke prakse topuz i mudrost koja na topuzu počiva, ko dakle nastupa sa pozicija sile – on istog trena postaje “Turčin”, bez obzira kojem se bogu molio. I to onaj pravi iz *Gorskoga vijenca*.

III.

Kada pomislim na Njegoša, sjetim se jedne pjesme Radovana Zogovića, i zbog nje moj intimni Vladika nije ni gospodar Crne Gore, dakle čovjek kojemu je zapalo u dio da upravlja Crnogorcima (kao da muka poezije i stvaranja nije bio dovoljna nego mu je trebalo pridati i užas vlasti nad njima!), nije ni autor *Luče mikrokozma* ili *Gorskog vijenca* – moj intimni Njegoš je fikcija, on ne postoji izvan literature. Zogovićevo pjesma je objavljena u ciklusu od njih trinaest posvećenih Petru II, i nosi naslov: “Njegošu, na povratku iz Rusije, zadržali su u kotorskoj carinarnici sve donesene knjige, njih četiri stotine na broju” (čitaoca fascinira majstorsko Zogovićevo intertekstualno čitanje/učitavanje Njegoševih pisama!). Mnogo je stihova ispjevano o samoći, o izvornom nerazumijevanju koje postoji između pjesnika i svijeta, ali ja sam o Njegošu, čini mi se, više naučio iz tih nekoliko Zogovićevih stihova nego iz svega što sam potom saznao. Sublimacija je to samoće: Njegoševe, Zogovićeve sopstvene, najzad samoće svakog izgnanika, a pjesnici su izgnanici i kada ih nagrađuju vijencem. Citiraću nekoliko stihova: “Zadržati! Izgovor: pravi se njihov popis / zadržati sve te episkopove ruske knjige. / Sanduke pod bravu. U zaklonitoj tvrdoj sobi. / .../ I tu ih neka. Neka u svaku od njih zadru / vješti čitači: šta se sve skriva za tim tekstom? / .../ Nek traži vladika! Neka se čudi: Čitav mjesec! / Noći duljaju – štivo je lijek kad skole noćne tmuše. / Nek mu se 'knjige

pošlju', nek mu se 's ruke dese...'/ Ne, knjige ih tu neka. I što duže! / .../ Opet vladika: 'Kiše! Cetinjske kiše kose! / Krupno bez izgleda da ikad stane – bije, bije! / I lijek su knjige. Bar Puškinova knjiga proze. / .../ Ne. Knjige ih tu neka. I što duže.”

Kada pomislim na Njegoša, pred očima mi je pjesnik koji iz dubina cetinjske samoće preklinje nekakvu carinu da mu vrati knjige uzapćene. I preklinje još uvijek.

Razgovor o knjizi

Vlado Vujović,

Klos. Hronika o konclogoru Klos u Albaniji 1941-1942.,

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Vijeće crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb, 2010. (2. izdanje)

Radomir Pavićević, *Sjećanje na čovjeka koje nas oplemenuje*

Nema nikakve sumnje da u sklopu naše plodne izdavačke djelatnosti veoma zapaženo mjesto zauzimaju i knjige našeg dragog i istaknutog člana Vlada Vujovića (1923-2007).

U posljednjih desetak godina, na planu kulturne autonomije, učinili smo mnogo. Dva su naša najveća dostignuća. Prvo su “Dani crnogorske kulture”, koji se u saradnji s Ministarstvom kulture Vlade Crne Gore, uspješno organizuju već osam godina (s nizom prvorazrednih izložbi, koncerata, kazališnih predstava, filmova crnogorskih umjetnika). Drugo je izdavačka djelatnost, koja je postala i zaštitni znak NZCH kao “kulturne zajednice”, s nekoliko biblioteka, više desetaka naslova knjiga, a u suradnji s partnerima kako u Crnoj Gori (Matica crnogorska, Hrvatsko građansko društvo), tako i u Hrvatskoj (Skaner studio, Antibarbarus, Disput). U sporazumu s Vladom Crne Gore već osam godina od svakog našeg izdanja šaljem Ministarstvu po dva primjerka za 22 biblioteke u Crnoj Gori.

Nekoliko riječi o našem Vladu Vujoviću.

Vlado Vujović Gavroš (1923-2007) rođen je 19. marta u Nikšiću. Rano ostavši bez roditelja, završavao je gimnaziju radeći kao redakcijsko šegrče u čuvenom nikšićkom nedjeljniku *Slobodna misao* Stojana Cerovića. U uslovima italijanske okupacije,

kada je proglašena “nezavisna i suverena Crna Gora”, on je kao svršeni maturant, skojevac, uhapšen 6. jula 1941, na dojavu matorskog kolege ljotičevca. Prošao je okupatorske kazamate i konclogore Crne Gore, Albanije i Italije. Poslije bijega iz konclogora Kolfiorito postao je ne samo partizan italijanskog pokreta otpora, nego i politički komesar čete “Matija Gubec” jugoslovenskog bataljona “Tito”. U NOVJ je bio politički komesar čete, bataljona i brigade.

Poslije rata, kao viši oficir studirao je vojno-političke nauke i nekoliko godina na Višoj vojno-političkoj školi predavao Istoriju radničkog pokreta. Pri kraju služenja u vojsci, Vujović je u Zagrebu bio glavni urednik vojnog lista “Za domovinu”, gdje je završio i studij Vanjske trgovine.

Po izlasku iz vojske, u činu pukovnika JNA, deset godina je uređivao *Tribinu*, mjesečnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske. Više godina bio je direktor Spomen-područja Kumrovec, koje je zamišljao kao mjesto za kulturno-zabavna i sportska okupljanja mladih antifašista i ljubitelja prirode iz svijeta.

Bio je veoma plodan publicist i pisac; autor je novela, feljtona, dokumentarnih TV i radio-emisija.

Mnoge je godine posvetio istraživanju povijesnog materijala o fašističkim progonstvima i o učešću crnogorskih, hrvatskih i slovenskih boraca u Pokretu otpora Italije. O tome svjedoče njegova brojna izlaganja na skupovima istoričara u Italiji i Jugoslaviji.

Vujović je bio inicijator bratimljenja italijanskog Ternija i crnogorskog Nikšića.

Nosilac je jugoslovenske Partizanske spomenice 1941, Poljskog partizanskog krsta 1939-1945, Zlatne medalje Peruđe, povelje i zvanja počasnog građanina Ternija i Folinja.

Objavili smo četiri Vujovićeve knjige hronika,

posljednju od njih nažalost posthumno, 2010. godine. To je drugo izdanje njegove čuvene knjige *Klos*, prvi puta objavljene još 1983. Želim istaknuti činjenicu da je upravo ova važna knjiga prvi zajednički izdavački projekt Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske i Vijeća crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba, u odsad zajedničkoj biblioteci "Svjedočanstva vremena". Prije toga smo objavili tri knjige njegove nikšićke hronike, od *Kaliježa*, 2004, preko *Oriđinala od Nagoste*, 2005, do *Švedana – osvajača Anderbe*, 2007.

Izdvajam samo dva primjera za upoznavanje s plemenitim likom i vrijednim djelom Vlada Vujovića.

Prvi primjer: početkom olovnih 90-godina, Vlado Vujović našao se po zna koji put u situaciji da mora objašnjavati temeljne vrijednosti humanističke borbe protiv laži, mržnje i mračnjaštva. Na kraju svoje dovršene cjelovite hroničarske trilogije o rodnom Nikšiću, Vlado Vujović se retorički pita: JESU LI TALIJANSKI PARTIZANI BILI ANTIFAŠISTI? Uz obrazloženje:

"Budući da se Ustav Republike Hrvatske temelji na civilizacijskim vrednotama antifašizma, podnio sam zahtjev, po donošenju Zakona o političkim zatvoreniciima, za uvrštenje u spisak političkih prognanika. Zahtjev sam podnio preko Ministarstva pravosuđa Administrativnoj komisiji Vlade Republike Hrvatske. Od tajnice te Komisije sam obaviješten da ću traženo rješenje brzo dobiti.

Međutim, kasnije mi je telefonom predsjednik te Komisije poručio kako nemam na to pravo, jer sam bio **partizan!** ..."

I doista, ponosno i prkosno ističe Vlado Vujović: "bio sam **talijanski partizan**". Kao svjedoke potom navodi dugu kolonu svojih ratnih drugova s kojima se borio protiv Zla, a kojima se dostojno odužio u svojim hronikama.

Primjer drugi: predstavljanje Vujovićeve kronike

Otkrivanje Italije (objavljene 2002. kod drugih izdavača) u Puli. Knjiga je svjedočanstvo njegova uzništva u Italiji i borbe s italijanskim antifašistima. Rečenica ključna iz predgovora, pod naslovom "Od mržnje do prijateljstva": "Već u Pokretu Otpora nicala su takva prijateljstva, da su se preživjeli iz dojučerašnje zemlje progona vraćali s (*tada na drugoj strani Jadrana neshvatljivim i neprihvatljivim*) bratskim osjećanjima za italijanski narod, zavoljen kao svoj, kome se hrlilo."

Eto, zašto nas uvijek iznova lik i djelo našeg neprežaljenog Vlada Vujovića-Gavroša (u *Klosu Gara*) ispunjava gordošću i moralno obavezuje na najviša pregnuća: sjećanje na čovjeka koje nas oplemenjuje.

Tomislav Badovinac, Spomenik ljudskih stradanja

Vlado Vujović je crnogorski revolucionar (skojevac), logoraš, patnik i ratnik, kroničar i publicista. U knjizi *Klos* ispoljio je sve te osobne vrednote. Klos je mjesto u Albaniji u kome se nalazio konclogor u kome su talijanski okupatori zatočili na hiljada Crnogoraca – od djece, muškaraca, žena do staraca.

Što je ponukalo Vladu Vujovića da napiše ovu knjigu?

Prvo, autor nije mogao prijeći preko činjenice da se u Srpskoj akademiji nauka o okupatorskim konclogorima Klos obrađuje tek od 1942. godine, iako je Klos nastao kolovoza 1941. godine. Stoga je želio, ovom knjigom, ispraviti tu netočnost i opisati preskočeno razdoblje.

Drugo, nije mogao da ne reagira na činjenicu da su vlasti Enver Hodžine Albanije prekopale stotine grobova pomorenih logoraša, brišući tragove o fašističkim zločinima pa tako i stradalnike u Klosu.

Treće, Vlado Vujović je predstavio sebe u liku zatočenog omladinca Gara u konclogoru Klos. Od 6. srpnja 1941. do rujna 1943. godine, prošao je zatvore

i logore od Nikšića preko Klosa do talijanskih logora. Nakon bijega iz logora u Italiji, postao je partizan talijanskog pokreta otpora i politički komesar čete „Matija Gubec“ jugoslavenskog bataljuna „Tito“. U NOVJ bio je politički komesar od čete do brigade. Tako je, tokom četverogodišnje borbe, bio svjedok smrti mnogih drugova i drugarica, što ga je obavezalo da dio tih ljudi i događanja otrgne od zaborava.

Vlado Vujović je opisao svu zbilju u logoru. U Klos su dovedeni ljudi iz svih mjesta Crne Gore, svih zanimanja, počev od seljana do dužnosnika Zetske banovine. Klos je bio Crna Gora u malome. Svi su oni po nekoj osnovi bili nepodobni za Musolinijevu fašističku Italiju. Logoraši su bili komunisti i skojevci, oni koji su na bilo koji način djelovali s patriotskih pozicija protiv okupatora, zatim i oni koje su Talijani pokupili iz kuća, s njiva i iz skloništa. Tu su bili i srpski nacionalisti i bivši kraljevski podoficiri i oficiri, te ruski bjelogardejci.

Tako su se u Klosu našli različiti ljudi u istom prostoru ograđeni bodljikavom žicom i okruženi mitraljezima na osmatračnicama da im ne padne na pamet bijeg iz logora. Svi su bili smješteni u barakama, izdvajala se samo „Inteligent-baraka“ u kojoj su smješteni zatočenici po kriteriju komande logora.

Autor psihoanalitički opisuje reagiranje pojedinaca i njihovo sučeljavanje s uvjetima u kojima će živjeti. U barakama, na daskama, odnosno na šljunku. Od hrane koja je toliko mizerna da je ni autor nije mogao opisati, koji inače posjeduje neograničeno bogat rječnik.

Treba posebno naglasiti da je autor prikazao život logoraša i stradalnika opisujući autentične ljude. Izbjegao je uobičajene detalje svireposti, mučenja prilikom ispitivanja, srozavanja dostojanstva čovjeka, načine kažnjavanja za nepoštivanje logorskih pravila i oduzimanje života na brutalan način. Tako da je „život“ u konclogoru uobličan u formi

romana u kome su prikazani logoraši, po imenu i prezimenu i njihovim biografijama, koji preživljavaju u nehumanim uvjetima života i nadaju se izaći živi iz logora.

Što je bio, najbitniji, povod za formiranje logora - ustanak!?! U predvečerje trinaestojulske nedjelje odzvanjale su veličanstvene vijesti. Toga dana započeo je ustanak i oslobođeno je nekoliko mjesta. Ustanak se proširio na veliki dio Crne Gore i ustanici su se uspješno suprotstavili i u većini okršaja odnijeli pobjedu nad talijanskim okupatorima. Vlado Vujović slikovito opisuje kako su se odvijale ustaničke akcije i borbeno raspoloženje ustanika i naroda.

Mjesecima su Crnogorci u Klosu prepričavali i opisivali Koščelansku bitku. Razgovarali su i s pojedinim antifašistički opredijeljenim Talijanima. Oni su s divljenjem isticali ustaničke bitke kao: "najuvjerniji iskaz snage duha, slobodarstva i neuništivosti jednog, brojem maloga a činom velikog naroda".

Ustanici su odvajali zarobljenike crnokošuljaše od ostalih talijanskih vojnika. Lakše ranjene zarobljenike previjali su a teške predali u talijanske garnizone, što je izuzetna gesta čovječnosti.

Zbog zbrke oko takozvane partijske "Druge direktive" nastalo je rasulo ustaničkih vojnih formacija. O pozadini takozvane "druge direktive" autor nije govorio, a ona je posljedica, po mom mišljenju, primjene stava Komunističke internacionale (Kominterne) u odnosu na NOB. Naime, u maju 1941. godine CK KPJ održao je savjetovanje na kome je u povodu organizacije oružanog ustanka protiv okupatora zaključeno da od prvog dana treba stvarati narodnu vojsku i vlast. Informacija o savjetovanju je odmah poslana u Moskvu putem tajne radio-stanice, a odgovor je stigao tek poslije napada Njemačke na SSSR, 4. srpnja 1941, kada je Kominterna poručila: "da se u sadašnjoj etapi radi

o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoluciji". Očito je da stavovi CK KPJ i stav Kominterne, odnosno SSSR, nisu bili sukladni. Drugo, Staljin je smatrao da treba vršiti diverzije a ne organizirati vojne formacije, što je dovelo do različitih interpretacije nastavka borbe.

Najveći dio ustanika krio se oko svojih kuća. Na scenu su stupili okupatorski doušnici. Traženo je da se za spas sela i ljudi treba prijaviti ustanike. Na taj način su mnogi pohvatani. Među prijavljenima, bilo najviše seljaka koji nisu učestvovali u ustanku, pohapsili su ih i odveli u zatvore i logore.

Talijani nisu uspjeli pohvatili sve ustanike s Koščela, posebno najiskusnije i članove KPJ. Slijedile su mjere imperijalno-fašističkog zavodjenja reda: lažnim obećanjima, dodvoricama i špijunima, paljenjem i pljačkama domova, ubijanjem i progonima ne bi li narod iz straha i počeo izdavati komuniste i druge organizatore ustanka.

Tako su nakon ustanka komunisti upoznati s direktivom Mjesnog komiteta Cetinje: "Prestanite da pucate na talijanske trupe. Borba se lokalizira. Neka se narod vraća kućama i s njima svi nekompromitirani". Tu direktivu su bolno prihvatili ustanici i čuli su se zahtjevi: "Postrojmo se u dvije vrste, jedni prema drugima, pa vi komunisti komandujete da pucamo jedni u druge" Ili "Treba prvo pobiti komuniste, a svi ćemo ionako biti pobijeni».

Komunisti su lutali po šumama, bezuspješno pokušavajući da uspostave vezu s rukovodstvom.

Predalo se i četrdesetak crmničkih komunista, koji su povjerovali da će Talijani amnestirati ljude koji nisu učestvovali u ustanku. Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru osudio je tu predaju. Ubrzo je poništena i ona "druga direktiva", ali za mnoge prekasno.

Vlado Vujović zaključuje da je viteški juli bio uzbrdica, a avgust nizbrdica crnogorskog ustanka.

Želim prepričati fragmente iz nekih sekvenci

kako je uutor (Garo) opisivao logoraše i stradalnike i događanja u Klosu.

Jedina ozbiljnija, kako-tako organizirana snaga bili su komunisti, koji su se organizirali u okviru svojih baraka. Najbrojniji su bili mladi, koji su svoje obaveze prema KPJ i SKOJ-u poimali u neprekidnom djelovanju među logorašima. U odvažnom zastupanju ionako jadnih prava logoraša, u nesebičnom razvijanju drugarskih odnosa i stalnom širenju međusobne ispomoći i solidarnosti.

Inteligent-baraka bila je izvjestan ustupak i onima koji bi mogli pomoći u razbijanju ustaničkih nauma i akcija. Iz ove se barake već potkraj ljeta 1941. počela razrađivati ideja i voditi akcija "nacionalista" (koji su se kasnije prozvali četnicima) za suradnju s talijanskim okupatorima u Crnoj Gori.

Talijani su, već ujutro 13. jula, započeli hapsiti po Cetinju. U nekoliko manjih, ćelija natiskano je četrdesetak žena.

Majka šestoro djece Milica Dapčević ženstvenog hoda i držanja. "Dostojanstvena, kao da je neka od onih Crnogorki sa slika Paje Jovanovića ili Čermaka oživjela i hoda uz klosko roblje". Tako ju je opisao autor.

Dva su joj sina poginula, a treći sin, muž i kćer su negdje u logorima u Albaniji i Italiji. Milica s dvije kćeri, jetrvom i sinovcem čeka sudbinu. Pored toga zapala ju je i najtužnija obaveza – da proturi u slobodu pisma na smrt osuđenog Ratka Žarića. Majka je, noću i u osami tugovala. Ujutro, neispavana i isplakana je smirivala svoje sugrađanke: "Muške glave stasaju za borbu. Sramota je kukati za onima s kim se ponosiš".

Pobjeći! Ta pomisao opsjedala je logoraše od prvog dana u Klosu. Kad je Nikola Nikić odveden na strijeljanje, više se nije smjelo čekati. Na uspjeh se jedino moglo računati u suradnji s nekim od Talijana i uz pomoć nekog od Albanaca iz okoline. A u takvom, najsretnijem, slučaju postavilo se pitanje

kuda se zaputiti? Uza sve jade, još su naišle i razne bolesti, epidemije, posebno dizenterija koja je malo koga mimoišla. Tko se dočepao kible bila je to najveća blagodat.

Srećom i iznenadno, do nevjerovanja, uslijedile su razmjene za zarobljene talijanske oficire. Kloska zima počela je u nadi – kada će iduća razmjena? I koga li će drugovi tražiti?

Izdvajam jedan lik, koji je osobito uvjerljivo, upravo potresno portetiran: lik logoraša Ratka Žarića.

U Klosu su, naime, bila i dvojica braće Žarića. Ratko, apsolvant matematike i Ljubo, agronom. Priroda ih je mnogostruko obdarila. "Dobročudni i nenametljivi gorostasi širili su oko sebe krug prijatelja. Dok su šetali logorom, podsjećali su na skladno istesane golmanske stative, koje su nekim čudom oživjele i primakle se jedna drugoj".

Braću Žariće logoraši su cijenili i po odvažnosti i po stamenom držanju. A ta je osobina u prognaničkim prilikama najneophodnija. Dok je Ljubo brzo kres, Ratko kao da uvijek prethodno odbroji bar do pet. Sukobili su se Ljubo Žarić i Milo Bakić (više-struki agent obavještajnih službi i četnički organizator...) i Ljubo ga je izdevetao. Drugi put je Milo izubijao Ljubu i poručio mu "ne bio ja Milo Bakić no potonji junac, ako mi ti ovo ne platilo! Glavom!"

Ratko je sve činio da bratu spasi glavu i Bakiću se javno izvinuo. Bakiću je Ratkovo "pokajničko" držanje imponiralo. Postali su sve "prisniji prijatelji". Nedugo poslije toga, Ratko je počeo zalaziti i u kancelarije fašističkih obavještajaca i isljednika. Logorom su se širili šapati: "Prodana duša! Ko bi to za njega pomislio?! Vidi, vidi! Juče komunista, a danas ..."

Autor je opisao životopis Ratka prije Klosa, od 1932. godine do dolaska u Klos. Iz kojeg je bilo razvidno da je bio častan i odan komunističkim stremljenjima. I oslikao djela Ratka. Zatim je nastavio s

daljim praćenjem njegova djelovanja.

Ratko se sastao sa drugovima među kojima i Garom (autorom). Satima im je govorio da se morao Bakiću približiti kako bi spasio brata Ljubu. Bakić mu je otkrio da radi za talijansku obavještajnu službu (SIM i OVRA). I ponudio mu da radi s njim. Da je odbio, Ljubu i njemu bilo bi presuđeno. Drugovi mu nisu povjerovali i sam Garo je zasiktao: "On je izrod! On će nas izdati. Nijesmo smjeli ovako s njm..."

Ratka je u Tirani prihvatio major SIM-a Frane Vodopivec, po ocu Slovenac a po majci Talijan, bio je i partizanski obavještajac.

Preko porodice Vujošević, Žarić se povezoao s dvojicom najodgovornijih ljudi u Glavnom partizanskom štabu Crne Gore – Ivanom Milutinovićem Milutinom i Blažom Jovanovićem. No, sticajem okolnosti, major Vodopivec je poginuo pri prvom susretu s partizanima na oslobođenoj teritoriji. Rukovodioci crnogorskog oslobodilačkog ustanka nagovorili su Ratka da se vrati u okupatorski obavještajni centar.

Iznova je Ratko provjeravan, pa su kontraobavještajci Italije zaključili – po nizu približno točnih podataka o partizanima, koje je Ratko uz suglasnost Ivana Milutinovića donio – da je Žarić istinski njihov. Sa znanjem centra SIM-a u Tirani i Rimu ubacivao se među crnogorske partizane. Radi sticanja partizanskog povjerenja, doturio je ustanicima pokoji podatak, nešto opreme, pisaceg materijala i lijekova. Preostali dio života Ratko Žarić je – uza sva povjerenja obje strane – proveo pod rigoroznom paskom jednih i drugih.

Ratka je prokazao talijanski vodnik, kojem je on prethodno spasio život, kao partizanskom zarobljeniku. Bježao je danima pred četnicima, sam, gladan i iznuren, provodeći besane noći u planini i razbolio se. Onesvijestio se s visokom temperaturom i osvijestio se tek pod udarcima četničkih kundaka. Četnici su ga predali Talijanima. Nijedan zatvorenik

u crnogorskim zatvorima nije tako dugo, toliko okrutno i sistematski mučen kao Ratko Žarić.

Uoči smrti napisao je dva pisma – porodici i suborcima. U pismima karakteristična su dva shvaćanja revolucionarnog morala. On najprije potanko objašnjava kako je uhvaćen. U ratu se čak smatralo nedostojnim da netko padne živ u ruke okupatora i njihovih slugu. Pasti na bojnome polju, to je bilo najčasnije žrtvovanje. U pismu roditeljima ističe: “*Žalim što mi nije palo u dio da poginem na bojnom polju*”.

U ulozi dvostrukog obavještajca, ispoljio je neograničenu hrabrost i dovitljivost, nije podlegao ni pokleknuo pred najsvirepijim mučenjima i manifestirao svoju gordost pred smrt. Zato je neophodno reći da je časno i herojski pokazao vrhunsku sposobnost, hrabrost, hladnokrvnost, lucidnost i snalažljivost.

Još nekoliko riječi o sadržaju knjige.

Kad su u Klosu nastali vlažni jesenski dani, po krugu logora gacali su samo oni koji su morali ići – do nužnika, ambulante i kuhinje. Kolone logoraških kostura, ogrnutih natrulim dekcama, nalazile su se pred ambulantama. Svaki dan su pojedini

“najsretniji” odvoženi u bolnicu, neki su se vratili dok su drugi završili u Bureliju na neobičnom novom crnogorskom groblju.

Opisujući događanja u Klosu autor ističe i određene poruke pojedinih logoraša. Jedna od takvih poruka je: “*S kim se mora i može se. Nikad u jednom čovjeku nije samo zlo, ili samo dobro*”.

U Inteligent-baraci održavala su se noćna predavanja i rasprave u kojima su izgovorene i vrijedne poruke, temeljene na stihovima Njegoša, Petefija, Ujevića i drugih, kojima se obilato služio autor, kao što su: “*Meni je svejedno ko je kakvog porekla. I ko se kako oseća. Meni je bitno ko je kakav čovjek ko ima više umeća i ko stvori više vrednosti za čoveka*”, “*Narod koji nije kukavički ne može propasti; a narod koji se borio za cijelo čovječanstvo ne smije propasti*”.

U raspravama mogli su se čuti i ovakvi stavovi: svi su jugoslavenski narodi dobijali poticaj, nazirali izgled za zajedničku borbu za slobodu i ravnopravnost. Takva je borba vodila i Njegoša da gleda unaprijed. Da prodiere u najdublje spoznaje o ropstvu i slobodi, o nasilju i tiraniji, o pravdi i nepravdi, suprotnostima što se međusobno potiču i spotiču. Da ostavlja vječne poruke o velikoj ljudskoj potrebi za slobodom, pravdom, plemenitošću, razumnošću, ljubavlju, ljepotom, vedrinom i duhovnošću.

Ovom porukom zaključno želim reći: ova knjiga je vječni spomenik ljudskih stradanja. On se ne može potpuno zatrti za razliku od bilo kojeg monumentalnog spomenika. Postojanje logora je sramota za čovječanstvo koje je dopustilo da se ljude gura u torove i da se prema njima postupa gore nego prema bilo kojoj zvijeri. Vlado Vujović je nastojao logorska nehumana činjenja suprotstaviti stihovima pjesnika, posebno Njegoša, u kojima se izražavaju stremljenja čovjeka i borba za čovječnost. Autor je uspio neljudska ponašanja, kao posljedicu rata i zvjerska ponašanja ljudi u ratu suprotstaviti civilizacijskim vrednotama i uobličiti u čitak roman. U njemu je suprotstavljena nehumanost nasuprot civilizacijskim vrednotama, ocrnjeni su zločini a osvijetljena borba za slobodu i čojstvo.

Rastko Švalba, Važan prilog kulturi pamćenja

Predstavljanje drugog izdanja knjige *Klos* Vlade Vujovića ima za nas višestruko značenje. Kako za ljude Rijeke, tako i za ljude naše županije. Prvenstveno zbog toga što se izdavanje ove izvanredne knjige o borbi crnogorskih antifašista i crnogorskog naroda protiv fašističkog okupatora, a za nacionalno i socijalno oslobođenje, uklapa u programe *kulture pamćenja* na kojima nastoji UABA Rijeke i SABA Primorsko-goranske županije. Aktivnošću Nacionalne zajednice Crnogoraca

Hrvatske na tom planu nastojanja svih nas antifašista umnogome su ojačana.

Na području Hrvatske, prije njenog osamostaljenja, postojalo je desetak muzeja posvećenih narodnooslobodilačkoj borbi. Postojao je i muzej Narodne revolucije i u Rijeci. Muzejska zgrada podignuta je samodoprinosom svih građana. Danas u Hrvatskoj ne postoji ni jedna jedina sobica posvećena borcima za slobodu, partizanima, antifašističkim borcima. Oko 1000 spomenika podignutih u čast te borbe, što su Zakonom o zaštiti spomenika kulture bili proglašeni spomenicima kulture, sistematski je uništeno. A među njima nalazio se i dio izuzetne, pa i evropske kulturne baštine. To kulturno dobro uništeno je sa drugih 2000 spomenika podignutih borcima palim za slobodu. Izbrisana su njihova, kao i uklesana imena žrtava fašističkog terora. Izbrisana su iz pamćenja. Knjižnice su istematski “očišćene” od nepoćudnih knjiga. Bačeno je, uništeno preko 13% knjižnog fonda. Sumnjam da se u javnim knjižnicama još nalazi prvo izdanje *Klosa*. Osim toga revidirani su, falsificirani školski programi. Sve to učinjeno je prema poznatoj izreci iz *Mein Kampfa* – uzmi jednom narodu spomenike, pa će kroz dvije generacije prestati biti narod.

Svaki je kraj u Narodnooslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti avnojske Jugoslavije imao svoje specifičnosti. Mi, koji poznajemo historiju našeg kraja, iz knjige Vlada Vujovića jasno iščitavamo posebnosti te borbe u Crnoj Gori. No osnova naše oslobodilačke borbe nije u sličnostima, već u jedinstvenom cilju i borbi s okrutnim talijanskim i njemačkim nacifašističkim okupatorima. Osim toga u *Klosu* mi prepoznamo istinitost prikaza, prepoznamo tu već pomalo zaboravljenu istinu o našoj zajedničkoj borbi za slobodu.

Na području današnje Rijeke, na njenom nekadašnjem širem području, 1941 godine osnivaju se ustanički partizanski logori iz kojih nastaju prve

vojne jedinice, nastaju partizanski odredi. Tako se augusta te godine na legendarnoj planini Tuhobić počinju okupljati borci koji će osnovati Partizanski odred “Božo Vidas Vuk”. Taj će odred, prije raspuštanja za jake zime 1941 godine, imati oko stopedeset klasno svjesnih boraca. Kao svaki ustanak, kao svaka borba, tako je i ustanak u našem kraju imao svoje uspone i padove. Za zimu nepripremljeni borci morali su se povući iz ledom okovanih planina u blizinu svojih sela, ušli su u grad. Tada još Sušak. Treba naglasiti da niti jedan borac tog partizanskog odreda, do ponovnog okupljanja, nije pao neprijatelju u ruke. Promrzli i bolesni liječili su se u sušačkoj bolnici. Ljudi okolice i građani Sušaka uspjeli su sačuvati svoje prvoborce. Svi su se oni, ti prvi partizani, ubrzo, još iste zime, vratili u naše planine i iz njih nastavili borbu.

Ovdje treba podsjetiti na ocjenu prve godine Narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, u kojoj se kaže da su komunisti Zagreba, Siska, te *partizanski odredi Primorja, Gorskog Kotara i Dalmacije* spasili čast hrvatskog naroda. Naime oni su dokazali da ustanak nije bio samo reakcija Srba na masovne zločine, na klanja ustaške terorističke organizacije, kojoj je od nacifašista dozvoljeno da proglasi svoju kvislinšku “državu”.

O epopeji Narodnooslobodilačke borbe ljudi našega kraja napisan je niz stručnih i naučnih radova i nešto manje literarnih. Ovdje je interesantno navesti da su autori dva nezaobilazna djela o borbi ljudi ovog kraja Crnogorci. Radule Butorović je autor knjige *Sušak i Rijeka u NOB*, koja je prvi sveobuhvatni naučni rad o navedenoj temi.

Drugo je djelo Veljka Kovačevića, poznatog partizanskog komandanta u ovom kraju, roman *Kapelski kresovi*. Televizijskom ekranizacijom ovog romana borba naroda i partizana Primorja i Gorskog Kotara postala je poznata širom avnojske Jugoslavije.

No, mi nemamo takvo djelo, kao što je to *Hronika o konclogoru Klos u Albaniji 1941 – 1942*. Nemamo takvo djelo kojim se ujedno iskazuje naučna akribija autora, a da u isti mah ono ima visoke literarne vrijednosti. Treba ponovo naglasiti da je već ranije na neki način ova knjiga vezana uz naš grad. Vezana je time što su djela Vlade Vujovića izdavana u Rijeci i što je *Hronika o konclogoru Klos* još 1980. godine nagrađena na natječaju za literarno-publicističko djelo o revoluciji od riječke izdavačke kuće "Otokar Keršovani".

Vašim nastojanjem ovo će se vrijedno djelo ponovo naći u javnim knjižnicama, te će ono ponovo svjedočiti o jednom vremenu borbe za slobodu i ponovo postati važan dio kulture pamćenja.

Giacomo Scotti, Crna Gora – uvijek u srcu Talijana

Dugo sam prijateljvao i surađivao s pokojnim Vladom Vujovićem. Najčešće u Opatiji i Rijeci. Teme naših razgovora bile su Italija i Crna Gora, i njihovi odnosi. On je stalno govorio o doživljajima koje je proživio u Italiji – fašističkoj i antifašističkoj.

Izdvajam jednu crticu iz njegova kazivanja.

Nakon 8. rujna 1941. u Italiji su organizirane fašističke bande, koje su zarobljene partizane pljuvali, vrijeđali i šikanirali dok su ih vezane vodili od broda prema logorima. Međutim, partizani su na tom putu naišli na sasvim drukčiji doček, obraćale su im se starice i obične žene (koje su imale brata ili oca u vojsci) riječima tople simpatije "dizgraziati voi e noi" ("jadni mi i jadni vi"). Vlado bi mi o tome govorio: "Scotti, iako sam ja bio žrtva talijanskog fašizma zavolio sam Italiju upravo zbog Talijanki, tek tad sam otkrio što su Talijani, i postao sam borac Titovog bataljuna među talijanskim partizanima."

U vezi s time mogu vam reći da je 13. lipnja u Rimu izašla moja knjiga *Montenegro Amaro (Gorka Crna Gora)*. Prilično je obimna (ima 450 stranica) i

prva je knjiga u Italiji koja pripovijeda o razdoblju od 3. rujna 1943. do oslobođenja. Tada su dvije talijanske divizije Venecija i Gandivance, s 25000 vojnika, prešle u Drugi korpus pod komandom Peka Dapčevića i borile se do kraja rata za oslobođenje Crne Gore. Tako imamo dva posve različita perioda jednog istog rata, u prvome su Talijani bili okupatori i ubijali, palili itd., dok su u drugome ti isti ljudi prošli kroz ista sela da bi se borili protiv četnika, bijelih i plavih četnika za oslobođenje Crne Gore. Mislim da na kraju moga života nisam mogao učiniti ništa bolje nego objaviti knjigu koja mi je bila na srcu već 25 godina. Puno dokumenata za tu knjigu dao mi je vaš Vlado Vujović.

Knjiga je dio moje trilogije. Prije toga sam u Crnoj Gori objavio dvije knjige koje su imale tri izdanja, oko 100.000 primjeraka. Prva je *Le aquile delle montagne nere (Orlovi crnih planina)*, koja govori o borbi Crnogoraca za slobodu a protiv Talijana. Druga pak moja knjiga *Inutile vittoria (Uzaludna pobjeda)* obrađuje period kada su Talijani zavladao Crnom Gorom, o čemu je riječ i u *Klosu*. S ovom trećom knjigom, dakle, završavam trilogiju o Crnoj Gori.

Uz pomoć povijesne građe koju mi je Vlado Vujović ostavio prije smrti, predprošle sam godine u Italiji pripremio i objavio knjigu *Jugoslavenski partizani za oslobođenje Italije*. I u njoj je riječ o doprinosu Crnogoraca u toj borbi. Za nju sam napisao predgovor, jer su me zamolili (iako nisam postao famozan, ipak sam postao poznat). I za one dvije knjige u Crnoj Gori napisao sam predgovor od 30 stranica, u kojemu sam citirao sam dosta toga iz Vujovićevih knjiga *Klos* i osobito meni veoma drage *Otkrivanje Italije* (u kojoj on pripovijeda kako ju je otkrio i zavolio, o čemu svjedoči već ispričana crtica).

Zasluguje da spomenem velike poteškoće koje sam imao s objavljivanjem svojeg prijevoda upravo božanstvene knjige legendarne partizanske

doktorice Saše Božović (koja vam je sigurno dobro znana). Ta vam je knjiga nesumnjivo također dobro poznata, *Tebi moja Dolores*.

U knjizi nema mržnje nego je s velikom toplinom riječ o njezinoj kćeri Dolores, koja je rođena u logoru u Albaniji gdje je doktorica Saša bila zatočena, a koja umire za vrijeme borbe na Sutjesci. U knjizi se govori i o zarobljenim Talijanima, kojih je bilo oko 2000. Na kraju Pete ili Šeste ofenzive ostalo ih je samo oko 500. Cijelo vrijeme Talijani nisu tretirani kao zarobljenici. Nisu korišteni ni za ubijanje svojih sunarodnjaka, nego su radili kao pomoćno osoblje. Nosili tifusare i bolesne, a mnoge od njih spasio je doktor Giovanni Bava. Doktor je tri puta pokušao da bježi. Nakon trećega neuspjelog bijega, Moša Pijade je rekao: "idući put ga moramo zatvoriti, inače nikoga nećemo strijeljati. Oni imaju pravo bježati iz zarobljeništva". Doktor Bava je dakle tri puta zarobljavan. Oko godinu i pol proveo je u zarobljeništvu, i u tom je razdoblju uz Sašu Božović bio glavni liječnik za liječenje ranjenih i tifusara.

Nakon rata mu je dodijeljen orden Partizanske zvijezde.

Eto, da kažem da je Crna Gora - malo kroz moje knjige, malo kroz knjige drugih pisaca - uvijek u srcu Talijana.

Ogledi

Machiavellijeva fortuna u Hrvatskoj: od renesansnoga kritičkog dijaloga, preko klerikalne osude, do ustaške apoteoze sile (1513-1945)

(uz 500. godišnjicu Vladara)

piše: Damir Grubiša

2013. godine, pala je 500. godišnjica nastanka *Vladara*, Machiavellijeva najpoznatijeg djela koje mu je donijelo slavu prvog modernog političkog mislioca. Tom prilikom u Rimu je priređena velika izložba o *Vladaru* i njegovom vremenu na kojoj je prikazana i Machiavellijeva sudbina u svijetu. Pozvan sam, kao priređivač Machiavellijevog *Izabranog djela* i komentator *Vladara*¹, da publici predstavim Machiavellijevu fortunuu u našim krajevima, u Hrvatskoj. Tako su talijanskoj publici predstavljeni prvi hrvatski prijevodi Machiavellijevog *Vladara* i njegove komedije *Mandragola*, kao i djela hrvatskih renesansnih pisaca koji su reagirali na Machiavellija i njegovu političku misao, iako ga nisu, zbog crkvene cenzure, izričito spominjali².

O Machiavellijevom *Vladaru* napisane su stotine knjiga, od interpretativnih reakcija do kritičkih osporavanja. No danas, nakon više stoljeća makijavelističkih kontroverzi, društvena kritika se uglavnom slaže u tome da njegovo djelo *Vladar* predstavlja granicu između klasične političke filozofije i moderne političke znanosti. Raspršile su se magle mistifikacija i ideoloških iskrivljavanja, koje su od

Machiavellija učinile dijaboličnog učitelja politike u kojoj cilj opravdava sredstvo. Iako Machiavelli kaže, izričito, u svom *Vladaru* da su dosada ljudi više gledali na sredstva a ne na ciljeve, tvrdnju da "cilj opravdava sredstvo" Machiavelli nikada nije izrekao. Naprotiv, vladar koji želi biti prihvaćen od svojih podanika mora voditi računa o tome da njegovi podanici budu zadovoljni njegovom vladavinom, a nečasna sredstva mora upotrijebiti protiv onih, koji se takvim sredstvima služe. Prema tomu, pribjegavanje sredstvima koja ne održavaju dobru vladavinu dopuštena su samo u obrani vlasti, koja vodi računa o javnom dobru i o interesima onih kojima vlada. A i ti, kojima vladar vlada, lako će se riješiti vladara koji ne vlada vodeći računa o općem dobru, jer bez podrške podanika vladar može uspostaviti samo tiraniju, dok je prava vladavina ona u kojoj su podanici građani, što znači da biraju svog vladara i vladar vlada zakonima, a ne sirovom snagom.

No Machiavelli ne želi, kako sam kaže, umovati o državama koje ne postoje, niti o oblicima vladavine o kojima su maštali klasični filozofi, već želi pisati samo kako se ljudi ponašaju u politici i kako uspostaviti mješoviti oblik vlasti, ono što on naziva "građanskom monarhijom", u kojoj građani, a ne podanici biraju vladara koji vlada snagom zakona, a ne sile.

Machiavelli je tako prvi realist moderne političke misli, jer ne hipotetizira politiku kakva bi ona trebala biti, već kakva ona doista jest. Zato treba slijediti "zbiljsku istinu stvari", a ne zamišljenu istinu, kaže on u glasovitom XV. poglavlju *Vladara*, kojeg njegovi kritičari uzimaju kao dokaz njegove

nemoralnosti, dok njegovi branitelji vide u istom odlomku prvi znak modernog političkog realizma i odvajanje znanstvenog političkog mišljenja od srednjovjekovnog ideologiziranog mišljenja.

Machiavelli je u drugom svom djelu, u *Raspravama o prvoj dekadi Tita Livija* koje se smatra kritičkom analizom republikanskog poretka, isticao tri primjera suvremenih republika: Firentinsku republiku, koja je utemeljena na vlasni naroda, odnosno građana; Mletačku republiku – Veneciju – koja predstavlja aristokratsku republiku, kojom čvrsto vlada oligarhija patricijata, i konačno – Dubrovačku republiku, koja u sebi ujedinjuje i aristokratski oblik vladavine i građanski oblik vladavine, jer građani biraju svoga kneza i mijenjaju ga takvom brzinom, da on ne dospije podleći vječnoj patologiji politike, korupciji. Jaka građanska klasa Dubrovnika, iako formalno ne sudjeluje u vlasti, svojim utjecajem i interesima bitno određuje vanjsku i unutarnju politiku Dubrovačke politike, koja na svojoj zastavi ističe svoju privrženost slobodi natpisom "Libertas".

Baš ta Dubrovačka republika mjesto je jedne velike neiskorištene povijesne šanse, jer je upravo Dubrovačka republika ponudila Machiavelliju, prognaniku iz Firence nakon pada Firentinske republike 1512. godine, mjesto tajnika Dubrovačke republike.³

Po starom običaju "komunalnih demokracija" s Apeninskog poluotoka, da bi komunalna demokracija mogla opstati mora se osigurati tako da nositelji javnih dužnosti budu uvijek stranci, koji u gradu-komuni koji ih je unajmio da obavljaju visoke državne dužnosti, nemaju ni poznanika ni konkretnih interesa koji bi ih mogli navesti da budu pristrani

ili da se lako odaju korupciji. Baš je Dubrovnik bio taj grad-komuna, po nazivu "republika", koji je uz svoj slogan "Libertas" istaknuo još jedan, koji još i danas resi ulaz u Knežev dvor: "Publica curate, oblite privatorum" – "vodite računa o javnom dobru, zaboravite privatne interese" – to je poruka onima koji ulaze u skupštinsku dvor da bi vijećali i donosili političke odluke o sudbini Republike.

Machiavelliju je tako 1519. godine ponuđena dužnost tajnika Dubrovačke republike, na sugestiju jednog uglednog dubrovačkog azilanta, Pietra Soderinija koji je u doba Firentinske republike obavljao dužnost Gonfalonijera pravde, dakle državnog poglavara, a nakon njezina pada sklonio se u Dubrovnik koji je rado, uz naknadu, primao prognanike iz talijanskih državnica u kojima bi došlo do promjene vlasti i umjesto republika trijumfirao principat-monarhija. Dubrovačko izaslanstvo, predvođeno nadžupnikom Sv. Vlahe Damjanom Alegrettijem obišlo je Italiju raznim poslovima, a jedan od tih poslova bilo je i regrutiranje tajnika Dubrovačke republike, koje je mjesto ostalo ispražnjeno. No Machiavelli nije prihvatio ponudu koja bi mu zacijelo osigurala pristojnu egzistenciju, jer se Machiavelli nije htio maknuti iz Firence a odbio je i druge ponude, između ostaloga da se zaposli kao tajnik princa Colonne u Rimu. Zato Machiavelli piše Soderiniju da "od Dubrovačkog posla nema ništa"⁴, a milije mu je živjeti u oskudici ali u svom domu i baviti se, makar i samo na papiru firentinskom i talijanskom politikom, nego se potucati po svijetu. O toj povijesnoj neostvorenoj epizodi dokumentirano je pisao Lujo Vojnović, brat poznatijeg

¹ Niccolò Machiavelli, *Izabrano djelo* (priredio D. Grubiša), Globus, Zagreb, 1985; D. Grubiša, "Kako čitati Vladara", u: N. Machiavelli, *Vladar* (bilingvalno izdanje), Globus, Zagreb, 1999.

² D. Grubiša, "Il Principe (e Machiavelli) in Croazia", u: *Il Principe di Niccolò Machiavelli e il suo tempo 1513-2013*, Treccani, Roma, 2013., str. 225-230; riječ je o zborniku radova za izložbu održanu u Complesso Vittoriano u Rimu, od 26. travnja do 16. lipnja 2013.

³ "Pošto vam ne bijaše po volji ponuda iz Dubrovnika..." piše Piero Soderini Machiavelliju iz Rima, 13. travnja 1512, u: N. Machiavelli, *Politička i skaradna pisma* (priredio D. Grubiša), Globus, Zagreb, 1987, str. 363.

⁴ N. Machiavelli, isto, str. 363. To Machiavellijevo pismo nije sačuvano, nego je rekonstruirano na temelju Soderinijevih pisama.

⁵ L. Vojnović, "Nikola Machiavelli nesugjeni sekretar dubrovački", Glasnik dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho, Dubrovnik, 1929, str. 47-62.

dubrovačkog književnika Ive Vojnovića, a koji se i sam obreo kao savjetnik na dvoru crnogorskog kralja Nikole⁵, i kasnije kao ministar pravde Kraljevine Crne gore, te kao crnogorski delegat na Londonskoj mirovnoj konferenciji 1913.

Umjesto da pođe u Dubrovnik i da tamo produbi svoje znanje o jedinstvenosti Dubrovačke republike, Machiavelli je iste godine kada mu je ta ponuda upućena (1519), napisao svoje *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija*, u kojima je istaknuo baš primjer Dubrovačke republike kao mješovitog poretka pri čemu nije zapostavio ni geostratešku razinu analize, a to su vanjsko-političke okolnosti u kojima se našla Dubrovačka republika između zapada i istoka.

No Dubrovnik nije ostao bez Machiavellijeva utjecaja: njegov je pažljivi čitatelj Marin Držić, koji po uzoru na Machiavellijevu komediju "La Mandragola", klasično djelo renesansnog komedijskog žanra, piše svoje komedije prožete Machiavellijevim idejama i bizarnim zapletima, zbog čega je u Držiću hrvatski talijanist Frano Čale vidio pravog nastavljača renesansne komedije paradoksa, a Pometov diskurs opisuje kao "makijavelistički" no ne u pejorativnom smislu, već u smislu recepcije Machiavellijevih varijacija o promjenljivosti i hirovitosti ljudske prirode, što je i glavni *sujet* Machiavellijeve komediografije.⁶

No Držićevo poznavanje osnovnih Machiavellijevih koncepcija dolazi do izražaja i u njegovim "urotničkim pismima" toskanskom vojvodi Cosimu de Mediciju⁷, koja izravno upućuju na njegovo poznavanje Machiavellijeve političke misli jer se poziva na Cosimovu vrlinu i fortuna i okolnosti

⁶ F. Čale, "Machiavelli s naše obale", *Dubrovnik*, br. 6, 1983.

⁷ J. Dayre, "Marin Držić, urotnik u Firenci", *Dubrovačke studije*, Zagreb, 1988.

⁸ Ž. Jeličić, *Marin Držić – Vidra*, Naprijed, Zagreb, 1961; F. Čale, "O životu i djelu Marina Držića", u: M. Držić, *Djela*, Liber, Zagreb, 1979.

⁹ N. Vitov Gučetić, *O ustroju država* (prevele S. Husić i N. Badurina), Golden Marketing i Narodne novine, Zagreb, 2000.

narodnog nezadovoljstva oligarhijskom vlašću koja se uspostavlja u Dubrovniku, čime se izbalansirani politički poredak u kojem se prepliću elementi svih triju modela – monarhijskog, aristokratskog i demokratskog – pomiče prema oligarhijskom karakteru vlasti na uštrb utjecaja građana u javnim poslovima. Živko Jeličić pronalazi "makijavelističku crvenu nit" u Držićevim političkim razmišljanjima, dok Frano Čale ukazuje na izravan Machiavellijev utjecaj u Prologu Dugog nosa i Tripčetinim monolozima u *Dundu Maraju*.⁸

Jedan od glumaca u Držićevim komedijama koje su bile postavljene u Dubrovniku, Nikola Vitov Gučetić (Niccolo di Vito Gozzi), kasnije će polemizirati s Machiavellijem u svojoj raspravi *O poretku država prema Aristotelovoj misli s modernim primjerima (Dello stato delle repubbliche secondo la mente di Aristotile con esempi moderni)*, objavljenom 1591. u Veneciji.⁹ Razumljivo je što se polemika s Machiavellijem vodi bez spominjanja Machiavellijeva imena, navodeći ga samo kao "jednog od suvremenika", jer je Machiavelli stavljen na *Indeks zabranjenih knjiga* Katoličke crkve 1559. i na njemu će ostati sve do revizije *Indeksa* 1875. godine.

I sam poklonik teorije mješovite vladavine, Gučetić smatra da je u Dubrovniku ravnoteža između triju elemenata vlasti realizirana podjelom između zakonodavne vlasti, koju utjelovljuje Veliko vijeće, i izvršne vlasti koju utjelovljuje Senat, odn. Vijeće umoljenih. Gučetić je obavljao dužnost dubrovačkog kneza čak sedam puta, i njegovo ga državničko iskustvo navodi da vladar mora nužno posjedovati vladarsku vrlinu, što ne znači da je to

vrlina koju dijele i ostali građani. Vladar, dakle, mora biti fleksibilniji u primjeni moralnih načela i mora se znati ponašati tako da obrani svoju vlast od raznih napada i urota koje se kuju u republici, jer su ljudi skloniji urotama u uvjetima veće slobode, negoli u atmosferi čvrste autokracije. Da bi "premostio" crkvenu zabranu spominjanja Machiavellija, Gučetić prividno polemizira s Francescom Guicciardinijem, Machiavellijevim suvremenikom i prijateljem, i to baš s njegovim komentarom Machiavellijevih *Rasprava o prvoj Dekadi Tita Livija*, pobijajući pogrešnu Guicciardinijevu intepretaciju i dajući implicitno pravo onome koji je od Guicciardinija doživio kritiku – a to je sam Machiavelli. Valja razumijeti delikatni položaj Dubrovnika između Venecije, Osmanskog carstva i Pape, prisiljenog na laviranje i kompromise da zadovolji sve tri strane, pa tako i Gučetić koristi tehniku koju inače Leo Strauss pripisuje i Machiavelliju, a to je pisanje "između redaka". Pisanje između redaka je baš specijalitet onog doba, kasne renesanse i protureformacije, koje navodi suvremenike da izbjegavaju škakljive teme i autore što se u doba rane renesanse, punog razmaha humanističkog diskursa, nije moglo dogoditi. Tako Gučetić kritizira Guicciardinija koji opet kritizira Machiavellija i daje za pravo Machiavelliju a da ga nigdje poimence ne spominje. Gučetić osporava i Boterovu teoriju "državnog razloga", koju su isusovci nepravедno pripisali Machiavelliju, suprotstavljajući mu moderne teze Jeana Bodina koji drži da zadaća države nije teološka svrha pomaganja čovjeku da ostvari smisao svoje egzistencije, s onu stranu života, ali nije ni ta da država posjeduje razlog svog postojanja unutar sebe i za samu sebe. Iako se prikazuje kao sljedbenik Aristotela, Gučetić pobija njegovu teoriju o demokraciji kao negativnom refleksu mješovitog ustava, zagovarajući narodnu ili pučku državu zasnovanu na temeljnim načelima

pravde i jednakosti građana pred zakonom. Temelj države leži u slobodi – *libertas* koju je Dubrovačka republika teško izborila između Venecije, Pape i Osmanskog carstva, a koja nije samo izvanjska "libertas", već je to u prvom redu *libertas* građana pred zakonom, sloboda koju građaninu daje upravo pridržavanje pravednih zakona.

Slično kao i kod Machiavellija, i Gučetić smatra da vlastodršci ne smiju biti privilegirani da pojedinci ne bi akumulirali u svojim rukama previše vlasti te se tako pretvorili u tirane. Jedna od posljedica Gučetićevih teorija je njegov praktički pokušaj da se skрати mandat dubrovačkih knezova, koji se na njegov prijedlog doista skraćuje na samo mjesec dana, da bi se svi građani – oni koji imaju status građana – mogli izmjenjivati na vlasti i tako otkloniti opasnost od tiranije.

Protureformacija je prekinula raspravu o Machiavelliju u cijeloj Europi, pa tako i u našim krajevima. Machiavellijeva djela se nalaze u knjižnicama dubrovačke vlastele, švercaju se iz Venecije gdje se objavljuju piratska izdanja bez naznake mjesta niti godine izdanja i prodaju "ispod teže", naravno skuplje. Tako jedan primjerak Machiavellijeva *Vladara*, bez oznake mjesta i godine izdanja, završava početkom sedamnaestog stoljeća u Čakovcu, u dvorcu hrvatskog bana Nikole Zrinskog. Machiavellijev trag nalazimo u dva njegova djela, u *Razmatranjima o životu kralja Matije Korvina* iz 1656. i u *Vrlom vitezu* iz 1653. Pišući o renesansnom, "dobrom" kralju Matiji Korvinu, Zrinski preuzima ideje o vladarskim vrlinama koje izlaže Machiavelli u svom *Vladaru*. Kralj je ovdje Machiavellijev vladar, koji poput Korvina vlada ne u svom interesu, već u interesu svojih podanika koji mu onda daju povjerenje koje on mora zaslužiti i opravdati. Tako je postupio i Matija Korvin, pa se trudio ne samo ostvariti mir kroz blagostanje podanika, već zadovoljiti i njihove

duhovne potrebe za velikim ljudskim djelima umjetnosti i kulture. I Matija Korvin vlada "načinom kojim vladaju ljudi, a to znači zakonima, a ne silom", kao što Machiavelli sugerira i vladaru, ako želi zadržati vlast koja nije sama sebi cilj, već sredstvo sretnog života u ljudskoj zajednici.

Vrli vitez, neobjavljeno djelo u rukopisu koje je svijetu otkrio mađarski renesansolog Tibor Klaniczay¹⁰, analizira moralne, političke i filozofske aspekte vojnog umijeća, primjenjujući Machiavellijeve postavke o naoružanom vladaru koji se oslanja na narodnu vojsku, a ne na plaćenike. Da bi vladar ostvario svoju svrhu, a to je opće dobro, on mora biti i "vrli vojskovođa", mora zapovijedati motiviranom vojskom koja se svjesno bori za očuvanje slobode svoje zajednice i svih ljudi koji u njoj žive. Osnova "dobre države" mora biti "dobro oružje", kao što je Machiavelli tvrdio ne samo u *Vladaru*, već je to šire elaborirao u svojem *Umijeću ratovanja*, koje očito Zrinski dobro poznaje, jer u njegovoj biblioteci u Čakovcu ne nalazimo samo *Vladara*, već i *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija* i raspravu o umijeću ratovanja, koje su mu poslužile kao inspiracija. Iako pripada razdoblju baroka, Zrinski je inspiriran talijanskom renesansom i zato Klaniczay može govoriti o njemu kao "mađarskom renesansnom eruditu i makijavelistu", iako on pripada podjednako i mađarskoj i hrvatskoj kulturi jer je pisao na nekoliko jezika i svaku nacionalnu kulturu obogatio vrijednim priložima.

Ovoj dvojici istaknutih hrvatskih mislilaca i političkih pisaca – Gučetiću i Zrinskom pridružuje se i filozof Frano Petris ili Petrić (tal. verzija imena je Francesco Patrizi da Cherso – iz Cresa). U svom djelu *Sretan grad* Petrić piše o harmoničnoj političkoj

zajednici koja ima za cilj sreću građana, a to se može ostvariti samo ako vlast omogućuje građanima da slobodno privređuju i gdje vlast mora služiti građanima, a ne građani njoj. No u ovom djelu, ako već tražimo ranije utjecaje, onda ćemo prije naći utjecaj utopijske političke misli koju simbolizira Thomas More svojim djelom *Utopija*, a ne toliko Machiavellija. No Machiavellijeve ideje nalazimo u jednom njegovom drugom dijelu, u vojno-teorijskoj raspravi *Rimska milicija Polibija, Tita Livija i Dioniza Halikarnasa* iz 1583¹¹. Komentirajući ustroj rimskih armija Petris-Petrić dolazi do istog zaključka kao i Machiavelli, a to je da i u moderno doba samo naoružani narod može obraniti svoju državu, a to znači da građani moraju biti ti koji će braniti državu, a ne plaćeničke vojske. Ako uzmemo u obzir da su u to vrijeme već konstituirane apsolutne monarhije i da je proces stvaranja moderne teritorijalne države već u punom jeku, i da se te države temelje na profesionalnim vojskama s feudalnom obvezom regrutacije, onda su Petriseve ideje anakrone. Petris prihvaća, iako opet ne spominje, Machiavellijeve ocjene o stabilnosti republikanske rimske vojske za razliku od imperijalnih rimskih legija, koje su ostvarile visoku profesionalnost ali su se temeljile na slaboj motivaciji ljudstva, što nije slučaj kod građanskih vojski gdje građani brane "sretan grad" jer time brane ne samo svoju domovinu, već i način života koji promiče ta zajednica, a koji se može smatrati uzornim u odnosu na ostale koji ne žive u poretku "sretnog grada".

Nakon ovog razdoblja kasne renesanse i ranog baroka treba, kao i u cijeloj Europi, čekati razdoblje prosvjetiteljstva i novog slobodoumlja da se počne spominjati i revalorizirati Machiavellijevo djelo. No

hrvatsko prosvjetiteljstvo pod jakim utjecajem marijaterzijanskih i jozefinskih reformi s jedne strane, a s druge strane pod utjecajem crkvenog prosvjetiteljstva pokušava gajiti hrvatsko domoljublje, pa se oslanja na prosvjećivanje naroda u duhu katoličkog morala, a Machiavellijevo ime nosi prizvuk crkvene anateme. Stoga jedan od hrvatskih prosvjetitelja, Mateša Antun Kuhačević, tek ovlaš u jednoj svojoj poslanici prosvjetiteljsko-rodoljubivog zanosa veliča praktičnu mudrost čovjeka nekontaminiranu djelima koja bi mogla "raniti dušu": "Ni bil politicus, ni štal Machiavella, ne biše statista, ni štal Mazarina, vindar je dobro znal, s kih stran vitri pušu, i ka dela rese, a ka rane dušu" ...¹²

Duh protureformacije proteže se u Hrvatskoj i na razdoblje nacionalnog romantizma, pa dok se s Napoleonom ponovno javio interes za od crkve proskribiranim knjigama (1804. tako se u napoleonovskoj Italiji pojavljuje prvo izdanje Machiavellijevih sabranih djela), a s Mazzinijem i pokretom "Mlada Italija" budi se interes za Machiavellijeve rodoljubne poruke sadržane u posljednja dva poglavlja *Vladara* (XXII-XXIV), kod nas se još 1863. godine piše u duhu katoličke moralke i Machiavellija vrednuje negativno kao šampiona nemorala. Tako u *Narodnim novinama* Gjuro Deželić, predstavnik rodoljubne nove klase kojeg Krleža smatra tipičnim građanskim polihistorom minijaturnog formata, u *Životopisnoj certi* svjesno iskrivljava Machiavellijeve ideje da bi mogao zaključiti: "Veliki muž u Talijanah Macchiavelli ostavi iza sebe knjigah, a osobito knjigu *Principe*, kojoj imade zahvaliti se za nesreću, što ga sviet derži, da je on iznašao ružnu politiku, tako zvani machiavellisam koji uči, kako se ima pa i najgrozovitijem nasiljem

trajno uzderžavati despotizam iliti samosilje".

To je razumljivo, drži Deželić, jer su se u doba renesanse oduševljavali klasičnom Grčkom i Rimom, zanemarujući crkvu i spas duše. Besramna su i bezbožna i druga Machiavellijeva djela, poput njegove komedije *Mandragola*, koju "ne bi propustila nijedna kazališna cenzura"¹³.

Tek će se dvanaest godina nakon toga, 1875. pojaviti jedna obrana Machiavellija, u *Obzoru*, iz pera Ivana Ostojića. U podužem eseju Ostojić brani Machiavellija *tout-court*, u obliku panegirika u kojem tvrdi da je zapravo Machiavelli upravljao državom umjesto Soderinija, a vođen velikim domoljubljem koji je *spiritus movens* njegovih djela. Tu domoljubnu crtu ističe Ostojić kao nit vodilju koja predstavlja i ključ za tumačenje Machiavellijeva djela i njegova života, a zagovara upoznavanje s Machiavellijevim cjelokupnim opusom. Machiavellija se pogrešno razumjelo jer je dominirao, kod njegovih kritičara, moralistički pristup umjesto "historijskog shvaćanja". Euforični ton ovog eseja sušti je kontrapunkt Deželićevoj interpretativnoj manipulaciji, no dok Deželić pretjeruje u negativnoj ocjeni, Ostojić pretjeruje u apologiji Machiavellija, o čemu govori i njegov zaključak: "Il Principe klasično je djelo, samo suho zlato izkustva, mudro protumačena; u njem nije ništa kimeričnoga, ništa jednostrana, ništa neplodna; ono je prava politička mudrost, ali se mora umjeti shvatiti" ...¹⁴

Talijanski Risorgimento iskoristio je Machiavellijev poziv na ujedinjenje Italije, iznesen u dva posljednja poglavlja *Vladara*, kao svoj *cheval de bataille* u zahtjevu za ujedinjenjem Italije, a s druge strane Jadranskog mora ujedinjenje Italije bilo je doživljeno

¹⁰ T. Klaniczay, "Miklos Zrinyi, un machiavellista ungherese", u: M. Horanyi i T. Klaniczay, *Italia ed Ungheria: dieci secoli di rapporti letterari*, Akademiai Kiado, Budapest, 1967.

¹¹ F. Petrić, "Vojne usporedbe", u *Izabrani politički spisi*, Golden Marketing i Narodne novine, Zagreb, 1998. Usp. i D. Grubiša, *Politička misao talijanske renesanse*, Barbat, Zagreb, 2000.

¹² M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1962, str. 361.

¹³ Gj. Deželić, "Machiavelli – životopisna certa", *Narodne novine*, br 258-261, XXIX/1863.

¹⁴ I. Ostojić, "Niccolo' Machiavelli", *Obzor*, br. 154-159, V/1875.

kao otegotna okolnost zbog pojave “jadranskog iredentizma”, pa je i to jedan od razumljivih razloga za kašnjenje rehabilitacije Machiavellija u našim krajevima. Konzervativni dogmatizam Katoličke crkve također je pridonio kašnjenju Machiavellijeve recepcije kod Hrvata, jer se u skladu s osnovnim postulatima protureformacije renesansa interpretirala kao razdoblje raskalašne bezbožnosti, pa su tako i najveća umjetnička djela renesanse bila proskribirana zbog nagosti u vizualnim umjetnostima, ili nemoralnosti u literaturi.

No srećom u Hrvatskoj je jedan dio građanske elite, pogotovo one s područja Dalmacije, bio dobro upoznat s talijanskom književnom tradicijom. Među njima bio je i Ante Tresić Pavičić, književnik i političar koji se opirao austrougarskoj dominaciji i u ujedinjenju južnih Slavena vidio veliku povijesnu šansu da se izađe iz austrougarskog jarma, ali i da se izbjegnu talijanske iredentističke pretenzije na jadransku obalu. Ujedinjenju Italije on suprotstavlja ujedinjenje južnih Slavena, a dobro poznavanje jezika i talijanske kulture omogućuje mu produbljeni uvid i u Machiavellijevo djelo. U kratkom djelu *Machiavelli i machiavellisam* (1894.) on rehabilitira Machiavellija i brani ga od nerazumijevanja i jezuitskih manipulacija: “Machiavellov princip ne glasi: svrha opravdava sredstva, to je praktična maksima jezuita, premda jezuiti tvrde da nema nikada slučaja kada bi cilj opravdao sredstva, makar sav sviet propao. Machiavellov princip glasi: sredstva opravdava samo sveta i uzvišena svrha, tako da vriednoća svrhe mora visoko nadkriljavati opakost sredstava, kojima se nije moglo izbjeći da se ta svrha postigne. To nigdje Machiavelli izričito ne kaže, ali drugoga zaključka iz njegovih djela pravedan sudac ne može izvesti”.¹⁵ Tresić Pavičić odlično

poznaje Machiavellijeva djela iz kojih obilno citira, smatrajući ga u prvom redu jednim od najvećih povjesničara, a nit vodilja svekoliko Machiavellijeva stvaranja jest ideja ujedinjenja Italije. Tresić Pavičić zalaže se na drugoj obali Jadrana za jedinstvo južnih Slavena, kojima baš Machiavelli mora poslužiti kao poticaj. Zato nije ni čudo da je nakon stvaranja Kaljevine SHS Tresić bio prvi ambasador Kraljevine SHS u Madridu, a zatim i u Washingtonu, iako bi zasigurno zaslužao Rim kao najdražu destinaciju.

Tresić Pavičić prvi je koji je u nas razdvojio Machiavellija od makijavelizma, pripisujući makijavelizam baš onima koji su ga za to optužili – jezuitima koji se drže maksime “Sve u veću slavu Boga”, i koji, poput njihova ideologa Botera, smatraju da “državni razlog” apsolvira nečasna djela očuvanja vlasti pod svaku cijenu. Machiavellija nisu razumjeli, kaže Tresić Pavičić, niti oni koji su stali u njegovu obranu, poput Uga Foscola i Francesca De Sanctisa, pa tako ni britanski povjesničar Thomas Babington Macaulay koji je sveo Machiavellija na gorljivog patriota. No stimulans za odvajanje Machiavellija od makijavelizma Tresić Pavičić zasigurno nalazi u djelima Oreste Tomasinija, koji je 1883. objavio knjigu sa znakovitim naslovom *La vita e gli scritti di Niccolò Machiavelli nella loro relazione col machiavellismo* (*Život i spisi Niccoloa Machiavellija u njihovom odnosu s makijavelizmom*) i time pokrenuo lavinu “makijavelističkih” studija. Tresić Pavičićev esej nije opskrbljen bilješkama niti on izravno spominje Tommasinija, no popularnost dileme koju je otvorio Tommasini nije ostala bez odjeka: Tresić Pavičić je drugi autor koji spominje u naslovu Machiavellija i makijavelizam, a nakon njega i kod nas i u svijetu uslijedit će niz rasprava baš na tu temu, i s tim naslovom. No Tresić Pavičić zaslužan je jer je pokrenuo,

¹⁵ A. Tresić Pavičić, *Machiavelli i machiavellisam*, Tisak i naklada A. Scholza, Zagreb, 1894.

na stranicama časopisa *Hrvatska* gdje je objavljena prvotna verzija njegova eseja, prvu pravu polemiku o Machiavelliju: na Tresić Pavičićeve pohvalne ocjene Machiavellija reagira isusovac Cvjetko Grubor koji iznosi reakciju hrvatskih klerikalnih krugova pa zamjera Tresić Pavičiću što on hvali “surovu, razvratnu i zlu Machiavellijevu nauku, koja negira osnovna načela kršćanstva”. Tresić Pavičić replicira, i na kraju se polemika izrodila u uzajamno optuživanje uzduž poznatih ideoloških razdjelnica, pri čemu je zanimljivo da su crkveni krugovi u Italiji i Europi već revizijom *Indeksa zabranjenih knjiga* djelomično rehabilitirali Machiavellija kao književnika i povjesničara, dok je Katolička crkva u Hrvatskoj ostala na anakronim pozicijama suprotstavljanja svemu što miriši na napad na “osnovna načela kršćanstva” interpretirana s pozicije Svete inkvizicije, a ne crkve koja, pod Papom Lavom XII. teži uklapanju u modernu epohu.

No dok je Tresić Pavičićeva “rasprava”, kako glasi njezin podnaslov, pisana u obliku eseja bez bibliografskih podataka, prvi je znanstveni pristup Machiavelliju nedugo iza Tresić Pavičića dao profesor Zagrebačkog sveučilišta i akademik Milivoj Šrepel u svojoj eruditskoj studiji *Preporod u Italiji u XV i XVI stoljeću*. Šrepel je vrstan romanist, autor mnogih djela o rimskoj književnosti, ali i talijanist s bogatim poznavanjem talijanske klasične književnosti. Šrepelovo djelo izlazi 1899. godine, baš na prijelazu stoljeća, i pisano je pod utjecajem Burckhardtove *Kulture renesanse u Italiji*, izašle 1878. Za Šrepela Machiavelli je u prvom redu znanstvenik, povjesničar koji je obogatio historiografiju svojim razmatranjima antičke i suvremene povijesti:

¹⁶ M. Šrepel, *Preporod u Italiji u XV i XVI stoljeću*, Matica Hrvatska, Zagreb 1899.

¹⁷ N. Machiavelli, *Knez* (preveo dr. Filip pl. Dominiković), Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1918.

“Ovo djelo, *Firentinske povijesti*, čini novu epohu u historiografiji. Prije imademo samo neumjetne kronike i humanistične historije, doduše elegantne, ali bez pravog kolorita. Istom Machiavelli piše rječitu povijest, osnovanu na uzrocima događaja, u kojoj ispitiye razvoj značajeva i političkih stranaka”.¹⁶ Šrepel ostavlja po strani moralističku kritiku, koja dominira hrvatskim diskursom o Machiavelliju, a njega situira u kulturni kontekst epohe iz koje se on može bolje razumjeti. Machiavelli je kritičan prema stvarnosti i ta kritičnost se ogleda i u druga dva djela koja Šrepel prikazuje, u *Vladaru* i u *Raspravama o prvoj dekadi Tita Livija*, pored *Firentinskih povijesti* koje Šrepel smatra Machiavellijevim remek-djeom. Šrepel, doduše, naziva Macchiavellija cinikom, no ovim ga atributom on svrstava uz bok filozofa-cinika, a ne promotora cinične politike cilja koji opravdava sredstva. Iako ne dostiže razinu Burckhardtove kulturne povijesti, Šrepel konstatira ne samo kulturnu, već i socijalnu i političku uvjetovanost literature toga doba, čime čini prvi znanstveni odmak od moralističke kritike po načelu crno-bijelo, u što spadaju ne samo najžešći Machiavellijevi kritičari već i njegovi gorljivi apologeti.

U takvom ozračju prvog znanstvenog koraka ka valorizaciji Machiavellijeva djela najavljuje se i prvi prijevod Machiavellijeva *Vladara* 1918. godine. Autor prijevoda je dr. Filip pl. Dominiković, kojemu je *Vladar* prvo prevedeno djelo, a kasnije će on prevesti na hrvatski i djela drugih svjetskih autora: Luigija Pirandella, Scipia Sighelea, Henryja Bordeauxa, Edmonda Jaloux, Williama Backforda i Rabindranatha Tagorea.

Prijevod, pod nazivom *Knez*,¹⁷ pisan je kićenim literarnim jezikom i očito je da prevoditelj ne poznaje

dobro politički kôd tog vremena, pa stoga niti ne koristi adekvatnu političku terminologiju. Sama činjenica da je uz ovaj prijedlog objavljen glasoviti Macaulayev "Esej o Machiavelliju" koji Machiavellija smješta među talijanske patriote koji teže ujedinjenju zemlje, govori o još jednoj domoljubnoj motivaciji priređivača ovog izdanja. I doista, u uvodu dr. Vinko Lozovina, književni povjesničar i dobar poznavatelj talijanske književnosti (autor putopisa *Kako sam putovao po Italiji*, 1904. i *Povijesti talijanske književnosti*, 1909) ističe važnost tog Machiavellijeva djela koje je "nadahnuo od plemenita rodoljublja idealne duše, nastalog uslijed razrovanih socijalnih i političkih prilika rastrgana naroda, pod pritiskom moćna tuđina, napisanog s konačnim idealnim ciljem da pokaže puteve i sredstva, kako da se od te nacije, na ustuk svim tadašnjim nedaćama njezinim, izgradi u Italiji nova političko-državna tvorba, čvrsta u svom nutarnjem zdanju, a potpuno sigurna od svake osvajalačke najezde s dvora".

U tom kontekstu Lozovina tumači i poziv jakom vladaru da ujedini zemlju, kada već u narodu "nisu sazrijeli preduvjeti za takvo djelovanje – nacionalna svijest, jedinstvena volja i oduševljenje ciljem", a aluzija je jasna ako se uzme u obzir vrijeme nastanka ovog prijevoda, na ruševinama Prvog svjetskog rata i u dvojicama kojim putem ići u stvaranju nove države bez Habzburškog jarma. No kao što Tresić Pavičić vidi perspektivu u južnoslavenskoj zajednici naroda, tako Lozovina pjeva ode sveslavenstvu (u knjizi *Slavjanstvu*, 1921), a kad se osvrće na Machiavellijevu doktrinu on odbacuje moralističke kritike koje su dolazile iz crkvenih redova i polemizira s kardinalom Reginaldom Poleom i isusovcem Innocentom Gentiletom, prihvaćajući Rankeovu apologiju *Vladara* kao protuotrovu za tragičnu političku situaciju u Italiji. Dok je vladar – pojedinac samo imperativ tadašnjih političkih okolnosti i situacija, i u

tom kontekstu ga valja i čitati, Machiavelli je u svom glavnom djelu, *Raspravama o prvoj dekadi Tita Livija* izgradio viziju idelane političke tvorevine, moderne republikanske države zasnovane na tradiciji Rimske republike: "Ta je država kao ideal rasne (!) zajednice bila sama sebi cilj, počivala je čvrsto na vrlinama svojih građana, požrtvovnosti, samoprijegoru, junaštvu, podvrgavala je ili poistovjećivala moralne i religiozne principe svojim državnim interesima".

A sam prevoditelj, Dominiković, lamentira nad sudbinom Hrvatske, koja je po njemu uvijek "igrala otvorenim kartama" dok su se druge države kao što su Rim, Bizant, Turska, Mađarska i Austrija, da bi se konsolidirale, poslužile silom i lukavstvom. A Machiavelli, teoretičar talijanskog narodnog jedinstva, inspirator je tog ujedinjenja ne "lijepom rječju, nego silom i vlastitom i tuđom, i diplomacijom koja je znala da njezinoj stvari pribavi pomoći bez koje bi i danas bila rasparčana i iskidana, plijen raznih vijetrova". Dominiković obrazlaže i zašto je "Il principe" preveo s "knez", u duhu hrvatske tradicije, preciznije po tome što je najstariji oblik monarhije kod svih Slavena bila kneževina, a knezom se nazivao i vladar Dubrovnika – "naše Firenze". Prijevodom Dominikovića nastaje nova faza u recepciji Machiavellijeva djela u Hrvatskoj, a hrvatskom prijevodu *Vladara* ubrzo se pridružuje i prvi hrvatski prijevod *Mandragole* iz pera Boleslava Boléa u povodu "400-obljetnice prvog prikazivanja *Mandragole*", kada je ona u Zagrebu, u režiji Ive Raića, postavljena na kazališne daske (1924, iako je prva predstava *Mandragole* u Firenci bila 1518). No i prikazivanje *Mandragole* izaziva prijepore kritičara, koji se ne mogu složiti je li njezin autor "glasnik pakla", ili je to djelo vesela, komična sinteza dvojnosti čovjeka prirode, prepoznatljive u svakom povijesnom trenutku.

Predgovornik Dominikovićeva prijevoda, Ivo Lozovina, kasnije će povodom četiristote obljetnice

Machiavellijeve smrti 1927, objaviti drugu knjigu o Machiavelliju u nas, pod naslovom *Machiavelli i njegova politička nauka*. Ovo djelo spada u divulgativnu, popularizatorsku literaturu, a cilj je autora opet iščupati Machiavellija iz kandži moralizatorske kritike. U drugom dijelu knjige u kojem govori o znanstveno-političkim implikacijama Machiavellijeva djela, Lozovina pokušava otkloniti pripisanu dvojnost Machiavellijeva javnog i privatnog morala. Djelotvornost politike sastoji se baš u ostvarenju moralne politike, usmjerene prema zajedničkom dobru, a Machiavellijevi kritičari pogrešno tumače tu dvojnost morala. Machiavelli je politički realist i u svojem realizmu on relativizira i općeljudske vrijednosti kao što su pravednost i pravo nauštrb sili koja upravlja ne samo odnosima među ljudima, već i odnosima među narodima i među državama.¹⁸ Lozovina je erudit i vrijednost njegove knjige je u diseminaciji Machiavellijevih ideja, ne samo onih koje dominiraju u *Vladaru*, već i u drugim manje poznatim Machiavellijevim literarnim djelima.

Ako i nije previše ušla u samu bit Machiavellijevih političkih ideja, Lozovinina knjiga uspjela je potaknuti razne reakcije, kao što je ona Bogdana Radice koji smatra Lozovininu knjigu "potpuno izgrađenom historijsko-političkom monografijom, a korisno je to što je Lozovina vjerno prikazao Machiavellijevo vrijeme u kojem dominiraju sila i nasilje, jer današnje vrijeme nije daleko od Machiavellijevih vremena, pa se zato njegovi stavovi – izneseni s ukusom od strane Lozovine, poklapaju identično sa težnjama suvremenih duhovno-političkih stremljenja".¹⁹ Više

nego kritiku, Lozovina je pobudio interes javnosti za Machiavellija i stoga u "Obzoru" i "Novostima" pored spominjanja Lozovininog poznavanja kulture toga doba, napose talijanske renesansne književnosti, bivaju objavljene iscrpne Machiavellijeve biografije i prikazi njegova vremena, što koincidira i s objavljivanjem knjige Egona Friedela *Kultura novog doba* 1929. godine, koja revalorizira talijansku renesansu ne samo kao doba poroka, prijevara, laži i spleta, već i kao kolijevku novog europskog doba. A ubrzo se javlja i prvi hrvatski prijevod Burckhardtove *Kulture renesanse u Italiji* iz pera povjesničara Milana Preloga, čime hrvatska publika dobiva dovoljno *inputa* za prevladavanje klerikalne podozrivosti prema renesansi.

Ali "imperij uzvraća udarac" – klerikalna misao reagira na Machiavellijevu obljetničku euforiju, pa tako franjevački teolog Krsto Kržanić 1928. godine objavljuje novu paskvilu protiv Machiavellija pod naslovom "Učitelj politike bez morala" u kojoj je ta Machiavellijeva "politička nauka", o kojoj govori Lozovina, zapravo ništa drugo nego "ohola nauka imanencije", ništa drugo nego "grubi nacionalni utilitarizam, koji negira transcendentni svijet i traži apsolutno biće u naciji, pa nacija postaje gospodar koji ima pravo raspolagati životima pojedinaca". I, naravno, autor brani crkvenu cenzuru Machiavellija: "Crkva je zabranila čitanje Machiavellija, jer se ne mogu čitati bez jeze stranice zloglasnog *Il Principe* – gola i ledena zlodjela koja se tu preporučuju, mogao je da napiše samo demon".²⁰ Odlazeći još dalje u tom smjeru, teolog Ivan Sinovčić u članku *Makjavelizam*

¹⁸ V. Lozovina, *Machiavelli i njegova politička nauka, o četiristotoj obljetnici državnikove smrti (1527-1927)*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1928.

¹⁹ B. Radica, "Machiavelli kao čovjek", *Obzor*, br. 298, LXVIII/1927; usp. B. Radica, "Aktualnost Makijavelija", *Nova Evropa*, br. 12, XIX/1929.

²⁰ K. Kržanić, "Učitelj politike bez morala (prigodom 400. godišnjice smrti N. Machiavellija)", *Narodna politika*, br. 40, XII/1928.

1936. godine opet optužuje Machiavellija za makijavelizam, kao da u međuvremenu nisu nastale, u svijetu pa i u Hrvatskoj, mnoge nove i moderne interpretacije koja razložno pobijaju Machiavellijev makijavelizam: "Živeći u prilikama i takvom ambijentu, ne videći od nikuda ni tračka svjetlosti, i sam je podlegao tom strašnom načinu ondašnjice i u svojoj pravno-povijesnoj knjizi *Il Principe* iznio ono strašno pravno načelo "Il fine giustifica i mezzi" (svrha posvećuje sredstva), kojim je htio opravdati to nemoralno i nekršćansko načelo, najkršćanskijeg središta svijeta u ono doba".²¹ Naravno, takvo razotkrivanje Machiavellija ne može zaobići kardinala Reginalda Polea, koji je Machiavellijevo djelo proglasio Sotoninim djelom.

S jedne strane klerikalna reakcija na Machiavellijevu misao, a s druge strane popularizatori koji nastoje približiti čitateljskoj publici osnovne poruke i sadržaj Machiavellijeva djela. Tako talijanist Ivan Andrović (autor jednog od prvih talijansko-hrvatskih rječnika) objavljuje u nastavcima u književnom mjesječniku "Jadranska vila" još jedan publicistički rad o Machiavelliju, pod šturim naslovom "Machiavelli", pokušavajući ga opravdati okrutnim vremenom u kojem je živio, pa tako njegova misao predstavlja tek nasljeđe prošlosti, povijesnu uspomenu od koje zazire civilizacija dvadesetog stoljeća, a njegovo cikličko poimanje povijesti smatra nedostatkom vjere u progres, u duhu kojega modernisti vide dvadeseto stoljeće kao razdoblje napretka na svakom području ljudskog intelekta, od umjetnosti do znanosti.²²

Drugi jedan autor, Juraj Jurjević, u eseju "Svrha posvećuje sredstva, ili moral i politika", objavljenom u

"Jadranskom dnevniku" 1937. godine, nije preokupiran Machiavellijevim doprinosom političkoj znanosti, već osporavanom istinitosti jezuitske devize "svrha posvećuje sredstva", pa je tako po njemu opravdano činiti malo zlo, da bi se na drugoj strani učinilo veliko dobro. Stoga su politički i privatni moral jedinstveni, a problem je jedino u relativnoj plemenitosti svrhe.²³

U vrijeme drugog svjetskog rata u Hrvatskoj ustaški kulturno-propagandni stroj preuzima Mussolinijevu verziju interpretacije Machiavellija, njegovo veličanje sile i herojstva, koje je Mussolini iznio u svojem nacrtu nikad dovršenog diplomskog rada. U Italiji fašistički ideolozi poput Giovannija Gentilea, veličaju njegovu državotvornost, patriotizam, apologiju herojstva i sile. Slično i kod nas ustaški ideolog, ministar prosvjete Julije Makanec posvećuje Machiavelliju posebno poglavlje u svojoj knjizi *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, u kojem veliča Machiavellijev pristup državi kao emanaciji herojske ličnosti vladara – vođe, čije vrline mogu uzdići i narod. Po Makancu vrlina, sudbina i nužda ('virtu, fortuna i necessita') tri su "demonске snage" koje uzajamnim djelovanjem uvjetuju politička zbivanja, a vladar – politički vođa je onaj koji iz nužde stvara vrlinu i za sobom vodi ljude tvoreći i rušeći države uz pomoć sile kojom vlada i kojom vodi ratove koji tako poprimaju moralno opravdanje jer vode obnovi ljudskog roda.²⁴ Iz toga je lako zaključiti da je pravu interpretaciju Machiavellija moguće dati samo iz fašističke optike, jer je na kraju fašizam oživotvorenje Machiavellijevih ideja o povijesnom demijurgu koji silom uspostavlja novu državu i vodi je u ratu protiv onih koji mu se suprotstavljaju.

²¹ I. Sinovčić, "Makijavelizam", *Starokatolik*, br. 11-12, Zagreb, 1936.

²² I. Andrović, "Machiavelli – Machiavellijevo doba", *Jadranska vila*, br. 1-9, VIII/1935.

²³ J. Jurjević, "Svrha posvećuje sredstva, ili moral i politika", *Jadranski dnevnik*, br. 98, IV/1937.

²⁴ J. Makanec, *Razvoj državne misli od Platona do Hegela*, Zagreb, 1942; usp. i njegov članak "Odkriće politike – Machiavelli machiavellizam", *Spremnost*, br. 85, II/1943.

Fašistička interpretacija Machiavellija završava ovu panoramu divergentnih interpretacija *Vladara* i Machiavellijeve političke misli. Hrvatska nije izuzetak, jer ustaški ideolog Makanec pronalazi u Machiavellijevoj misli opravdanje za nasilje kojim vođa naroda – u ovom slučaju ustaški poglavnik Pavelić – uspostavlja ustašku državu pravdajući je domoljubnim razlozima i potrebom radikalnog obračuna sa svima onima koje smatra neprijateljima. I time se zatvara povijesni krug Machiavellijeve recepcije u Hrvatskoj – od renesansne kritike koja kreativno interpretira i polemizira s Machiavellijevim idejama, do apoteoze Machiavellija kao teoretičara sile i nasilja u ustaškoj verziji.

Tek nakon Drugog svjetskog rata otvara se najnovija faza Machiavellijeve recepcije, zaslugom niza odličnih poznavatelja talijanske kulture, talijanske renesanse, filozofskih erudita i moderne političke misli u Hrvatskoj, zahvaljujući kojima se Machiavelli vraća svojoj izvornoj misli (Vladimir Filipović, Ivo Frangeš, Nerkez Smailagić, Ivo Petrinović, Damir Grubiša). No to je već predmet jedne druge, šire rasprave.

U zaključku možemo reći da Machiavellijeva recepcija u Hrvatskoj prolazi kroz tri faze: prva je faza renesansno-protureformacijska kritika Machiavellija uz uvažavanje i istodobno kritiku njegovih političkih ideja; druga je faza prosvjetiteljsko-divulgativna, koja u sebi ujedinjuje ono što se u Europi smatra dvjema odvojenim povijesnim cjelinama, a to su prosvjetiteljstvo i nacionalni romantizam, prosvjetiteljstvo 18. stoljeća i buđenje nacija u 19. stoljeću. Treća je faza izazvana svjetskim zbivanjima, pojavom fašizma i apoteozom totalitarizma. Svako od tih doba pokušava pronaći u Machiavelliju, uz kritiku njegovih ideja, i neki teorijski oslonac i podudarnost, što samo govori koliko je Machiavellijeva politička misao složena, slojevita i bogata. No tek

će nakon Drugog svjetskog rata uslijediti u svijetu, pa tako i u Hrvatskoj, višeslojna analiza i razumijevanje Machiavellijeva opusa i razlučivanje bitnog od nebitnog u njegovom panoptikumu, pa će se tako potvrditi aktualnost Machiavellijeva djela koje ga čini jednim od glavnih političkih mislilaca svih vremena.

Pravo i politika u modelima političkog mišljenja i djelovanja*

piše: Ilija Vujačić

Uvod

Danas gotovo da nema političkog aktera (grupe, pojedinca, pokreta ili stranke) niti političke ideologije, kojom se oni koriste, koji se neće pozivati na civilizacijske pravne i političke tekovine, poput konstitucionalizma i demokratije. Nasuprot tome, isti ti akteri će praktično postupati na sasvim suprotan način. Često se to naziva političkim licemjerjem i demagogijom ili pak političkim oportunizmom. Pa ipak, kako politički akteri nisu (primarno) vođeni samo golim interesom, postoji neka dublja idejna osnova, koja djeluje bez obzira na trenutne želje i namjere političkih djelatnika, utičući na njihovo djelovanje i ponašanje. Ona se sadržava u temeljnim idejama koje proizvode takvo djelovanje, a da ih politički akteri, pa i intelektualci koji formiraju političke stavove i ideologije, često nisu svjesni, iako se konsekvantno ponašaju u saglasnosti sa njima. Cilj ovog priloga je da pokaže da postoje neki modeli političkog mišljenja i na njima razvijene političke ideologije, koje samom logikom opštih polaznih ideja i filozofskih koncepcija na koje se oslanjaju i dosljedno izvode, jednostavno nemaju mjesta za ove civilizacijske tekovine, jer su nesaglasne sa njihovim temeljnim načinom odnošenja prema društvenim problemima, a da ni sami akteri koji se na njih pozivaju nisu toga svjesni. Otud je nepotpuno, a često i pogrešno, objašnjenje ovog nesaglasja između proklamovanih vrijednosti i stvarnog postupanja, koje se nalazi u demagoškom prikrivanju "stvarnih"

* Izvorno objavljeno kao: "Law and Politics in the Models of Political Thought and Conduct", u: *Democracy to Come*, Mijat Damjanović, Stevan Vračar i Ljubomir Madžar (eds.), TIMIT and Faculty of Political Sciences, Belgrade, 1997, pp. 117-141.

interesa. Da li su Robespierre, Lenjin, Staljin, Broz bili samo uspješni licemjeri, koji su samo zbog lične vlasti i moći uspostavljali autoritarne i totalitarne sisteme ili su prvenstveno bili žrtve intelektualne prevare, sadržane u temeljnim "filozofijama istorije" čije su naloge htjeli da izvrše? Nisu li degradiranje prava i njegovo potčinjavanje politici kao tehnologiji vladanja u komunističkim sistemima, prije izraz prosvetiteljskog konstruktivizma i njegovih perfekcionističkih ideala, nego svjesne namjere da se ponište civilizacijske tekovine? Konačno, nisu li porođajne muke postkomunističkih društava u uspostavljanju konstitucionalne demokratije velikim dijelom izraz nepristajanja na neizvjesnošću bremenitu budućnost demokratskog razvitka, koju prosvetiteljski um, u svojoj težnji za potpunom izvjesnošću, ne može da prihvati i zato je odbacuje, zamjenjujući komunistički totalitarizam i autoritarizam etnonacionalističkim totalitarizmom i autoritarizmom? Istraživanjem u ovom radu nastojim da ukažem na zajedničke korijene određenog tipa političkog mišljenja i djelovanja, koje je, po samom svom načinu odnošenja prema stvarnosti i temeljnim pretpostavkama od kojih polazi, strukturno suprotstavljeno konstitucionalnoj demokratiji i njome podrazumevanom odnosu prava i politike.

Idejni temelji društvenih ustanova i ponašanja političkih aktera

Mjesto i ulogu prava i politike u društvu, kao ni njihov međusobni odnos, ne možemo sagledati iz njih ni unutar njih samih, pa čak ni iz društvenog i političkog konteksta, već iz dubljih *idejnih osnova* na kojima leži cjelina tog konteksta. To znači da se za određenje njihovog međusobnog odnosa, kao

i njihovog zajedničkog mjesta i uloge u društvu, moramo upustiti u istraživanje koje ide dalje od uspostavljenog političkog i pravnog sistema i zalazi u oblast temeljnih ideja o društvu, državi, pravu i politici, sadržanih u preovlađujućim pravnim i političkim koncepcijama u odnosnom društvu, odnosno u konstitutivnim načelima pravne i političke filozofije, pa čak i dalje, u epistemološkim i antropološkim pretpostavkama na kojima te koncepcije leže. Naše istraživanje mora, dakle, započeti izvan pravnog i političkog poretka, pa i izvan prava i politike uopšte: u meta-pravnim i meta-političkom domenima koji, ma kako posredno, ipak odlučujuće određuju njihovo mjesto i ulogu u društvu.

Razlog tome se nalazi u činjenici da su sve društvene ustanove, politička načela i pravna pravila uslovljeni nekim temeljnijim sazajno-antropološkim idejama o mogućnostima i oblicima društvenog djelovanja i najopštijim koncepcijama uređenja cjeline društvenih odnosa, a koje se, obično, samo implicitno, često i nesvjesno, sadrže i konkretno artikuliraju u ekonomskim, pravnim, političkim i kulturnim ustanovama određenog društva, u njegovim ekonomskim, pravnim, političkim i kulturnim praksama. Ideja koja leži iza ovog uvida jeste da načela i predstave koje upravljaju pravom i politikom, neizbježno, velikim dijelom, dolaze *izvan* prava i politike i na njih utiču, određujući im prirodu, mjesto i ulogu u društvu, kao i njihov međusobni odnos. To znači da su uloga prava i politike u društvenoj evoluciji i način na koji se oni međusobno odnose,

¹ Prvi koji je primijetio ovaj značaj apstraktnih, često neartikuliranih ideja koje upravljaju ljudskim ponašanjem, a da ih ljudi sami najčešće i nisu svjesni, bio je David Hume: "...Mada ljudima uveliko upravljaju interesi; opet, čak i samim interesima i svim ljudskim poslovima potpuno upravljaju *ideje*." (David Hume, "Whether the British Government inclines more to Absolute Monarchy, or to a Republic", u: *Essays Moral, Political, And Literary*, ed. by T. H. Green and T. H. Grose, Reprint of 1882 ed., Scientia Verlag, Aalen, 1964, Vol. I, p. 125). Najveću, pak, zaslugu za utvrđivanje značaja apstraktnih ideja u 20. veku ima Hayek, koji je zaključio da "moć apstraktnih ideja leži uveliko u samoj činjenici da se ne drže svjesno kao teorije, već ih većina ljudi tretira kao samoočigledne istine koje djeluju kao prećutne pretpostavke." (F. A. Hajek, *Law, Legislation and Liberty*, Routledge & Kegan Paul, London, 1973, Vol. 1 (*Rules and Order*), p. 70)

određeni jednom činjenicom od odlučujućeg značaja, a to je da bez obzira na naše želje, pa često i uprkos njima, odlučujući faktori koji će određivati tu evoluciju, pa tako i mjesto i ulogu prava i politike u njoj, uvijek će biti visoko apstraktne i često nesvjesno držane *ideje*¹ o tome što je ispravno i umjesno, a ne posebne namjere ili konkretne želje. Ali, koje će ideje dominirati, najvećim dijelom a da ih ljudi i nisu svjesni, zavisi od laganog i uveliko zamršenog procesa, u kome svoje mjesto imaju najopštiji stavovi i misaone konstrukcije o mogućnostima i oblicima mišljenja i djelovanja, iz njih proistekle političke teorije i filozofije, pa na kraju, odlučujuće, i njihova operacionalizacija u vidu političkih ideologija. Naime, stavovi koji sugerišu neku političku odluku i upravljaju političkim djelovanjem, uvijek su rezultat lagane evolucije, višestrukog posredovanja i mnoštva operacionalizacija. Vladajući moralni, pravni i politički pogledi dobijaju taj status tek kada apstraktne ideje, dugom evolucijom, artikulacijom i elaboracijom, postanu najopštije temeljne koncepcije, čineći osnovni misaoni okvir koji upravlja djelovanjima ljudi. Visoko apstraktne ideje o načinima odnošenja prema stvarnosti (na primer, epistemološke i antropološke pretpostavke) postaju tako osnovni fundus - selekcijom i preoblikovanjem na nižim nivoima opštosti i apstraktnosti - cjelovitih shvatanja društvenog poretka, između kojih politički akteri u svojim svakodnevnim susretima sa konkretnim problemima biraju i konačno neke prihvataju kao odgovarajuće pravne i političke doktrine ili skup

pravnih i političkih načela i vjerovanja, koja, inače, elaboriraju drugi. Tako se visokoapstraktne ideje, posmatrano na dugi rok i kroz niz posredovanja, pokazuju kao one koje, u krajnjoj liniji, upravljaju društvenom evolucijom, jednom riječju, koje "proizvode" svijet. Upravo ono u šta se ponajviše sumnja kao na "ideološku predrasudu" i svjesnu "prevanu" ima dominantnu moć nad onima koji za sebe misle da su slobodni od toga i to mnogo više nego nad onima koji ih svjesno prigrlje.² Otuda, daleko od samoočiglednosti, svojim uveliko posrednim djelovanjem, ove ideje i te kako utiču na mnoge društvene fenomene i na evoluciju društva i njegovih ustanova kao takvih, pa tako i na mjesto i ulogu prava i politike u društvu.

Važno je ovdje praviti razliku između koncepta, koji u formi političkih ideologija najneposrednije djeluju na ponašanje ljudi i onih apstraktnijih ideja, koje formiraju opši sklop mišljenja i djelovanja. Cilj ovog rada je da ukaže na takvu posredovanost prirode, mjesta i uloge prava i politike, kakvo zauzimaju u savremenim političkim ideologijama i širim teorijskim konceptima, iz kojih ovi skupovi političkih ideja proizilaze. U tu svrhu poslužit ćemo se istraživanjem nekih temeljnih koncepcija i misaonih konstrukcija, na koje se oslanjaju različite političke ideologije, a koje na dijametralno suprotan način viziraju odnos prava i politike.

² "Doista je ponižavajuće priznati da su naše današnje odluke određene onim što se dogodilo davno, u udaljenoj naročitoj struci (a da opšta javnost nikada ni ne zna za to) i bez onih koji bi prvi formulisali nova shvatanja svjesni šta će biti njihove posljedice, posebno kada to nije bilo otkriće novih činjenica, već neka opšta filozofska koncepcija, koja je kasnije uticala na pojedinačne odluke. Ne razmišljajući i uglavnom iz prostog razloga što ispada da su 'moderna', ova mišljenja prihvataju ne samo 'ljudi sa ulice', nego i stručnjaci u posebnim oblastima." F. A. Hayek, Isto, p. 70.

³ Skupove ideja, koje nazivamo "ideologijama", nepopularnima su učinili Napoleon i Marx, dva čovjeka koji su ovoj riječi dali njeno negativno značenje. Kasnije su ovakav stav prema opštim načelima i idejama preuzeli marksisti, zaključujući da su sve ideologije izraz "iskrivljene svijesti" i da bi čovjek bio "racionalan", mora ih se osloboditi. Činjenica je upravo da oni koji se najviše gnušaju "ideoloških predbjeđenja" obično su njihovi najveći zatočenici - intelektualci. A upravo je od temeljnog značenja činjenica da se bez opštih principa (ma kako oni u ideološkim operacionalizacijama bili simplifikovani) ne može. Mada je ideologija nešto što se ne može "dokazati" kao tačno, skup ideja i načela koji je čine jeste ono što utiče na većinu posebnih stvari i konkretnih namjera i interesa koje želimo ostvariti. O tome up. F. A. Hayek, nav. djelo, p. 58.

Dakle, polazimo od hipoteze da se politika i pravo nalaze u vezi koja je bitno opredijeljena njihovim prirodom, mjestom i ulogom koju pojedinačno imaju u odnosnom društvu, a njihovo mjesto i uloga u društvu imaju jedan zajednički osnov u nekim najopštijim i najapstraktnijim idejama o mogućnostima ljudskog saznanja, o ljudskoj prirodi u politici, o poželjnom društvu i konačno iz toga proisteklim idejama o mjestu i ulozi prava i politike u društvu. Kako su, s jedne strane, sve ove ideje, neke implicitno, druge eksplicitno, sadržane u političkim ideologijama, koje čine osnovni okvir i središte u kome se sumira mjesto i uloga prava i politike, a time i njihov međusobni odnos, i kako, sa druge strane, same političke ideologije proizilaze iz još apstraktnijih misaonih konstrukcija, to i polazište naše analize mora biti u sferi političke ideologije, ali se na njoj ne može zaustaviti, već mora ići i dalje, u istraživanje primarnih modela političkog mišljenja i osnovnih saznajno-antropoloških teza na kojima se ovi modeli zasnivaju.

Političke ideologije i modeli političkog mišljenja

Uprkos sveopštem gnušanju prema ideologiji,³ pa i od strane tako različitih ličnosti kao što su Marx, Oakeshott i Parsons, činjenica je da je politika modernog svijeta oblikovana ključnim ideološkim

tradicijama. Ideologije su krucijalni izvor uređenja, definisanja i vrednovanja političke stvarnosti i uspostavljanja političkih identiteta, jer su političke ideologije sistemi vjerovanja koji upravo pomažu razumijevanju i objašnjavanju svijeta.⁴ Isto tako, ideje i ideologije utiču na politički život na nebrojene posebne načine, ali i proizvode generalni stav prema osnovnim društvenim fenomenima i ustanovama na taj način da se visoko apstraktne ideje ideološki operacionalizuju, sistematizuju i strukturiraju u rukovodne vrijednosne stavove o ovim ustanovama.

U skladu sa shvatanjem o ideologiji kao o "skupu blisko povezanih vjerovanja, ili ideja, ili čak stavova, koji karakterišu neku grupu ili zajednicu",⁵ za političku ideologiju se može kazati da je to "skup ideja, vjerovanja i stavova" koje ljudi imaju o političkom poretku i njegovim vrijednostima, načelima i ustanovama, kao i sopstvenom mjestu i ulozi u njemu. Shodno tome, ljudi kritikuju ili odbacuju postojeće ekonomske i socijalne aranžmane, podržavaju postojeći poredak ili zahtijevaju njegovu promjenu, stvaraju drugačije političke projekte za preoblikovanje društva i udružuju se u političke partije i pokrete da bi okupili pristalice za promjene koje zagovaraju. Političke ideologije na ovaj način pokreću ljude na akciju, motivišući ih da zahtijevaju promjene u svom načinu života i mijenjaju postojeće političke, ekonomske i društvene odnose. Sljedstveno tome, politička ideologija se, dijelom, javlja i kao sinonim za "političku kulturu" ili "političku tradiciju".⁶ Osnov ovih vjerovanja nalazi se upravo u načinu odnošenja prema društvenim problemima, koji leži u temeljima pravnih i političkih doktrina, a sadržan

je u osnovnim antropološko-epistemološkim pretpostavkama na kojima se one zasnivaju.

Ovdje, naravno, valja imati na umu razliku između originalnih doktrina (teorija i filiozofija) i njihovih izvedenica u vidu ideologija, ali ta razlika u našem slučaju nije od prvenstvene važnosti, osim činjenice da su ideologije često jako pojednostavljene teorije. Ono što je bitno jeste to da djelovanje na koje navodi jedna ideologija proizilazi iz određene originalne teorije i u tom smislu se, u oba slučaja, može govoriti o *uticaju ideja*, bez obzira da li su izražene u argumentativnoj i demonstrativnoj formi jedne teorije ili ubjeđivačkoj i aktivističko-afektivnoj formi jedne ideologije. Otud, temeljna teorijska pitanja i način njihovog rješavanja predstavljaju polazište svake političke ideologije u njenom oblikovanju osnovnih političkih vjerovanja i orijentacije prema različitim društvenim i političkim problemima, pa u krajnjoj liniji i njenom odnosu prema karakteru, mjestu i ulozi prava i politike u društvu. U tom smislu politička praksa (pa tako i pravna, ekonomska, itd.) je u velikoj mjeri opredijeljena osnovnim teorijskim stavovima (ili filozofskim idejama), mada je veza između društvene i političke prakse sa ovim idejama veoma posredna i bez bližeg razmatranja neprimjetna i neopažljiva.

U tom posredovanju političke ideologije imaju najznačajnije mjesto. One, kao najniži nivo apstraktnosti ideja, mnogo su bliže političkoj praksi, nego teorije koje im stoje u osnovi. U tom smislu, ono što neposredno utiče na društvenu akciju jesu ideologije, ali se ne smije zanemariti činjenica od fundamentalnog značaja da, u krajnjoj instanci, ideje koje formiraju političke ideologije svoj osnovni izvor i

⁴ Andrew Heywood, *Political Ideologies*, MacMillan, London, 1992, p. 2

⁵ John Plamenatz, *Ideology*, Praeger, New York, 1970, p. 15.

⁶ Leon P. Baradat, *Political Ideologies*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J., 1979, p. 22

prirodno stanište imaju u političkoj filozofiji. Naime, političke ideologije nisu ništa drugo do od političkih aktera prihvaćene i na nižim nivoima apstraktnosti, u empirijskom socijalnom sklopu, dijelom operacionalizovane idealtipske konstrukcije. Na tom najnižem nivou apstraktnosti političke ideologije se sadržinski izražavaju u različitim političkim opredjeljenjima prema osnovnim pitanjima društva i vlasti i kao takve utiču na svijesno oblikovanje društvenih i političkih ustanova, pa u tom smislu i konkretnog pravnog, političkog i ekonomskog sistema, tvoreći *određenu* pravnu, političku i ekonomsku praksu. Na ovom nižem nivou apstrakcije sadržinska konkretizacija ideologija vodi rastućoj složenosti i različitosti odgovora na osnovne društvene probleme, pa na taj način tvori složenu različitost političkih ideologija, pa i unutar pojedinih ideologija, u smislu njihovih raznovrsnih doktrinarnih varijanti. Tako se rastuće ispoljavaju razlike, ali i međusobni uticaji i ukrštanja divergentnih političkih ideologija. Uzdignemo li se na viši nivo apstraktnosti, na nivo političkih teorija, naići ćemo na modele političkog mišljenja koji se oslanjaju na neke temeljne "konstitutivne" političke principe i političke ideale koji se smatraju fundamentalnim. Rekonstrukcijom političkih teorija na ovom višem nivou gubi se sadržajna mnogostrukost, različitost i ukršenost derivativnih političkih stavova i oni svode na temeljne konstitutivne principe⁷.

Uzdignemo li se iznad i ovih konstitutivnih principa, naići ćemo na visokoapstraktno polje osnovnih

ideja, koje opredjeljuju i same političke teorije, naime, određuju sam status konstitutivnih načela. Kao što je već istaknuto, cilj ovog rada je da ukaže na primjeru odnosa prava i politike da je upravo ovaj najapstraktniji i najopštiji nivo mišljenja onaj koji opredjeljuje stav političkih ideologija ili nižih nivoa apstraktnosti prema mjestu prava i politike u društvu, a tako i njihovu prirodu. Ovaj nivo apstrakcije je sadržan u osnovnim saznavnim, aksiološkim i antropološkim pretpostavkama na kojima leži svaka politička filozofija, ali i cjelokupni stav prema osnovnim pitanjima društvenog postojanja. Zbog ovog posrednog karaktera veze između ideja i uređenja društvenog života, sama ova veza se iskazuje prvenstveno u *načinu* na koji se pristupa društvenim problemima i njihovom rješavanju, dakle u "*metodskom stilu ponašanja* kod rješavanja problema koji se prakticira na različitim područjima,"⁸ a manje u temeljnim *sadržinskim* postulatima o osnovnim vrijednostima, načelima i ustanovama za koje se određene ideologije zalažu. U ovom smislu se saznanje i društvene prakse u pravu i politici (kao i u ekonomiji i drugim sferama društvenog djelovanja) mogu posmatrati iz jedne *jedinstvene perspektive*, koja zavisi od temeljnog uvjerenja o *moogućnostima ljudskog uma*. Tako će, zavisno od toga da li se vjeruje u nepogrešivost, potpunost i apsolutnu sigurnost ljudskog razuma ili, nasuprot tome, u pogrešivost, nepotpunost, ograničenost i neizvjesnost ljudskog saznanja, proizilaziti i različito postupanje u pojedinim društvenim praksama i odnos prema njima i zagovarati se i uspostavljati

⁷ O razlikovanju "konstitutivnih" i "derivativnih" političkih stavova u političkoj teoriji liberalizma up. Ronald Dworkin, "Liberalism", u: *A Matter of Principle*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1985, pp. 181-204, posebno, pp. 184-186. Recimo "sloboda" i "jednakost" su konstitutivni principi liberalizma, ali njihov međusobni odnos i način izvođenja derivativnih stavova iz njih, čini da imamo različite varijante liberalnog stanovišta: tzv. *laissez faire* liberalizam, libertarijanizam, socijalni liberalizam itd.

⁸ Hans Albert, "Prosvjetiteljstvo i upravljanje. Društvo, znanost i politika iz perspektive kritičkog racionalizma", u: *Domesti*, 1/1989, str. 59 (podvukao I.V.).

različiti oblici društvenog života. Ono što, dakle, primarno opredjeljuje mjesto, karakter i ulogu različitih društvenih praksi (pravne, političke, ekonomske itd.) *nije sadržaj* određene ideologije (iskazan bilo na nivou konstitutivnih načela, bilo na nivou derivativnih stavova koji sadrže stavove o konkretnim problemima, npr. stav o potrebi povećanja ili sniženja poreza na prihod) koliko način njenog odnošenja prema društvenim problemima (iskazan na najvišem nivou apstrakcije) koji se prije svega sadrži u temeljnim uvjerenjima o mogućnostima ljudskog saznanja, pa time i o načinu odnošenja prema društvenim problemima.

Naime, iza masovnih političkih pokreta i uobličenih političkih projekata i programa, koji milione ljudi uvlače u polje masovnih borbi, nalaze se dublje teorijske koncepcije iz kojih se ovi projekti i programi oblikuju, čiji su sukobi (sukobi ideja) ono što prethodi svim političkim sukobima. Porijeklo savremenih političkih pokreta i projekata nalazimo u velikom novovjekovnom idejnom sukobu, u koncepcijama 17. i 18. vijeka i velikim misaonim tvorevinama izgrađenim u to vrijeme, iz kojih će nastati i prve političke ideologije. Početna neslaganja o prirodi, mogućnostima i dometima ljudskog saznanja, karakteru ljudske prirode, mogućnostima i oblicima racionalnog uređenja društva i osnovnih društvenih ustanova, koja su nastala u vrijeme prosvjetiteljstva, proizvest će i osnovne skupove ideja i čitave vrijednosne (ideološke) sisteme, koji će bitno drugačije vidjeti odgovore na sva ova pitanja, a preko toga i na mjesto takvih društvenih ustanova kao što su pravo i polika.

U temeljima savremenog političkog mišljenja nalaze se dva misaona pravca modernog mišljenja,

⁹ O ovakvom razlikovanju u prosvjetiteljskom racionalizmu up. F. A. Hayek, "Kinds of Rationalism", u: F. A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Routledge & Kegan Paul, London, 1966, pp. 82-95. Naziv "naivni" racionalizam, koji je koristio u svojim ranijim spisima, Hayek je kasnije napustio i prihvatio Popperovo imenovanje ove druge vrste racionalizma kao "kritički racionalizam".

ili modela političkog mišljenja: o *konstruktivističkom* i *evolucionističkim* tipu političkog mišljenja i djelovanja. Na kraju ćemo ukazati na suprotstavljena shvatanja mjesta i uloge prava i politike u društvu i njihov međusobni odnos, koji su sadržani u ovim ranomodernim pretpostavkama i prosvjetiteljskim doktrinama i na njima oslonjenim modelima političkog mišljenja, kao izvorštima svih savremenih političkih ideologija.

Ovo ćemo razmotriti kroz epistemološku (I), antropološku (II) i društvenu pretpostavku ili tezu i na njima oslonjeno shvatanje društvene integracije (III), a potom ćemo izložiti odnosna shvatanja prirode prava i politike i njihovog mjesta i uloge u društvenoj evoluciji.

Konstruktivistički i evolucionistički pristup

I. Epistemološka teza

Dvije osnovne varijante novovjekovne epistemološke pretpostavke o mogućnostima ljudskog saznanja stoje u osnovama modernih političkih teorija i iz njih izvedenih političkih ideologija, a svoje ishodište imaju u gnoseološkim misaonim konstrukcijama 18. vijeka. To su: pretpostavka epistemološkog optimizma, koja je razvijena u konstruktivističkom racionalizmu kontinentalnog prosvjetiteljstva i pretpostavka epistemološkog skepticizma, razvijena u empirističkoj varijanti ostrvskog racionalizma, prvenstveno škotskih moralnih filozofa. One se zasnivaju na suprotnim uvjerenjima o mogućnostima ljudskog saznanja. Agnostička varijanta, koja ima značajnu antičku i srednjovjekovnu tradiciju,

¹⁰ O idejnom "slijedu" ovog političkog konstruktivizma u vidu "političkog mesijanstva" up. J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Mercury Books, London, 1961. i J. L. Talmon, *The Political Messianism. The Romantic Phase*, Secker and Warburg, London, 1960. i na Talmonu oslonjeno razmatranje filozofskih izvora kod Dragana D. Lakićevića, *Filozofski izvori političkog mesijanstva*, "Svetovi", Novi Sad, 1994. A o scijentizmu kao teorijskom izrazu praktično-političkog konstruktivizma: F. A. Hayek, "Scientism and the Study of Society", u: *The Counter-Revolution of Science. Studies on the Abuse of Reason*, Liberty Press, Illinois, 1979, pp. 17-164.

u modernom mišljenju je zanemarljiva, stoga ju je moguće sasvim izostaviti iz ovog razmatranja.

1) Osnov epistemološkog optimizma leži u uvjerenju o nepogrešivosti, potpunosti i apsolutnoj izvjesnosti ljudskog saznanja, kao temeljnoj pretpostavci modernog prosvjetiteljskog racionalizma i njegovim kartezijanskim principima, sa vjerom u mogućnost dostizanja apsolutne istine i saznanja "suštine stvari". Na ovakvoj pretpostavci je izgrađen i stav o socijalno-političkoj izvjesnosti, univerzalnosti i sadržinskoj nepromjenljivosti društvenih i političkih istina, kao i konstantnom društvenom i naučnom napretku. Descartesovi misaoni sljedbenici na polju društvene i političke misli (Morelli, Rousseau, Condorcet i Holbach, s jedne strane, a Hobbes, Spinoza, Leibniz, Comte i Saint-Simon, sa druge) će ovakav epistemološki optimizam i racionalistički konstruktivizam (po kome je iz "čistog" uma moguće produkovati nove ideje) da pretvore u društveni i politički konstruktivizam i mogućnost "izumijevanja" savršene društvene zajednice, koja bi se, po principima apsolutnog razuma, mogla namjenski stvoriti i detaljno isplanirati.¹⁰ Um koji matematičkom preciznošću može otkriti logiku svijeta, konačno ima priliku da njime upravlja i u potpunosti kontroliše sve društvene procese. Na taj način je proizveden osnovni gnoseološki i epistemološki obrazac i idejna pretpostavka sveopšteg epistemološkog, društvenog i političkog konstruktivizma, kao neograničene moći čoveka da manipuliše ne samo sa prirodom, nego i sa ljudskim društvom i njegovim ustanovama. Sa daljim konsekvencama ovog stava upoznaćemo se

kada razmotrimo društvenu pretpostavku, kao i njegove posljedice na planu politike i prava.

2) Druga prosvjetiteljska pretpostavka je pretpostavka o pogrešivosti, ograničenosti, nepotpunosti i neizvjesnosti ljudskih sazajnih moći, koja je najbolje izražena u empirističkoj školi škotskih filozofa, prvenstveno u Humeovom istraživanju stvarnih mogućnosti ljudskog razuma i njegovom skeptičkom zaključku o ograničenoj pouzdanosti saznanja. Neznanje ili ograničeno znanje, kao konstitutivna osobina čovjeka,¹¹ čini nemogućim svako konstruktivističko i pretjerano optimističko posmatranje društva i načina rješavanja društvenih problema. Iz ovakve empirističke epistemologije proizilazi i stav socijalno-političkog relativizma, po kome je socijalno-politička istina relativna, sadržinski promjenljiva i zavisna od posebnih okolnosti. Otud i zaključak da ne postoji nikakvo konačno rješenje svih društvenih problema. Ova pretpostavka sazajnog skepticizma dalje podrazumijeva metodološki individualizam i saznanje kao evolutivni proces učenja na greškama¹²

Ovakva dva temeljna uvjerenja o ljudskim sazajnim moćima neraskidivo su povezana sa antropološkim uvjerenjima, koja zajedno utiču i na opredjeljenje različitih pristupa društvenim problemima i postupanjima u društvu, kao i različitim oblicima društvenog života. Ovo nas dalje vodi pitanju o ulozi koju saznanje igra kod rješavanja društvenih problema, ali i dalje, pitanju o iz toga proisteklim posebnim rješenjima društvenih problema.

¹¹ "Ali tako su uske granice ljudskog razuma..." (David Hume, "Concerning Human Understanding", u: nav. delo, Vol. II, p. 6. Up. i David Hume, *Istraživanje o ljudskom razumu*, "Naprijed", Zagreb, str. 60.

¹² "Iskustvo (ljudi - I. V.) mora upravljati njihovim djelovanjem. Vrijeme ga mora dovesti do savršenstva: a osjećaj nepogodnosti mora ispraviti greške u koje oni nužno upadaju u njihovim prvim pokušajima i probama." (David Hume, *Political Essays*, ed. by Knud Haakonssen, Cambridge University Press, 1992, p. 68.) Najdosljednije su o ovom evolutivnom procesu učenja na greškama kao načinu rasta naučnog znanja u naše vrijeme pisali Popper i Hayek u više svojih djela.

¹³ O tome up. J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Mercury Books, London, 1961, posebno pp. 17- 22; 29-37 i 249-255.

II. Antropološka teza

Blisko vezana za epistemološku je i antropološka pretpostavka modernog racionalizma, sa svoje tri varijante: antropološkog optimizma, antropološkog pesimizma i antropološkog skepticizma.

1) Stav antropološkog optimizma, koji je i najšire prihvaćen u filozofiji prosvjetiteljstva (kod Rousseaua, Morellija, D'Alemberta i Condorceta), kaže da je čovjek dobronamjerno i socijabilno biće, čija je "istinska" ili "prava" ili, kako će to neomarksisti nazivati, "autentična" priroda, u osnovi dobra i karakteriše je druželjubivost, saradnja i dobronamjernost. Iz ovakvog antropološkog optimizma su se rodile demokratske ideje modernog doba, koje u pogledu političke antropologije imaju u osnovi stav da je čovjek (i svaki pojedinac) sposoban i spreman za učestvovanje u uspostavljanju i kreiranju društvenih i političkih ustanova koje bi obezbijedile maksimum dobra i slobode za sve ljude. Ovakva politička antropologija stoji u podlozi modernih društvenih i političkih ustanova, koje se smatraju, kao i cjelina društva, svjesnom čovjekovom tvorevinom, na osnovu racionalnog uvida u mogućnosti ostvarenja jednog jedinstvenog plana konačnog ljudskog oslobođenja od svih društvenih zala.¹³

2) Stav antropološkog pesimizma (moglo bi se reći i cinizma) ima za svoj temelj pretpostavku o čovjeku kao u osnovi zlom, samoživom i neukrotivom, nekooperativnom i sukobima i dominaciji sklonom biću. Ovakva pretpostavka o ljudskoj prirodi

negira svaku mogućnost demokratskog poretka i ima za posljedicu pretpostavku da bi, ukoliko bi pojedinci bili ostavljeni bez ikakve spoljne sile koja bi prinudno sprječavala praktikovanje takve ljudske prirode, ljudsko društvo bilo nemoguće i ljudi bi se nalazili u trajnom stanju "građanskog rata" ili, kako je to Hobbes rekao, "prirodnom stanju rata svakoga protiv svakoga", što dovodi u pitanje i sam ljudski opstanak. Ovakva politička antropologija leži u osnovi svih autoritarnih ideja o državi, pravu i politici, a svoje filozofske korijene nalazi djelimično kod Platona, Machiavellija, Hobbesa.

Bilo da se radi o antropološkom optimizmu ili antropološkom pesimizmu, ovakva antropološka pretpostavka završava u sličnim političkim posljedicama - u totalitarnim koncepcijama politike kao mesijanstva i prava kao pukog tehničkog sredstva u službi takve politike (u slučaju antropološkog optimizma), ili u autoritarnim koncepcijama politike kao privođenja ljudi k razumu i prava kao naredbe suverena, koja u zapovjednom tonu, prijatnom sankcijama, oblikuje ljudsku poslušnost državi i nosiocima državne vlasti (u slučaju antropološkog pesimizma). Antropološki optimisti, naime, mogu doći do zaključka o mogućnosti društvenog poretka bez prava i politike, sadržanog na primjer u sensimonističkoj ideji "upravljanja stvarima" ili marksističkoj ideji o "odumiranju države". Antropološki pesimisti, pak, imajući ciničan pogled na političku prirodu čovjeka, nalaze da su mir i društvena saradnja mogući samo ako neka osoba ili organ imaju

sveopštu moć nametanja svih zakona, a sami se nalaze iznad zakona. Zajedničko za oba ova stava političke antropologije, jeste da su društvene i političke ustanove stvar svjesnog i namjenskog racionalnog oblikovanja od strane čoveka prema ranije stvorenom racionalnom planu djelovanja i u tom smislu predstavljaju planske konstrukcije, koje mogu dobiti ovu ili onu formu zavisno od osnovnog antropološkog stava. Stoga se bez obzira što su to dvije suprotstavljene varijante, antropološki optimizam i antropološki pesimizam mogu uzeti kao u osnovi ista, *konstruktivistička* antropološka pretpostavka, koja počiva na uvjerenju da je moguće doći do misaone konstrukcije društvenog stanja na racionalan način i kao takvu je ostvariti u društvu.

3) Stav antropološkog skepticizma odbacuje bilo optimističku bilo pesimističku pretpostavku o ljudskoj prirodi i polazi od predstave o ljudima koja je lišena svakog idealizovanja, priklanjajući se umjerenijem, skeptičkom stavu da čovekom jednako upravljaju i iracionalne strasti i sposobnost za racionalno postupanje. Prema učenjima škotskih moralnih filozofa (David Hume, Adam Ferguson, Joshua Tucker i Adam Smith) čovjek je jednako sposoban za "dobra" i "rđava" djela, ali u osnovi je sigurno da postoji trajnost brige pojedinaca o samima sebi. Ono što stav antropološkog skepticizma uzima kao temeljnu antropološku odrednicu jeste briga pojedinca o sopstvenom integritetu. Ljude doista motiviše samoljublje¹⁴ i težnja da ostvare vlastite interese, u čemu se skepticizam slaže sa antropološkim

¹⁴ Pri tome, pojam samoljublja (*self-love*) nije samo antropološki, već i epistemološki pojam, što znači da djelovanje pojedinca nije samo u cilju ostvarivanja vlastitog interesa, već je individualno djelovanje oslonjeno na nužno ograničena, djelimična i individualna znanja koja samo ta individua posjeduje. Iz ovakvog antropološkog i epistemološkog individualizma proizilazi legitimni zaključak da je samo pojedinac konačni sudija svojih ciljeva. Kako individualni interes u najvećem broju slučajeva motiviše djelatnost pojedinca, to je svako insistiranje na opštem interesu kao motivu djelovanja, samo krivotvorenje stvarnih motiva, jer je, kako je zaključio Hume "opšti interes ... nešto isuviše zamagljeno da bi uticalo na većinu čovječanstva i bilo kakvom silom djelovalo na postupke suprotne ličnim interesima". A, kako je pokazao prvo

pesimizmom, ali za razliku od njega ne izvodi zaključak o nametanju racionalno konstruisanih institucija, već o racionalnosti društvenih ustanova: tradicije, običaja i prava, koje su spontano nastale i kao takve služe kanalisanju i ograničavanju onog destruktivnog u ljudskoj prirodi. Čovjek, s druge strane, nije lišen ni racionalnog djelovanja - u čemu se skepticizam u ograničenom smislu slaže sa antropološkim optimizmom - ali ne dolazi do krajnje utopističkih zaključaka o neograničenim mogućnostima racionalnog djelovanja. Antropološka ograničenost ljudskog roda (saznajna i moralna) čini da ljudi najčešće postupaju u skladu sa trenutnim (promjenljivim i nepredvidljivim) željama, strastima i interesima, a ne prema vrlo udaljenim i jako posredovanim ciljevima, gdje se ne vidi nikakva neposredna korist (kako je primijetio veliki poznavalac ljudske prirode Hume, više ih privlače trenutni manji dobici, nego buduće potencijalno veće koristi).

Za razliku od pretpostavke antropološkog optimizma i antropološkog pesimizma, pretpostavku antropološkog skepticizma karakteriše *evolutivni* pogled na ljudske ustanove, koje nastaju iskustvenim prilagođavanjem na stalno produkujuće probleme ljudskoj komunikaciji i na taj način nastaju mnoge društvene ustanove. Najbolja zaštita od ljudskog samoljublja nalazi se, po skeptičarima, u postojanju opštih pravila ponašanja, koja vezuju sve. Otud su ova opšta pravila ponašanja (moralna, običajna, vjerska, politička i, najvažnija, pravna) središnje društvene ustanove, koje ne služe prigušivanju

inicijalne slobode djelovanja prema sopstvenim svrhama, nego onemogućavanju da ona bude destruktivna po slobodu i svrhe drugih pojedinaca. Ovakva pravila, pa time i pravo, istorijski i logički prethode državi i njenoj prinudi u pozitivnim zakonima koje ona donosi i u tom smislu su normativno nadređena njenim konkretnim svrhama.

III. Društvena teza

Sada možemo epistemološke i antropološke pretpostavke svesti na njihove odnosne zajedničke imenitelje: konstruktivistički i evolucionistički model mišljenja *uopšte*, koji se dalje, na nižem nivou apstraktnosti, svode na različite modele *političkog* mišljenja i djelovanja, koji sadrže i različita shvatanja prava i politike, kao i njihovog međusobnog odnosa. Prelaz za to predstavljaju društvene pretpostavke ili konstruktivistička, odnosno evolucionistička ideja društva.

1. Po prvoj društvenoj pretpostavci, koja se oslanja na epistemološki i antropološki optimizam, društvene ustanove se vide kao svjesna i svrsishodna otkrića ljudskog uma, proizvodi planskog i racionalnog odgovora na zahtjeve društvenog života, do kojih se dolazi *izum-ijevanjem* različitih ustanova, od govora i jezika do običaja, prava, morala i politike.¹⁵ Ovaj "naivni" ili "konstruktivistički racionalizam", kao teorijski izraz onoga što u praksi predstavlja scijentizam, polazi od temeljnog uvjerenja da su sve korisne ljudske ustanove proizvod razuma, da čovek može "u punom znanju o tome šta radi

Smith, a potom i Hayek, činjenica epistemološkog individualizma negira svaku mogućnost postojanja bilo kakvog "opšteg" uma kao nosioca ukupnog znanja u društvu. S obzirom na to da je "ukupno" društveno znanje visoko disperzirani skup mnoštva individualnih znanja, ono se nikada ne može centralizovati u bilo kakvom pojedincu, teorijskom sistemu, partiji ili državi. Iz ovakve epistemološke posljedice proizilazi dodatni zaključak o neopravdanosti govora o "opštem" interesu kao nekakvom "istinskom" interesu, jednako kao što je izlišno i pogrešno govoriti o bilo kakvoj "istinskoj" ili "autentičnoj" ljudskoj prirodi. "Opšti interes" ili "opšte dobro" nije ništa drugo do samo načelna mogućnost da pojedinci realizuju svoje vlastite ciljeve i vlastite koncepcije dobra.

¹⁵ F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Routledge & Kegan Paul, London, 1973, Vol. 1 (*Rules and Order*), p. 10.

namjerno stvoriti takvu civilizaciju i socijalni predač kakve mu razum omogućava u jasnoj svijesti o poželjnim efektima."¹⁶

Osloncem na epistemološki konstruktivizam onipotentnog uma, rađa se ideja društvenog i političkog konstruktivizma, koja podrazumijeva mogućnost stvaranja ljudske zajednice po mjeri nekakve "istinske" ljudske prirode, utopijske razumske konstrukcije, za koju je potrebno samo imati dovoljno volje i snage da se ostvari i tako konstruiše idealna ljudska zajednica. Posljedica ovakvog stava je društvenih integralizam, pretpostavka o usklađenosti društvenih ustanova i nužnosti njihove uzajamne korespondencije, kao djelova jednog te istog racionalnog plana. Tako se i pravo i politika vide kao dio integralne celine, sa jedinstvenim načelima u jednoj monoorganizacionoj hijerarhiji društvenih djelovanja, potčinjene konstruktivističkom političkom umu ili, u krajnjoj instanci, političkoj (samo)volji.

2) Za razliku od toga, po drugačijoj društvenoj pretpostavci, koja se oslanja na epistemološki i antropološki skepticizam, neznanje ili ograničeno znanje kao konstitutivna osobina ljudi čini da ljudi ovu nesavršenost svoje prirode ublažavaju i nadoknađuju, pa i nadvladavaju, zahvaljujući oslanjanju na stabilne društvene ustanove, koje su kao proizvod dugotrajnog iskustva i prilagođavanja novim zahtjevima "mudrije" od svakog pojedinca ili grupe.¹⁷ Naime, različite, konstitutivnim nesavršenstvom provocirane spontano nastale društvene ustanove (kao što su jezik, pravo, moral, tržište, ugovori) nastale u cilju rješavanja društvenih problema, koje

nose u sebi ugrađena vjekovna iskustva, postaju produktivni usmjerivači ljudskog djelovanja kanališući razorne nagone ljudi i obezbjeđujući društveni mir i efikasno ostvarivanje pojedinačnih planova.

U okviru ovakvog odnosa dvaju sazajno-antropoloških i dviju društvenih teza proizilaze i dva načina viđenja društvene integracije: jedan je onaj koji odgovara načinu integracije predmodernog ili tradicionalnog društva, kao integracija na način "zajednice" (*Gemeinschaft*), a drugi onaj koji odgovara načinu integracije modernog "društva" (*Gesellschaft*), što bi, doduše samo dijelom, odgovaralo Popperovom razlikovanju "zatvorenog" ili "tribalnog" društva, s jedne strane i "otvorenog" društva, s druge,¹⁸ i u nešto drugačijem analitičkom pristupu, Hayekovim pojmovima "konkretnog" i "apstraktnog" društva,¹⁹ sa svim posljedicama po karakter politike i prava u ovim dijametralno suprotstavljenim modelima društvenog života.

1. Društveni život po modelu "zajednice", "zatvorenog" ili "konkretnog" društva podrazumijeva *moralnu* integraciju putem *sadržinskih*, u datom društvu dominantnih vrijednosti i konkretnih pravila regulacije društvenog života. Za razliku od *pravne* integracije koja podrazumijeva *procedure*, *formalna* i univerzalna apstraktna pravila ponašanja individua, opšta za sve i svakoga, ova moralna, običajna, religijska ili (u modernoj varijanti totalitarnih društava) ideološko-politička integracija, kao supstantivna integracijska formula oslanja se na konkretne, partikularne *naredbe*, kao zahtjeve koji odgovaraju dominantnom integracionom postulatu. Ovaj model integracije je model integracije

¹⁶ F. A. Hayek, "Kinds of Rationalism", u: *Studies in Philosophy Politics and Economics*, Routledge & Kegan Paul, London, 1967, p. 85.

¹⁷ I opet, kao vodeći "institucionalista" se pokazuje niko drugi do Hume. Up. posebno esej "That politics may be reduced to a science", u: David Hume, *Political Essays*, nav. izd., pp. 4-16.

¹⁸ Za pojmovno određenje up. Karl Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, BIGZ, Beograd, 1993, knj. I, str. 228-231.

¹⁹ F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Routledge & Kegan Paul, London, 1973, Vol. 1 (*Rules and Order*, pp. 35-54.)

predmodernog društva, ali se kao model javlja i u modernom tipu političkog mišljenja, koji usvajaju neke političke ideologije koje na ovaj način viziraju društvenu integraciju (npr. socijalizam, komunizam, nacionalizam, fašizam, nacional-socijalizam, religijski fundamentalizam).

1. Drugom shvatanju društva (kao "otvorenog" i "apstraktnog", ili kako ga je Smith nazivao "Velikog" društva) kao funkcionalno diferenciranog konfliktnog entiteta, društvena integracija se vidi ostvarenom putem *prava*. Naime, kako društvo postoji na način neograničenog broja vrijednosti i supstancijalnih ideala individua i grupa, a ne kao homogena zajednica povezana bilo kakvim dominantnim vrijednostima i sadržinski određenim idealima, to je u modernom društvu nezamislivo dostizanje integracije sa bilo kakvom supstancijalnom formulom, nekim zajedničkim običajem, moralom, religijom ili pak ideologijom i politikom. Jedini, takvom društvu primjeren način društvene integracije jeste putem prava, s obzirom na to da je to jedina društvena ustanova koja je u mogućnosti da zahvaljujući svojim svojstvima formalnog, univerzalnog i apstraktnog karaktera integriše društvo na *formalan*, *univerzalan* i *apstraktan* način, koji je spontanitet ljudskog djelovanja otkrio kao onaj koji može, nadilazeći sva supstantivna određenja odgovoriti zahtjevima tako kompleksnog i u svim vidovima društvenosti beskrajno podijeljenog društva (moralno, politički, religijski). Jedino putem pravila prava kao nepristrasnih formalnih, opštih i univerzalnih pravila, moguće je uspostaviti stabilne i vrijednosno (moralno, vjerski i politički) neutralne društvene ustanove.

Priroda prava i politike i njihovo mjesto i uloga u društvu

Priroda prava i politike kao i njihovo mjesto i uloga u društvu, bitno su određeni ovakvim teorijskim

pretpostavkama na kojima leže dva opisana modela političkog mišljenja. Na ovim modelima izgrađen odnos prema pravu i politici i iz njih izvedeni osnovni skupovi ideja i vrijednosti, osnov su svih partikularnih pravnih i političkih odluka u određenom društvu. Na taj način modeli političkog mišljenja posreduju između apstraktnih ideja o načinu odnošenja prema društvenim problemima i sadržajnih postulata političkih ideologija o osnovnim pravnom i političkim ustanovama. Sa ovakvim osnovnim teorijskim pretpostavkama, dva na njima oslonjena tipa političkog mišljenja imaju i dijametralno različito viziranje prava i politike, određenje njihove prirode, kao i mjesta i uloge u društvu.

1. Tako je na konstruktivističkom racionalizmu zasnovano shvatanje *pravnog* i *političkog konstruktivizma*, koje politiku ne shvata kao pragmatično prilagođavanje promjenljivim uslovima zajedničkog života i stalnog eksperimentiranja putem pokušaja i pogrešaka, već se pretpostavlja postojanje jedne ekskluzivne ideje (istine) u politici, razumske konstrukcije svjesno planiranog društva, kojom su ljudi nužno vođeni i koje će sigurno dostići. Ovakvo polazište ima za posljedicu shvatanje politike kao instrumenta za ostvarenje jedne cjelovite i obuhvatne filozofije, provođenje u život proklamovanog umnog uređenja života. Tu politika dobija karakter sveobuhvatnosti i sveprisutnosti u društvenom životu, ona obuhvata cjelinu ljudskog života. Političke ideje su tu integralni dio obuhvatne i koherentne filozofije istorije, a politika vještina njene primjene. Ona nije traženje modaliteta zajedničkog života, već ostvarenje najzad pronađenog jedinstvenog i sveobavezujućeg racionalnog projekta uređenja društva. Političke ustanove nisu nikakvi pragmatični izumi, nastali u igri prilagođavanja i postepenih reformi, nego su deduktivno izvedeni entiteti iz cjelovite filozofije istorije, koji treba da omoguće njeno ostvarivanje.

Ovakvo shvatanje politike možemo naći u različitim vidovima potencijalno totalitarnih političkih praksi i u tom smislu nema nikakve razlike između lijevog i desnog totalitarizma. U njima je politika puko sredstvo ostvarenja moralno-političke integracije oko središnjih vrijednosti vođe, nacije, klase ili rase. Iz toga proizilazi i "bahat" stav prema pravu kao pukom instrumentu u rukama političke (samo) volje. Ono što spaja različita desna i lijeva radikalna politička stanovišta, jeste netrpeljivost koju dijele prema ideji spontanog društvenog razvitka i koncepciji konfliktnog društva, zasnovanog na ideji upućenosti pojedinaca na ostvarenje vlastitih ciljeva i planova života, što povrjeđuje njihovu središnju vrijednost, ideju "dobrog života": "istinske zajednice", "kolektivnog interesa" ili "opšteg dobra" (nacije, rase, klase). S obzirom na način društvene integracije, zadatak politike u ovom slučaju je ostvarenje jedinstvene supstantivne ideje "dobrog života", tako da politika dobija funkciju pedagoške discipline da ljude čini boljima, da ih moralno uzdiže i vaspitava. Praktično-političke posljedice ovakvog stava su politička isključivost, koja negira legitimnost različitih političkih projekata i na njoj zasnovanih modernih ustanova političkog pluralizma, parlamentarizma i konstitucionalizma. Konačno, ako postoji jedna ekskluzivna društveno-politička istina i njeni saznanje i moralno savršeni posjednici, sasvim je legitimno da se njihovo djelovanje ka ostvarenju ove ideje ne smije dovoditi u pitanje niti ograničavati. Iz toga slijedi "neracionalnost" ograničenja vlasti, njene razdiobe i vladavine prava. Stoga, ovdje samo pravo nije ništa drugo do pravno zaodjevena politička zapovijest sa konkretnim, sadržinskim i partikularnim naredbama. U ovom slučaju, pravo

²⁰ "Cijela koncepcija pravnog pozitivizma koji svo pravo izvlači iz volje zakonodavca, proizvod je intencionalističke greške karakteristične za konstruktivizam." (Isto, p. 73)

nije nikakav neutralni visokoformalizovan i univerzalni skup pravila ponašanja, već sredstvo u rukama pedagoške i moralizatorske politike. Ono nije osnovni integrativni faktor, nego pomoćno sredstvo, koje se mijenja saglasno promjenama i prilagođavanjima promjenljivoj politici "opšteg dobra". Ono, konačno, nema nikakve veze sa pojedincima uopšte, nego sa posebnim grupama ili klasama ljudi. Ono je stoga nužno partikularna naredba, čija svrha nije da olakšava društvenu komunikaciju, nego da određuje svakome njegovo mjesto, prava (u vidu privilegija) i dužnosti u jednom sistemu iskonstruisane države. Konačno, pravo je svedeno na pozitivnu naredbu suverenog političkog uma.

Pored ove totalitarne koncepcije, posebnu varijantu modernog konstruktivizma predstavlja autoritarna koncepcija prava i politike, oslonjena na iste epistemološke premise konstruktivističkog racionalizma i na ciničnu političku antropologiju. Ona ne polazi od saznanje-moralnog perfekcionizma, već od političko-antropološke premoći, ali završava u sličnim zaključcima kao i totalitarne doktrine, imajući strukturno iste posljedice po slobodu. Tako se pozitivnopravna komandna teorija prava od Beccarije i Hobbesa, preko Bentham i Austina, do Kelsena, strukturno ne razlikuje od totalitarnog predznaka i pretpostavki "revolucionarnog prava" sovjetskih pravnika Pašukanisa i Stručke. Tako su i totalitarna i autoritarna koncepcija samo praktične varijante političkog i pravnog konstruktivizma i njegove podloge u konstruktivističkom racionalizmu. Suverena politička sveumna volja je osnovni izvor sveg prava, pa tako država, kao politička organizacija, istorijski i logički prethodi pravu, njene svrhe i zahtjevi pretvaraju se u zakone poistovećene sa pravom.²⁰

Kako se u oba slučaja cjelina društvene prakse vidi kao svjesno i svrhovito djelo na realizaciji jednog sveobuhvatnog plana, sama pravna pravila su izraz namjere i volje nekog subjekta (uglavnom države) i kao takva, predstavljaju realizaciju tog plana kroz sadržinske, konkretne i partikularne naredbe. Pravo nije tu u pravom smislu riječi pravo, već je to naredba, odnosno nalog države, koji propisuje svakoj individui i grupi određena (uglavnom) različita (sadržinska, pa time i konkretna) pravila ponašanja. Pravo je podređeno politici i njenoj inkarnaciji u državi, iz čega slijedi i osnovni postulat "vladavine ljudi," odnosno arbitrarno i pravno neograničeno postupanje radi ostvarenja bilo teleološki nametnutog cilja ostvarenja jednog političkog projekta (u totalitarnoj varijanti), bilo moći i veličine države (autoritarna varijanta).

2) Drugi stav prema politici, koji se oslanja na sasvim suprotne pretpostavke (o pogrešivosti i ograničenosti ljudskog znanja, evolutivnom i dugotrajnom spontanom razvoju društvenih ustanova, izgrađivanih na sistemu odbacivanja pogrešnih i usvajanja iskustvom provjerenih ideja, koje su se dugotrajnim provjeravanjem pokazale kao uspješne) polazi od ideje da je politika stvar pokušaja i pogrešaka, dugotrajno i nikad neokončano eksperimentisanje i provjeravanje različitih ideja i institucija u jednoj evolutivnoj reformskoj politici. Ovo je na kritičkom racionalizmu zasnovano *evolucionističko* shvatanje politike. Ono podrazumijeva postepeno, promišljenim reformama kanalisano traženje modaliteta zajedničkog života, laganom evolucijom socijalnih institucija i usavršavanjem postojećih ustanova kroz postepene i promišljene reforme, uz sistematsko pridržavanje izvjesnih

²¹ Up. F. A. Hayek, Isto, p. 18. Ovo je u skladu sa dominantnom teorijom prava danas, koja pravni sistem posmatra kao "sistem pravila", a socijalne procese kao "slijeđenje pravila" i o kojoj se, za razliku od "komandne teorije prava", pravnog realizma i prirodno-pravne teorije, može govoriti kao o teoriji pravila (*rules theory*). O tome i posebno o teoriji pravila kao opštoj teoriji društva, a ne samo pukoj pravnoj doktrini up. Norman P. Barry, *An Introduction to Modern Political Theory*, Macmillan, London, 1994, pp. 29-57.

pravno definisanih načela i pravila. Po ovom stavu politički i pravni sistem i sve pravne i političke ustanove predstavljaju pragmatični, relativno spontani izum ljudske dovitljivosti u stalnom traženju odgovora na postavljane društvene probleme i njihovog iskustvenog korigovanja, odbacivanja i dopunjavanja. Političke ideje, pak, nisu ništa drugo do opet pragmatični izumi u vidu alternativnih planova uređenja zajedničkog života. Za ovakav pristup, osnovni orijentir je metod učenja na greškama, dugotrajnog eksperimentisanja i provjeravanja različitih alternativa. Pravne i političke ustanove ne nastaju nikakvim unapred zadatim sveobuhvatnim racionalnim planom, već su, vrlo često, usputni nenamjeravani proizvod pragmatičnog rješavanja stalno iskrsavajućih problema. Tako, na primjer, moderne ustanove vladavine prava i konstitucionalizma ili moderne predstavničke institucije nisu stvar ničije trenutne odluke i promišljenog plana, već su istorijski nastala postepena prilagođavanja i otkrivanja novih mogućnosti ostvarenja stabilnog poretka. Dokaz za to su različiti u istoriji isprobani manje ili više uspješni oblici moralnog, vjerskog, pravnog i/ili političkog ograničenja vlasti, dok se nije stiglo do modernih relativno uspješnih ustanova vladavine prava i konstitucionalizma. Cjelina društvene evolucije ovde se vidi zasnovanom na stožernom mestu spontano nastalih pravila individualnog ponašanja. U samim temeljima evolutivnog kritičkog racionalizma leži pogled na društveni život kao na *pravilima* vođeno ponašanje, a društvena regularnost se održava naglašavanjem *pravila* i njihovog *slijeđenja*, kao konstitutivnog uslova održanja i trajnosti socijalnog poretka.²¹

To nije samo prosto uvjerenje da tržišni razmjenski sistem, alokacija političke moći i distribucija prava zahtijevaju *posebne* skupove pravila, to jest, onih koja poštuju lična i svojinska prava i jednakost prilika, kao izraz opštih i univerzalnih pravila ponašanja, već to znači i složeniji argument da je *cijeli* socijalni poredak, njegova trajnost i kontinuitet, objašnjiv u smislu *slijedenja pravila*. Pravila su potrebna zbog neizmenljive činjenice ljudskog neznanja: pošto svaka osoba može imati samo ograničeno znanje o svijetu oko sebe, pravila ponašanja su neophodna radi postavljanja standarda ponašanja u cilju činjenja socijalnog života predvidljivim za pojedince. Sva pravila djeluju kao *pomoć*, ukazujući učesnicima u socijalnom procesu na obim dopustivih akcija, čineći im, na taj način, život razložno predvidljivim. U tom smislu, su veoma važna dva svojstva pravila koja upravljaju ljudskim ponašanjem: ona se poštuju i bez toga da su do kraja artikulisana, a počinju se poštovati, jer ih iskustvo čini ubjedljivima.²² Otud slijedi i da sistem pravila ne mora biti "stvoren" (kao što pretpostavlja pravni konstruktivizam) niti da proizilazi iz nekog posebnog i nužno poznatog izvora (kao što je npr. država), te otud, takvi opšti sistemi, kao što su ekonomski, moralni ili pravni poredak, nisu plod bilo čijeg dalekosežnog i detaljnog namjernog, namjenskog i svrsishodnog plana i upravo zbog toga i služe ljudskim svrhama djelotvornije od namjerno stvorenih i detaljno isplaniranih institucija. Nema nikakvog pojedinca, grupe ili ustanove (poput države), bilo logički bilo istorijski, koja je stvorila pravila prava i kao takva ih izmislila s nekim određenim planom, već su ova pravila spontano nastala radi olakšanja ljudske komunikacije i obezbjeđivanja društvene integracije i tako logički i istorijski prethode državi i

²² F. A. Hayek, isto.

²³ Janoš Kiš, *Neutralnost države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci - Novi Sad, 1996, str. 88.

drugim političkim institucijama. Pravo je praktično okvir političkog djelovanja, sticanja i korišćenja političke moći i okvir unutar koga se politička moć primjenjuje. Ono je ona središnja "neutralnost" društvenog i političkog poretka. Zadatak politike u ovom slučaju je da u granicama prava slijedi sopstvene imperativne eksperimentalnog i reformističkog pragmatičnog nalaženja odgovora na zahtjeve društvene složenosti i na različite društvene probleme. Ona podrazumijeva moralno i politički neutralnu državu, koja nema nikakvu zadatu koncepciju "opšteg dobra" i stoga je neutralna u pogledu pojedinačnih rezultata.²³

U tom smislu je i odnos prava i politike takav da se pravo postavlja kao granica politike, a vladavina prava kao najzad pronađena formula ostvarivanja ravnoteže sigurnosti i slobode, čime se izriče prioritet prava nad vladom i politikom. Otud slijedi kompromis, stabilnost poretka, ograničenje vlasti i pravom korigovana politika u smislu proceduralne demokratije. Pojam *vladavine* opštih, univerzalnih i formalnih *pravila* ovdje ima središnje mjesto kao garant stabilnosti, izvjesnosti i slobode. Ovdje se radi o ostvarenju *regularnosti*, tako da ova pravila nalažu postojanje moralnih, ekonomskih i političkih pravila strukturno istovjetnih pravilima prava, kao nepristrasnih, opštih i univerzalnih načela ponašanja, poput pravila tržišta i demokratskih pravila procedure. Ono što je obećanje u moralu, ugovor u pravu, to je procedura u politici. Teza da pravno regulisane procedure doprinose legitimaciji političkog poretka obećava veću otvorenost za nove normativne tvorevine, veću elastičnost i prilagodljivost kao i veći potencijal za strukturne političke promjene. Analogno kategoriji ugovora u "društvu", kategorija procedure u "državi" otvara mogućnost veće izvjesnosti, predvidljivosti,

sigurnosti i slobode, koju je moguće svakodnevno praktikovati, a koja sva svoja sadržinska određenja prepušta budućnosti. Tako se procedure za donošenje odluka regulisane pravom pokazuju kao najistaknutije obilježje politike modernih društava.

Zaključak

Vratimo li se, na osnovu prethodne analize, našoj početnoj tezi da se mesto prava i politike mogu odrediti shodno dominantnim idejama u društvu, prije nego iz njih samih i uspostavljenih pravnih i političkih ustanova, možemo zaključiti da je u samim mentalnim i idejnim sklopovima dva modela političkog mišljenja, već dato osnovno viziranje odnosa prava i politike. Ono nije stvar *samo* političke (samo) volje, "političkog voluntarizma", pa ni nužno svjesne namjere i licemjernosti političkih aktera, već se sadrži u nekim apstraktnijim idejama koje vladaju političkim stanovištima, a da njihovog udaljenog uticaja politički akteri ne moraju biti svjesni. Pokazuje se da široko rasprostranjena naučna i politička gledišta zavise od posebnih koncepcija o formiranju socijalnih ustanova. Ne samo naučne, nego i najvažnije političke ("ideološke") razlike leže na nekim temeljnim *filozofskim* razlikama između dvije škole mišljenja modernog racionalizma: konstruktivističkog i evolucionističkog. Demonstracija da razlike između dva modela političkog mišljenja - pa tako i različito shvatanje prirode, mjesta, uloge i međusobnog odnosa prava i politike - konačno leže na čisto intelektualnim problemima, a ne na različitim sudovima o vrijednostima, najvažnija je posljedica ovog razmatranja. To znači da i mjesto i uloga prava i politike u društvu nisu samo stvar sudova o vrijednostima i ideološkim preferencijama, nego zadiru u sam mentalni sklop političkih djelatnika.

Kao što smo vidjeli, dva su načina gledanja na sklop ljudskog mišljenja i djelovanja, koja vode ka

dva vrlo različita zaključka u pogledu objašnjenja društvenih fenomena, kao i mogućnosti njihovog svjesnog i svrhovitog menjanja. Prva nam daje osjećaj neograničene moći realizovanja naših želja, druga vodi uvidu da postoje ograničenja onog što možemo namjenski proizvesti. Iz toga slijedi i zaključak u pogledu mjesta i uloge prava i politike i njihovog međusobnog odnosa, o kome se ne može suditi samo na osnovu partikularnih političkih odluka, već i na osnovu apstraktnih ideja o načinu rješavanja problema, a koje su sadržane u misaonim sklopovima koji upravljaju našim mišljenjem i postupanjem. Priroda prava i politike, kao i njihovo mjesto i uloga u društvu, kao što je pokazano, određeni su nekim dubljim teorijskim pretpostavkama, na kojima leže dva opisana modela političkog mišljenja. Na ovim modelima izgrađen odnos prema pravu i politici i iz njih izvedeni osnovni skupovi ideja i vrijednosti, osnov su svih partikularnih pravnih i političkih odluka u određenom društvu. Posredujući, na taj način, između apstraktnih ideja o načinu odnosa prema društvenim problemima i sadržajnih postulata političkih ideologija o pravnim i političkim ustanovama, modeli političkog mišljenja odlučujuće utiču na političke aktere i njihovo različito viziranje prava i politike.

Primijenjeno na situaciju postkomunističkih društava to znači da za promjenu mjesta i međusobnog odnosa prava i politike nije dovoljno imitativno uspostavljanje modernih pravnih i političkih ustanova i pozivanje na civilizacijske tekovine, već da je potrebno da postanu konstitutivni dio javnog mnjenja i vladajuća doktrina pravne i političke kulture. Radi se, naime, o društvima u kojima je došlo do poluvjekovne erozije prava i pravne svijesti, upravo zahvaljujući dominantnim idejama konstruktivističkog racionalizma i pravnog i političkog konstruktivizma, sadržanim u decenijama vladajućoj

ideologiji, koja je pustila tako snažne korijene da i nakon njenog javnog odbacivanja osnovne filozofske koncepcije i one najapstraktnije ideje o načinu odnošenja prema društvenoj stvarnosti su ostale i još uvijek dominiraju pravnom i političkom sviješću. Stoga, semantičko-političko deklarativno izjašnjavanje za demokratiju i konstitucionalizam i uvođenje parlamentarnih formi i ustanova ograničene i odgovorne vlade, ni u kom slučaju nije dovoljno za izmjenu odnosa prava i politike i za promjenu shvatanja o značaju prava i o njegovom mjestu i ulozi u modernom društvu. Jer, što se tiče samih institucionalnih, pravnih i proceduralnih rješenja, ona se manje-više lako mogu uspostaviti. Ono što je posebno važno i mnogo teže jeste uspostavljanje same razvijene pravne i političke svesti, koja će tvoriti dio moralne, pravne i političke tradicije društva, koju će neupitno prihvatati i podržavati većina. U tome i leži posebna relevantnost uvida da se naslijeđeni odnos prava i politike ne mijenja samo iz unutrašnje perspektive prava i politike, nego istrajnim nastojanjima civilnog obrazovanja za demokratiju, za što posebnu važnost ima izgradnja moderne pravne i političke svijesti, odnosno odgovarajuće pravne i političke kulture. Kada se zna da je prevlast pravnog pozitivizma i konstruktivizma ono što još uvek odlikuje naše akademsko pravno i političko obrazovanje, a da ne govorimo o opštoj pravnoj i političkoj kulturi, tim veći postaje zadatak pravne i političke nauke da šireći ideje vladavine prava u javnosti i ugrađujući ih u univerzitetsko obrazovanje doprinesu opštoj idejnoj dekontaminaciji društva, mimo ideoloških podjela. Ovu potrebu postupnog ali upornog preoblikovanja svijesti, dok kritički racionalizam ne postane preovlađujući način odnošenja prema stvarnosti, a vladavina prava "čvrst element

javnog mnjenja²⁴ i sastavni elemenat pravne i političke kulture, nalazim *značajnijom* od pukih ustavnih semantika, institucionalnih fasada i ideoloških i političkih deklaracija. Tamo gdje se pravni sistem još uvijek vidi samo kao puka emanacija države, što je slučaj u postkomunističkim društvima još uvek kontaminiranim konstruktivističkim modelom političkog mišljenja, za očekivati je da i najbolja institucionalna rješenja budu dovedena u pitanje, a vladavina prava ostane samo zgodna fraza ispranjenog sadržaja, za jednokratnu izbornu-političku propagandu. U tom smislu uviđanje veza između temeljnih ideja o načinu odnošenja prema društvenim problemima, s jedne strane, i prirode, mjesta i uloge prava i politike, s druge strane, ima poseban značaj za postkomunistička društva.

²⁴ F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, University of Chicago Press, Chicago, 1960, p. 206.

Transnacionalni kapital i međunarodni poredak

piše: Petar Popović

Svjetsko tržište i transnacionalni kapital danas su izvan svake kontrole država i svojim nereguliranim oscilacijama utječu na cjelinu međunarodnih političkih odnosa. Globalni liberalni međunarodni poredak u 21. stoljeću razvio se iz kompleksne dinamike gospodarskih i političkih odnosa u Zapadnom bloku tokom Hladnog rata (1945-1989). Za razliku od Socijalističkog bloka, visokocentraliziranog i hijerarhičnog sa statičnom planskom privredom, liberalni poredak na Zapadu karakteriziraju tri bitna čimbenika: gospodarska međuovisnost i transnacionalizacija kapitala, vojna moć SAD-a, te "institucionalizacija odnosa" kroz stvaranje međunarodnih organizacija. Međunarodne organizacije su bile ključne, jer su predstavljale jedini regulatorni oblik kojim bi se slobodne države različitih nacionalnih interesa, unutar asimetričnog gospodarskog sustava, držale u poretku. Stoga je SAD između 1944. i 1951., kao najmoćnija država Zapada usmjerio svoje glavne vanjskopolitičke napore u izgradnju međunarodnih političkih, vojnih i gospodarskih organizacija: Bretton-Woods sustav s njegovim institucijama Svjetskom bankom i Međunarodnim monetarnim fondom, Opći sporazum o trgovini i tarifama GATT, Ujedinjeni narodi, te NATO. Međutim, iako je dugoročno gledano većina međunarodnih organizacija relativno uspješno, ili barem načelno, regulirala međunarodne odnose, na polju gospodarskih odnosa nikada nije došlo do trajnije institucionalizacije. Niz međunarodnih političkih okolnosti doveo je do transnacionalizacije kapitala i paralelne

¹ Fiksno je utvrđeno da unca zlata vrijedi 35 dolara.

deinstitucionalizacije međunarodnih gospodarskih odnosa.

Ovaj rad strukturiran je u tri cjeline. U prvoj se razmatra kako je transnacionalni kapital deinstitucionalizirao odnose u međunarodnom gospodarskom poretku u posljednjih četrdesetak godina; zatim u drugoj karakter suvremenog neoliberalnog gospodarskog poretka; naposljetku se u trećoj cjelini izlažu tri teorijska shvaćanja po kojima bi države mogle uspostaviti hijerarhiju u suvremenom difuznom međunarodnom gospodarskom poretku

1. Transnacionalizacija kapitala (1945-1991)

Kada je riječ o gospodarskom međunarodnom poretku kakav je zapadni liberalni, Raymond Aron kaže da u takvom tipu poretka monetarni sustav čini prvo pravilo igre (2001: 22). Godine 1944. propali je britanski sustav zlatnih poluga (dokrajčen Velikom depresijom iz 1929) zamijenjen novim sporazumom o međunarodnom monetarnom sustavu na konferenciji u Bretton-Woodsu. Na čelu sa SAD-om i Britanijom, predstavnici 44 savezničke anti-fašističke države su dogovorili zabranu plivajućeg postotka tečaja te je određena vrijednost valute u zlatu i istodobno u odnosu na dolar: "jer se jednim pismom MMF-u vlada SAD-a obvezala da će održavati konvertibilnost dolara u zlatu" (ibid).¹ Temeljni je motiv za stvaranje Bretton-Woods sustava bio politički, te ga treba sagledati u kontekstu tragedije Drugog svjetskog rata. Po završetku osnivačke konferencije, američki je rizničar H.J. Morgenthau izjavio da je Bretton-Woods na neki način ispunjenje duga prema običnim vojnicima koji su propatili u borbi protiv nacizma, nudeći im nadu u bolju i sigurniju budućnost (*Proceedings and Documents...*, 1948: 1126). Bretton-Woods je bio zamišljen kao monetarni sustav

koji bi podržavao slobodnu ali reguliranu međunarodnu trgovinu, kojom bi se suzbijala kompetitivna devalvacija, tako što bi se kroz zajmove MMF-a i Svjetske banke održavala unutar država članica puna zaposlenost i blagostanje (Ikenberry, 2011: 198). Time bi se dokinulo gospodarsko i političko nepovjerenje među državama. Međunarodne gospodarske krize postale bi stvar prošlosti, pa radikalni politički pokreti poput nacizma više ne bi mogli zlorabiti teško društveno stanje za preuzimanje vlasti. Međutim, taj u prvom redu politički motivirani plan u realnim se gospodarskim odnosima pokazao neostvarivim u procesu njegove implementacije. Naime, takav bi monetarni sustav mogao funkcionirati isključivo kada bi gospodarska asimetrija nacionalnih država bila relativno uravnotežena. Problem je bio upravo u neravnoteži: SAD je vojno i gospodarski izašao iz rata jači nego ikada prije, a Europa je bila na koljenima. Toga je bio svjestan i jedan od glavnih britanskih pregovarača John Maynard Keynes. U svom završnom govoru na osnivačkoj konferenciji, on je mogao saveznicima ponuditi samo "vjeru" u ciljeve Bretton-Woodsa, te ih pozvati na "uvjeravanje" ostatka svijeta u njegovu ispravnost (*Proceedings and Documents...*, 1948: 1110).

Iako će se dugoročno pokazati nefunkcionalnim, sustav Bretton-Woodsa i kejnzijanska država blagostanja bili su na Zapadu općeprihvaćeni temeljni stupovi novog međunarodnog poretka. Razdoblje 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća prozvano je dobom tzv. *embedded liberalism* ("uklopljenog liberalizma"), u kojemu su "tržišni procesi i poduzetničke

i korporacijske aktivnosti bili obuhvaćeni mrežom socijalnih i političkih ograničenja te regulativnim okruženjem koje je u nekim slučajevima obuzdavalo, a u drugim predvodilo ekonomske i političke strategije" (Harvey, 2005: 16). Drugim riječima, Bretton-Woods sustav podržavao je korporativni ili socijalni liberalizam, temeljen na kompromisu socijaldemokracije i slobodne trgovine, političkih i gospodarskih elita, te unutrašnje regulacije. Takav je sustav kontinentalnoj Europi bio blizak iz niza razloga, ne samo zbog praktične korisnosti u svrhu poslijeratne obnove, nego i zbog ukorijenjene političke kulture *države blagostanja*. Usprkos tome što je takva tradicija liberalizma bila u suprotnosti s onom anglosaksonskog tipa, Britanija je također prihvatila državu blagostanja kroz provedbu Plana Lorda Beveridgea 1945.² U SAD-u se tokom Velike depresije razvila socijalna osjetljivost pod politikom *New Deal*-a predsjednika F.D. Roosevelta, čije su pojedine elemente američki pregovarači u Bretton-Woodsu ugradili u novi sustav. Keynes se grčevito zalagao za monetarnu autonomiju država, kao temeljnu pretpostavku za uspješnu makroekonomsku politiku zapošljavanja. Zajedno s Harryjem Dexterom Whiteom, jednim od glavnih pregovarača u vrijeme osnivanja Bretton Woodsa, Keynes je uspio suzbiti namjere bankara sa Wall Streeta da sruše kontrole kapitala i prepuste međunarodnu trgovinu špekulaciji (vidi: Helleiner, 1994). Međutim, slabost poretka uklopljenog liberalizma se ogledala u procesu održavanja sustava, što je bilo u nadležnosti institucija Svjetske banke i MMF-a.

² Ovdje treba naglasiti da je unutar same Britanije postojala jaka socijalno osvještena oporba trgovinskom liberalizmu, koja korijene vuče još iz vremena uvođenja Zakona o sirotinji 1834. Prve značajnije reforme prema državi blagostanja započinju 1906., a zbog krize nezaposlenosti u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata dolazi i do novih radikalnih promjena: npr. sindikati postaju ozbiljna društvena snaga (čiju će moć tek šezdeset godina kasnije razbiti Margaret Thatcher), radničke nadnice su bile veće nego na kontinentu ili u SAD-u, te konačno nakon tri stoljeća nestaje Liberalna stranka (*Whigs*), a na scenu stupa radnička Laburistička stranka. (Vidi: Maurois, 1940: 628-631).

Funkcija Svjetske banke bila je davanje zajmova privatnom sektoru uz garancije države članice, što se nije moglo realizirati zbog ogromne potražnje zajmova za obnovu od strane ratom razrušenih država Europe. S MMF-om je situacija bila slična: osim što nije bio osmišljen kako bi financirao obnovu, MMF je, među ostalim, raspolagao velikom neupotrebljivom svotom nekonvertibilnih valuta (Germain, 2011: 48-49). Stoga je jedino SAD, po gospodarskoj snazi i kapacitetu, mogao na sebe preuzeti odgovornost za održavanje ravnoteže gospodarske asimetrije kroz obnavljanje Europe. Političke elite SAD-a i američki kongres su, doduše, bili veoma skeptični u pogledu davanja bilo kakvih zajmova Europi, ne shvaćajući u potpunosti težinu svoje međunarodne pozicije u novim svjetskim konstelacijama. Tek u veljači 1946., nakon Staljinova govora o podjeli svijeta na "dva tabora" i Churchillova govora o "željeznoj zavjesi" idućeg mjeseca u Fultonu, nevoljkost političkih elita SAD-a suočena je s hladnoratovskom realnošću blokovske podjele. Ili kako je Joseph Jones, dužnosnik američkog State Departmenta, uvjeravao američki senat 1946. godine: "ako svim tim područjima (Europi) dopustimo spiralni pad u gospodarsku anarhiju, u najboljem slučaju odvojit će se iz američke orbite i voditi samostalnu nacionalističku politiku; u najgorem slučaju ući će u sovjetsku orbitu" (Gardner, 1970: 219). Povijesne okolnosti odigrale su presudnu ulogu – već iduće godine, međunarodno gospodarsko umrežavanje dobiva svoje prvotne obrise kada Marshallovim planom SAD započne financirati obnovu Europe. S jedne strane, SAD se uistinu žrtvovao kako bi održao monetarni sustav novog gospodarskog poretka: odljev dolara u Europu do završetka obnove 1958. stvorio je u SAD-u golemi deficit. S druge strane, istovremeno se potvrdio, sukladno vojnoj premoći, dominantni položaj SAD-a u Zapadnom bloku, te

ujedno i potencijalna snaga unilateralnog djelovanja u međunarodnim organizacijama.

U vrijeme kada je obnova privedena kraju stvaranjem Europske ekonomske zajednice (EEZ) 1957., SAD je pogodila recesija zbog deficita koji je iznosio do milijardu dolara godišnje. Sukladno monetarnoj autonomiji kakvu je garantirao Bretton-Woods, vlada SAD-a je uvela kontrole kapitala kako bi se zaustavio odljev dolara te obnovilo američko posrnulo gospodarstvo. Za američke privatne kompanije i banke, koje su bile zainteresirane za daljnje investiranje u obnovljeno europsko tržište, te su kontrole značile ograničenje poslovanja, pa su podizale zajmove i deponirale investicijske zarade u Europi, izvan nadzora američkih monetarnih vlasti (vidi: Germain, 2010: 50-53). Čak je i sovjetsko vodstvo, zbog hladnoratovskog nepovjerenja prema SAD-u, svoj kapital deponiralo u zapadnoeuropskim bankama, te je tako na području EEZ-a nastalno ogromno profitabilno tržište eurodolara (Held et al., 1999: 201). Europske su banke, budući da su eurodolarskim zajmovima *de facto* poslovale stranom valutom, bile izuzete od bilo kakve nacionalne monetarne kontrole. Eurodolarsko je tržište stoga predstavljalo prvi veći udarac sustavu Bretton-Woodsa. I dok su u Europi eurodolari hranili napredak obnovljene industrije, u SAD-u se situacija pogoršavala. Nakon što je 1965. američki predsjednik L.B. Johnson uvukao SAD u unaprijed izgubljeni Vijetnamski rat, recesija i deficit dodatno će se produbiti. Američke političke elite su se našle u bezizlaznoj situaciji: kontrole kapitala su otjerale američki privatni kapital, a dolarske rezerve su se povećale u stranim bankama pa je postojala opasnost da bi druge države mogle tražiti zlato u zamjenu za nagomilani dolarski papir. Devalvacija dolara, kao jedino rješenje u tom slučaju, bila bi zabranjena po pravilima Bretton-Woodsa, budući da je dolar fiksno bio vezan za zlato. Kako je

eurodolarsko tržište, čiji je epicentar bio londonski *City*, već urušilo Bretton-Woods, pojačali su se lobiistički pritisci na američke političke elite od strane američkog i britanskog privatnog poslovnog sektora da priključe SAD transnacionalnom kapitalističkom poretku u nastajanju. Konačno, 15. kolovoza 1971. američki je predsjednik Richard Nixon ukinuo zlatni standard, a tri godine kasnije i kontrole kapitala u SAD-u. Regulirani međunarodni gospodarski poredak temeljen na Bretton-Woods sustavu je bio odbačen – transnacionalizacija kapitala ujedno je značila i deinstitucionalizaciju međunarodnih odnosa u gospodarskom smislu.

Iako je prijelaz na plivajući tečaj dolara predstavljao grubu demonstraciju američke unilateralne moći te udar na gospodarski međunarodni poredak, tranzicija iz institucionalne regulacije uklopljenog liberalizma u monetarnu anarhiju neoliberalizma potrajala je još čitavo desetljeće. To razdoblje 70-ih godina 20. stoljeća Eric Helleiner naziva *interregnum*, odnosno međuvlašćem između dva tipa međunarodnog poretka, u kojemu se pojavio niz prijedloga za reformu propalog Bretton-Woods sustava (2010: 626). Jedan od najutjecajnijih pritisaka na Zapad toga doba bio je poziv na stvaranje “novog međunarodnoga gospodarskog poretka”, kojega su zagovarali predstavnici dekoloniziranog Trećeg svijeta, članice pokreta nesvrstanih. U Općoj skupštini UN-a 1974. izglasan je Akcijski plan i Povelja o ekonomskim pravima (SAD i Britanija su glasali protiv), kojima bi se postavili temelji za prevladavanje gospodarskih razlika između Prvog i Trećeg svijeta. Uz niz radikalnih reformskih zahtjeva, Treći svijet je, među ostalim, tražio i pravo na nacionalizaciju zapadnih multinacionalnih kompanija. Naftni embargo kojega je 1973. izazvao OPEC zbog Yomkipurskog rata, bio je znak Zapadu da kao vlasnici vitalnih prirodnih resursa nesvrstane države imaju pravo ravnopravno

sudjelovati u arhitekturi nove međunarodne gospodarske strukture. Povrh svega, naftni se šok poklopio s pojavom najbizarnijeg oblika gospodarske krize na Zapadu, istodobnom inflacijom i stagnacijom, tzv. stagflacijom. Odgovor Zapada na tu energetske i gospodarsku krizu je tada još bio konzervativan kejnzijanski. Države kao Španjolska, Portugal, Britanija, Francuska, Skandinavske zemlje, pa čak i SAD, uvele su niz regulatornih mjera, pa je čak i Nixon, republikanac, izjavio da “smo mi svi danas kejnzijanci” (Harvey, 2005: 18).

Dugoročno, kao jedini pobjednik iz krize naftnog šoka izašao je transnacionalni kapital, budući da su zemlje OPEC-a nagomilane novce pohranile u međunarodne banke, koje su stvorile profitabilan promet reciklažom petrodolara. U takvoj situaciji, neoliberalni ekonomisti i intelektualci (u prvom redu nobelovci Hayek i Friedman) izvršit će presudni utjecaj na politiku. Nakon odbacivanja Bretton-Woodsa 1971., kejnzijanski koncept države blagostanja nije izdržao niti deset godina međuvlašća, s dolaskom na vlast političkih prvaka neoliberalizma – Margaret Thatcher u Britaniji (1979) i Ronalda Reagana u SAD-u (1981). Gospodarske elite i neoliberalni ekonomisti su dobili ideološke saveznike u političkom vrhu dvije najmoćnije države Zapada. Međutim, nije to savezništvo samo po sebi bilo presudno za pobjedu neoliberalnog koncepta međunarodnog poretka, već realnost desetljeća transnacionalizacije kapitala kroz eurodolarsko tržište, kojemu je država kao regulatorni birokratski aparat, u nemogućnosti da riješi krizu, postala suvišan teret.

Otkako je Nixon ukinuo kontrole kapitala u SAD-u 1974. i time dokrajčio sustav Bretton-Woodsa, jedna za drugom sve su kapitalističke države u zapadnom bloku učinile isto. Kapital je postao mobilan i izvan kontrole nacionalnih monetarnih vlasti. Zajmovi međunarodnih banaka su porasli s 0,7%

1964, na 16,3% 1991, dok je bruto vrijednost samog međunarodnog bankarskog tržišta porasla s 1,2% 1964, na 37,0% 1991. (vidi: UNCTAD, 1994: 128). Međutim, tokom 80-ih godina 20. stoljeća zajmovi međunarodnih banaka državama u sovjetskoj orbiti i nesvrstanim bili su dio neoliberalne strategije rušenja planske privrede. Stoga nakon što je većina nesvrstanih država prihvatila tržišne reforme, a Sovjetski Savez se raspao, početkom 90-ih godina 20. stoljeća zamijećen je osjetan pad u zajmovima (Held et al., 1999: 205). Zajmovi više nisu bili potrebni, jer su međunarodne banke i financijske institucije počele integrirati nova tržišta euro-obveznicama i euro-dionicama u globalni neoliberalni gospodarski poredak. Izdavanje međunarodnih dionica je od zanemarive razine s početka 80-ih godina 20. stoljeća poraslo na preko 8 milijardi dolara nakon 1991, te u prosjeku godišnje raste u vrijednosti od 40 milijardi dolara, dok je sama vrijednost prekogranične trgovine dionicama porasla s oko 1 trilijun dolara 1989, na oko 2.5 trilijuna dolara za samo nekoliko godina (MMF, 1995: 189). Iako je središte iz kojega je niknuo transnacionalni kapital bila Europa, konkretno londonski *City*, glavna monetarna moć i tržište kapitala nalazili su se u rukama SAD-a.

2. Međunarodni neoliberalni gospodarski poredak

Neoliberalni je poredak u biti negacija poretka: prirodno stanje u monetarnom sustavu, čiju jedinu političku “regulativu” predstavlja vojna moć prvog među (načelno) jednakima. U onoj mjeri u kojoj država sputava napredak i prosperitet društva,³

³ Što se tiče same države, neoliberali nisu imali *a priori* negativan stav, budući da je država u zakonskom smislu jedina koja može pravno provesti deregulaciju. Međutim, takvo instrumentalno shvaćanje države izravno se kosilo s načelom demokracije, što većina elitistički orijentiranih prvaka neoliberalne filozofije nije nikada niti krila. Na skupu društva Mont Pelerin 1966, duhovni otac neoliberalizma Friedrich von Hayek je izjavio: „liberalizam i demokracija, iako kompatibilni nisu isto; bar u principu moguće je da demokratska vlast bude totalitarna, a autoritarna djeluje po liberalnim principima. Država koja zahtijeva neograničenu moć za većinu u osnovi je postala anti-liberalna“ (Mirowski, 2013: 10-11).

toliko su i institucije i međunarodne organizacije teret gospodarskoj međuovisnosti i slobodi naroda. Drugim riječima, kako je to sažeo Ikenberry, u neoliberalnom poretku “kada je određena država dovoljno moćna da oblikuje organizacije međunarodnih odnosa, pravila i institucije mogu poslužiti svrsi kao sredstva održavanja međunarodne hijerarhije; odnosno, pravila i institucije služe moćnima kao instrumenti političke kontrole” (2011: 102). U posljednjih četrdeset godina, odnos SAD-a prema međunarodnim organizacijama se može promatrati na tri razine, ovisno o karakteru organizacije. Neke međunarodne organizacije su sustavno ignorirane (kao UN), druge služe kao sredstva vanjskopolitičkog djelovanja (MMF i Svjetska banka), dok treće predstavljaju forume – klubove najmoćnijih – za uvjeravanje ili pritisak na moćne partnere (G-7, Svjetski ekonomski forum, Grupa Bilderberg, Međunarodna gospodarska komora). Intelektualni *spiritus movens* najradikalnije neoliberalne ideološke grane neokonzervativizma, Irving Kristol je tvrdio da je državna vanjska politika kao takva zbunjujuće bezlična: “Nekom se nacionalnom zajednicom vlada u skladu s načelima prema kojima se ljudi intelektualno i moralno upravljaju, ali svjetske nacije ne predstavljaju takvu zajednicu i malo je načela prema kojima bi se njihovo ponašanje moglo procjenjivati” (2004: 94-95). Takvo je promišljanje duboko anti-institucionalno. Kristol, videći samo silu najmoćnije države kao dužnost održavanja hijerarhije, zaključuje: “Velika je sila ‘imperijalna’ jer ono što *ne* čini jednako je važno i ima jednako važne posljedice kao i ono što čini, što znači

da velika sila nema raspon slobode djelovanja – koji proistječe iz slobode nedjelovanja – koji uživa neka mala sila” (ibid, 99).

Tokom 80-ih godina 20. stoljeća, SAD je koristio monetarnu anarhiju i prednosti u tokovima dereguliranog transnacionalnog kapitala kako bi se konačno obračunao s nesvrstanim i Sovjetskim Savezom (čiji je sustav planske privrede ionako već bio ušao u kritičnu fazu neodrživosti). Monetarna šok terapija Federalnih rezervi 1979. povećanjem je kamata bacila zemlje Trećeg svijeta u dužničku krizu. Pritom su institucije MMF-a i Svjetske banke odigrale ključnu ulogu oko reprogramiranja duga s mjerama tzv. “prilagodbe”. Time su države Trećeg svijeta *de facto* usmjerene na tržišne reforme i uvođenje kapitalizma (vidi: Westad, 2009: 401-405). Na meti monetarne anarhije, kao oružjem SAD-a za provedbu globalne neoliberalizacije, našle su se i zapadnoeuropske države, koje je Reaganova administracija preko banaka otvoreno “kamatarila” visokim kamatnim stopama. U posljednoj enklavi uklopljenog liberalizma počinje jačati francusko-njemačko prijateljstvo, osnaženo zajedničkom odbojnošću prema Reaganovoj agresivnoj vanjskoj politici i ratnohuškačkoj retorici. Zastrašivanje nesposobne sovjetske gerontokracije skupim svemirskim vojnim programom *Star Wars*, uglavnom je neizravno financirala Europa. Pokušaj obuzdavanja Reaganove “kamatarske” politike na samitu G7 u Versaillesu 1982. nije uspio. Stoga je krajem te godine francuski premijer Mauroy javno prozvao SAD u UN-u, izjavivši da Reaganova vlada namjerno koristi pogodnosti nereda u svjetskom monetarnom sustavu – kojega je sama izazvala – kako bi svojim unilaterlnim potezima vršila pritisak na druge države (*Vjesnik*, 1982: 1).

Globalna neoliberalizacija do kraja desetljeća je, međutim, bila moguća isključivo zahvaljujući tome

što su je prihvatile najmoćnije industrijalizirane zemlje Zapada. Nakon stvaranja Europske Unije 1993. neoliberalni sustav u Europi nije nametnut od SAD-a niti je proveden kao posljedica pritisaka ili ucjena Britanije. Naprotiv, glavnu ulogu igrao je njemački kapital koji je uočio prednosti globalnog tržišta, dok je u institucionalnom smislu provedbe, paradoksalno, najzaslužnija Francuska. Predsjednik Europske komisije Jacques Delors, iako francuski socijalist, otklonio je institucionalni mehanizam regulacije kapitala, omogućivši mu slobodan protok. Rawi Abdelal ističe da su uz Delorsa (socijalista), ključni ljudi u OECD-u i MMF-u (svi redom Francuzi i zagovornici uklopljenog liberalizma), najzaslužniji za institucionalnu uspostavu neoliberalnog modela u EU iz tri razloga; prvi razlog: Francuska je internacionalizacijom kapitala nakon 1989. nužno morala odgovoriti gospodarskim izazovima globalizacije; drugi razlog je slobodni protok roba i tržišta rada u samoj EU (što je već bio jedan od glavnih postulata u pripremama za potpisivanje sporazuma u Maastrichtu); i treći razlog: već je u vladi socijalističkog predsjednika Mitterranda (koji je poslije De Gaulla davao najveći otpor SAD-u) postojala manjina koja je vjerovala da liberalizacija sustava ima korisnu društvenu svrhu, kao npr. borbu protiv inflacije, sprječavanje iseljavanja kapitala iz države itd. (2006: 6-8). Razlog zašto je London postao financijsko središte svijeta jest britanski uspjeh da odvraća velike kompanije, fondove za omeđivanje rizika (*hedge funds*) i euroobveznice od drugih financijskih centara moći (ponajprije New Yorka). Početkom 90-ih godina 20. stoljeća londonski je *City* s oduševljenjem dočekao stvaranje Europske monetarne unije, za koju je tvrdio da će predstavljati jedinstveno tržište globalnog značaja, a *City* njegovu glavnu “poslovnicu” (vidi: Johnson, 1996).

U globalnom neoliberalnom gospodarskom

poretku, američke su Federalne rezerve u ulozi američke središnje banke (iako se njeni predsjednici biraju od strane odbora sastavljenog isključivo od čelnika privatnih banaka), postale “glavni svjetski bankar” (Ikenberry, 2011: 200). Međunarodna valuta, dolar, glavno je oružje američke sile. Po Randallu Germainu, SAD će, čak i da vojno oslabi, i dalje ostati svjetski hegemon, isključivo zahvaljujući dolaru: “SAD će nastaviti uživati povjerenje ostatka svijeta po pitanju omogućavanja globalne likvidnosti, jer čak i kada postoje ozbiljne optužbe za nepravdu u akumulaciji, trenutno nema opozicije akumulaciji i upotrebi dolara kao međunarodne rezervne valute. I dok druge zemlje moraju 'zaraditi' svoju likvidnost, SAD može unilaterlno 'stvarati' svoju likvidnost” (2010: 124). Kada bi primjerice došlo do ozbiljnije opozicije dolaru, to bi bila tek politička odluka određene države, ali ne nužno i privatnog poslovnog sektora na globalnoj razini. Hipotetski, čak i da određena država ili grupa država uspiju pridobiti povjerenje privatnog poslovnog sektora u novu valutu, ta bi je vlada morala liberalizirati. Međutim, to je nemoguće iz dva razloga: prvo, bilo da je riječ o yenu, rublju, funti ili švicarskom franku, takve valute nema u dovoljnoj količini kako bi preplavila svjetsko tržište; te drugo, čak i da se neka od valuta uspije probiti na međunarodno tržište, posljedice eventualnog nepovjerenja na globalnoj razini imale bi katastrofalan učinak na gospodarstvo same države. Još u doba Bretton-Woods sustava, opozicija dolaru od strane neke druge valute, primjerice funte, mogla bi se shvatiti ozbiljno, ali nakon 1989. apsolutna moć dolara je postala neupitna. Podrivanje moći dolara, kao npr. groteskni pokušaj Saddama Husseina 2000. da veže vrijednost nafte za euro, u dogledno će vrijeme biti osuđeno na propast.

Kritika neoliberalnog međunarodnog gospodarskog poretka uglavnom je usmjerena na nepremostivu tenziju u odnosu suverene države i privatnog

poslovnog sektora. Otklonom ideoloških prijetnji planske privrede, države je u novom poretku u potpunosti ovisna o svjetskom tržištu. U doba krize, vlade država, bez obzira na njihovu moć i veličinu, nisu samo pritisnute od strane domaće javnosti (koju treba smirivati) i interesa drugih država (koje treba uvjeravati), već prvenstveno od interesa privatnog sektora nad kojim gotovo nitko nema kontrolu. Nepremostiva oprečnost ciljeva aktera privatnog poslovnog sektora i monetarnih vlasti glavna su slabost porekta: za prve glavni je cilj optimalna kombinacija investicijskog rizika i povrat profita, dok je za druge cilj monetarna i financijska stabilnost (Subacchi, 2010: 670). “Kreditnu vrijednost”, kao blagoslov za rad kompanija, financijskih institucija i država, o kojemu ovisi napredak svakog društva, ne dodjeljuju dogovorno vlade na temelju svojih ekspertiza, već proizvoljno i po vlastitom nahođenju privatne financijske organizacije (ibid, 667). Međunarodne institucije koje predstavljaju tzv. “globalni režim”, kao MMF, imaju uređena pravila (npr. o deviznom tečaju, ili o suzbijanju asimetrije kroz tzv. *Scare currency clause*), ali kojih se države, pod pritiskom privatnog poslovnog sektora, uglavnom ne pridržavaju, čak ni načelno.

Međunarodno je okruženje takvo da naprosto potiče državu da sudjeluje u daljnjoj ekspanziji transnacionalnog kapitala, što kod nje, samo privremeno, dovodi do gospodarskog rasta. Iskustvo je pokazalo da stroža monetarna i fiskalna kontrola obično vode u mjere štednje koje u najmanju ruku usporavaju rast. Međutim, u neoliberalnom poretku rast ima apsolutnu prednost u odnosu na blagostanje. Stoga, bogaćenje putem rasta postaje jedini općeprepoznatljiv *nacionalni interes* svih država. Budući da je država ograničenog financijskog i gospodarskog kapaciteta, jedini način kako bi poticala neograničeni rast jest putem deregulacije i niskih kamatnih stopa, što privatnom sektoru nudi poticaj

za permanentno zaduživanje kod međunarodnih finansijskih institucija. Tako se stvara začarani krug međuovisnog zaduživanja u svim granama tržišta, stvarajući tzv. "mjehure" koji u određenom trenutku neminovno moraju puknuti. Jedna od tih grana je bilo tržište nekretнина, čije je puknuće mjehura izazvalo globalnu recesiju 2008. Takav sustav karakterizira suvremenu globalizaciju koju, po Ulrichu Becku, nitko nije započeo niti itko može zaustaviti, pa stoga nitko nije ni odgovoran. Ukratko, to je sustav "organizirane neodgovornosti" (2004: 91).

Beck pokazuje da je neoliberalni međunarodni gospodarski poredak *deteritorijalizirao* međunarodne odnose, odnosno da je nekadašnju kompetitivnost država, zasnovanu na materijalnoj moći nacionalnog interesa, zamijenila transnacionalna *kazna* i *nagrada* globalnog kapitala: "to je iskustvo aktualnog ili prijetjećeg *isključenja države* sa svjetskog tržišta, koje svi, svuda na svijetu mogu shvatiti (...) ključ moći više nije vojna snaga, već položaj pojedine države na svjetskom tržištu" (2004: 88-89). To govori u prilog općoj difuziji moći, koja se po Paoli Subbachi očituje isključivo o akumulaciji kapitala i stupnju sudjelovanja države u tokovima transnacionalnog kapitala (2008: 489-490). Gospodarska međuovisnost je postigla stupanj kontrole koji bi nadmašio efikasnost pravila Bretton-Woodsa sve i da je taj sustav opstao. Protekcionizam i devalvacija valute za pojedinu državu u krizi (isključivo ako nije velika sila) mogli bi uzrokovati nezamislive dalekosežne posljedice za domaće gospodarstvo (npr. odmazda drugih država kroz političku izolaciju, sustavno dodjeljivanje ocjene "smeća" kredit-rejting agencija, podizanje carinskih tarifa i kvota). Stvarni učinak takvih kaznenih mjera moguć je samo u međuovisnom gospodarstvu. Slične mjere embarga ili trgovinskih blokada u ranijim razdobljima (kao npr. Napoleonova kontinentalna blokada Britanije, koja je pritom na

raspolaganju imala svoj golemi imperij), a pogotovo kada je riječ o autarkičnim gospodarstvima, nikada ne bi mogle izazvati posljedice s kojima se u neoliberalnom međunarodnom poretku suočava odmetnuta kapitalistička država. Podređenost država jednom difuznom sustavu kojim dominira transnacionalni kapital, predstavlja ozbiljnu opasnost za stabilnost političkog međunarodnog poretka, pogotovo kada je riječ o pojavama neravnoteže u gospodarskoj asimetriji. Nameće se stoga pitanje: postoji li mogućnost da države prevladaju anarhični karakter Beckove organizirane neodgovornosti i stvore odgovorni poredak zasnovan na pravno utemeljenoj i legitimnoj kontroli?

3. Tri pristupa neoliberalnom međunarodnom poretku

Koristeći koncepte Wightova triptiha, ponudit ćemo tri teorijska koncepta po kojima bi države mogle uspostaviti hijerarhiju u suvremenom difuznom međunarodnom gospodarskom poretku. Prvi model, koji bi odgovarao realističkom (hobsovskom) pristupu, odnosi se na politiku moći, odnosno uspostavu hijerarhije putem vojne hegemonije. Stoga ćemo taj pristup nazvati *hegemonijski pristup*. Drugi model, racionalistički (grociusovski), odnosi se na određenu zajedničku kulturu pravila i normi međunarodnog društva, koji ćemo nazvati *kooperativni pristup*. Treći model, revolucionarni (kantovski) koji se odnosi na prava i emancipaciju ne-državnih aktera, nazvat ćemo oslanjanjem na koncepciju Davida Helda (2004) *socijaldemokratskom alternativom*.

a) Hegemonijski pristup

Unipolarni hegemonijski poredak post-hladnoratovskog doba na čelu sa SAD-om bio je posljednji pokušaj uspostave svojevrstne političke hijerarhije vojnim putem od strane jedne države. Riječ je,

dakle, o jedinom modelu poretka koji ima uporište u povijesnoj faktografiji. Bez obzira na to što u konačnici nije realiziran, hegemonija u budućnosti itekako može biti aktualizirana, ako ne od SAD-a onda od neke druge velike sile u usponu. Međutim, na temelju empirijskih činjenica, hegemonijski pristup najneizgledniji je model uspostave poretka u doba transnacionalnog kapitala.

Međunarodno zajedništvo liberalnog Zapada 90-ih godina 20. stoljeća, temeljeno na načelima univerzalnih ljudskih prava i djelovanju putem međunarodnih organizacija (npr. NATO-va humanitarna intervencija u SR Jugoslaviji 1999), nije se dugoročno moglo poklapati s hegemonijskim interesima pojedinih političkih grupacija u SAD-u. Još za vrijeme predsjednika Georga Busha starijeg, u tadašnjoj se administraciji pojavila nacionalistička frakcija neokonzervativaca, čiji je jedan od dužnosnika u ministarstvu obrane, Paul Wolfowitz, sudjelovao u razradi strateškog programa pod imenom *Smjernice za planiranje obrane 1992*. Po Jamesu Mannu, taj je dokument eklatantan primjer američke realpolitičke nepovjerljivosti i hegemonijskih aspiracija kroz strateška sprječavanja uspona post-hladnoratovskih neprijateljskih sila kao što su Rusija i Kina, te potencijalne moći saveznika kao što su Japan i Njemačka, odnosno ujedinjena Europa. Suzbijanje potencijalnih prijetnji unipolarnom položaju SAD-a postići će se s jedne strane podilaženjem nacionalnim interesima tih država; te su druge strane, demonstracijom otvorene vojne premoći (2004: 210). Proći će još dva mandata demokratskog predsjednika Billa Clintona, da bi republikanci 2001, isključivo predvođeni neokonzervativcima, ponovo preuzeli Bijelu kuću, pobjedom Georgea Busha mlađeg na predsjedničkim izborima.

Teroristički napad na New York 11. rujna 2001, poput japanskog napada na Pearl Harbur 1941,

poslužiti će SAD-u kao povod da objavi tzv. "rat protiv terorizma" islamskom fundamentalizmu, te preko njega uspostavi unipolarni poredak. Težnju neokonzervativaca za uspostavom svjetske hegemonije treba razumjeti u kontekstu realne američke vojne premoći (vojno-industrijski kompleks od 1945. predstavlja kičmu američkog gospodarstva, vidi: Held et al., 1999: 139-141), kao i više od dva desetljeća gajene kulture antiinstitucionalne vanjske politike, koja je od 80-ih godina 20. stoljeća kod američkih republikanaca stvorila uvjerenje o prednostima i ispravnosti unilateralnog djelovanja. Otkako je neoliberalni poredak postao globalan, vojna premoć nudila je pogodnosti uspostave međunarodne hijerarhije, čija bi raspodjela pravde ležala isključivo u rukama jedne države a ne međunarodne organizacije. Neokonzervativni *Projekt za novo američko stoljeće* Bushova je administracija prihvatila kao svoju vanjskopolitičku smjernicu. Režimski analitičari kao Fareed Zakaria s divljenjem su opisivali Bushovu političku viziju kao ostvarenje wilsonovskih ideala, koji nadmašuju samoga Wilsona, time što SAD sada posjeduje snagu da od svijeta stvori "dominion pravde" (2002: 14).

Problem neokonzervativne hegemonijske politike SAD-a, kao i bilo koje druge države koja bi u današnjim uvjetima pokušala vojnim putem stvoriti unipolarni poredak, jest nerazumijevanje realnosti suvremenog gospodarskog poretka, odnosno njegove, kako Beck kaže, *deteritorijalizirane logike*. Promišljanje neokonzervativaca je bilo strogo teritorijalno, gotovo hladnoratovski konzervativno. Budući da je SAD u geopolitičkom smislu "rubna velesila", strategija neokonzervativaca se oslanjala na hladnoratovsku stratešku misao od Spykmana do Brzezinskog (vidi: Brzezinski, 1997: 30-57), koji su ključnim za američku svjetsku dominaciju smatrali kontrolu nad tzv. "unutrašnjim polumjesecom",

odnosno rubnim područjem euroazijskog kontinenta. U razdoblju između 2001. i 2009. nadzor nad tim pojasem postizao se širenjem NATO-a na istok Europe (čime je prekršeno tzv. "Bakerovo obećanje" Rusiji iz 1990), baršunastim revolucijama pro-zapadnih snaga u državama bivše sovjetske sfere, te vojnim prisustvom u središnjoj Aziji (kroz okupaciju Afganistana 2001) i Bliskog istoka (kroz okupaciju Iraka 2003). Da okupacija Iraka nije ispala fijasno, predstavljala bi tek prvu stepenicu puno šireg plana politike *regime-change* na Bliskom istoku (vidi: Mann, 2004: 351-352).

Takva demonstracija sile, tipična za hobsovska prirodno stanje, gdje se jedna država postavlja iznad zakona i zaobilazi međunarodne organizacije kao UN, bila je možda moguća u doba Hladnog rata, kada je SAD dominirao unutar sebi vojno i gospodarski podređenog bloka. Međutim, nakon 1989. sustav je postao globalan, stoga se neoliberalni poredak pokazao dvosjeklim mačem. Ikenberry je naveo nekoliko razloga neuspjeha američke neokonzervativne revolucije, ukazavši na nespojivost univerzalnog demokratskog poslanja SAD-a s tvrdolinijaškim nacionalizmom neokonzervativaca, čime je hegemonija SAD-a u relativnom kratkom roku (čak prije samog isteka drugog Bushova mandata) izgubila legitimitet, kako na domaćoj tako i na međunarodnoj sceni (2011: 268-270). Bez legitimiteta u poretku kojim vlada transnacionalni kapital, čak i vojna premoć se pokazuje nedostatnom. SAD nije dobio potporu za napad na Irak od nekoliko zemalja, na čelu sa Turskom i Rusijom, ali i Francuskom. Sposobnost njihova političkog nepotčinjavanja najmoćnijoj državi svijeta nalazi se u relativno niskoj međuovisnosti Turske i Rusije s gospodarstvom SAD-a, odnosno s visokim stupnjem gospodarske međuovisnosti s državama EU (ibid, 271). Herfried Munkler je ukazao da je hegemonijski

pristup za demokracije u suvremenom međunarodnom poretku dugoročno neodrživ. SAD s rastom BDP-a od 5% godišnje i udjelom u svjetskom gospodarstvu od 27%, što inače predstavlja trend opadanja od 1945. kada je udio bio 40%, "ukoliko želi sačuvati svoju poziciju velesile, morat će smanjivati javne troškove što će pogoditi stanovništvo (...) pitanje troškova, dakle srednjoročni odnos između tereta i dobiti imperijalne politike vjerovatno je najveći problem demokratskog imperija" (2010: 212-213). Upravo će taj problem nakon izbijanja globalne recesije 2008. postati prvorazredno pitanje održivosti hegemonije SAD-a. Nova demokratska administracija predsjednika Baraka Obame je bila primorana definitivno napustiti hegemonijski pristup kroz sustavno smanjivanje troškova obrane u korist oporavka opustošenog gospodarstva i uvođenja drugih socijalnih programa (u prvom redu *Obamacare*).

Obama se suzdržavao od bilo kakvog vojnog uplitanja, kao npr. od vojne intervencije protiv Asadova režima u građanskom ratom zahvaćenoj Siriji 2013, primjenjujući jedino sredstvo prisile sukladno logici transkapitalizma: sankcije. Kako bi zadržala stratešku kontrolu nad "unutrašnjim polumjesecom", Obamina je administracija nakon izbijanja građanskog rata u Ukrajini između pro-zapadnih i pro-ruskih snaga 2014. odlučila proširiti tzv. "Magnitsky zakon" iz 2012, kojim bi se nametnule sankcije najmoćnijim oligarsima Rusije, te time oslabilo rusko gospodarstvo. Iako je za sankcije protiv ruskih kompanija dobio domaću i većinom međunarodnu podršku, upozorenja bankara s Wall Streeta nisu izostala. Njihovo je glasilo *Wall Street Journal* napomenulo da sankcije mogu imati negativne posljedice na svjetskom tržištu cijena nafte; Rusija sudjeluje s 3% kapitala na svjetskom tržištu što nije zanemarivo; te da bi pojedine industrijske grane Europe, u prvom redu

automobilska industrija, doživjele nepopravljivu štetu (vidi: Solomon, 2014). Uzimajući u obzir upravo tu difuznu moć svjetskog tržišta, neprimjerenost hegemonijskog pristupa u suvremenom poretku postaje i više nego očita.

b) Kooperativni pristup

Kada je započelo doba međuvlašća napuštanjem Bretton-Woods sustava 1971, zapadne su demokracije tražile novi institucionalni oblik suradnje, ali izvan okvira međunarodne organizacije. Naftni šok 1973. natjerao ih je da se neformalno organiziraju i stvore forum gdje bi dogovarale zajedničku strategiju. Tako je nastala Grupa pet najutjecajnijih zemalja Zapada, SAD-a, Britanije, Francuske, Njemačke i Japana, poznatija kao G-5. Nekadašnje institucije Bretton-Woodsa, MMF i Svjetska banka, kao i druge formalne gospodarske međunarodne organizacije, npr. Svjetska trgovinska organizacija, postale su instrumenti provedbe gospodarskih politika na temelju odluka donošenih unutar jedne neformalne grupe najmoćnijih država svijeta. Nakon što se neoliberalni međunarodni gospodarski poredak globalno proširio, integriravši tržišta bivše sovjetske orbite i Trećeg svijeta, novo transnacionalno kapitalističko tržište iznjedrilo je nove moćne sile (u prvom redu Brazil, Rusiju, Indiju i Kinu, tzv. BRIK), a koje ostvaruju 80% ukupne svjetske proizvodnje (Nye, 2011: 60). G-5 se u narednih četvrt stoljeća širio, primajući nove članove u klub najmoćnijih, kako bi se 1999. proglasio G-20. Danas, G-20 predstavlja "globalni režim", odnosno centar moći međunarodnog poretka, čija stabilnost i uspješna provedba gospodarske politike ovisi isključivo o stupnju kooperacije na međudržavnoj razini. Strukturu donositelja odluka u tom forumu sačinjavaju predstavnici vlada kao i šefovi središnjih banaka.

Globalna recesija koja je izbila 2008, kao posljedica neodgovornosti i manipulacija međunarodnih

financijskih institucija, predstavljala je prvi veći izazov državama članicama G-20, ali i samom legitimitetu neoliberalnog međunarodnog poretka. Krizni samit G20 u travnju 2009. u Londonu, popraćen masovnim prosvjedima, pokazao je po kritičarima neoliberalizma svu slabost šefova najmoćnijih država svijeta, odnosno njihovu podređenost transnacionalnom kapitalu. Njihova neučinkovitost bila je vidljiva u tek načelnim deklaracijama, očitom podilaženju špekulativnim fondovima, pozivanju na regulaciju svjetskog tržišta bez ikakvih konkretnih prijedloga ili uvođenja učinkovitih instrumenata, ali i sa samo jednim dosljedno iznesenim stavom: "Ističemo koliko je važno odbaciti protekcionizam. U sljedećih 12 mjeseci suzdržat ćemo se od postavljanja novih barijera za investicije i trgovinu roba i usluga" (vidi: Halimi, 2008: 1). Stav prema G-20 od strane kritičara neoliberalizma, bilo da njihova kritika dolazi s radikalno lijevih ili radikalno desnih pozicija, potaknuta je ponajviše njihovim nezadovoljstvom samim neoliberalnim međunarodnim poretkom i globalizacijom, koja je oslabila suverenu nacionalnu državu, odnosno u ovom slučaju njezinu demokraciju i pravno naroda da odlučuje. Međutim, zadaća država u G-20 nije da reformiraju kapitalistički poredak iz korijena (jer bi to bio revolucionarni čin, nerealan u danim okolnostim), nego da na kooperativnim temeljima spriječava mogućnost izbijanja sličnih kriza u budućnosti kroz mehanizme regulacije. Zbog toga je i poziv na suzdržavanje od protekcionizma, kao prva stvar koju treba osigurati u krizi, sasvim razumljiv, s obzirom na to da bi svaki unilateralni čin država (bilo protekcionizam, ili devalvacija koja bi izazvala valutne ratove), dugoročno mogao, po prirodi međuovisnosti, negativno se odraziti na gospodarsku stabilnost svih država.

Istodobna međuovisnost i anarhičnost poretka prisiljava države G-20 na užu suradnju, što pred

njih postavlja prvi veliki zadatak: pretvoriti forum u organizaciju (vidi: Germain, 2012: 138-142). Struktura G-20 je neodređena, te se kao u koncentričnim krugovima sužava na forume unutar foruma; G8 i G7, konačno do G-2 kojega sačinjavaju središnje države SAD i Britanija. Stvaranje Odbora financijske stabilnosti (*Financial Stability Board*, FSB) predstavljalo je prvi korak formaliziranja odnosa, čije se konkretne ovlasti i sastav članstva tek trebaju utvrditi. Što se tiče neposrednih zadataka u odnosu na globalnu recesiju, G-20 je, uz pomoć institucija kao što su FSB i MMF, pozvao na stvaranje mehanizama za sprječavanje moguće krize, kroz međudržavnu koordinaciju regulatornih tijela država članica. Međutim, ovdje se kooperacija svodi na tehničku koordinaciju za "rukovođenje" krizom. Veliki zadaci oko izlaska iz krize s kojima će se G-20 suočiti jesu pokušaji uspostave ravnoteže u gospodarskoj asimetriji kako bi se izbjegao deficit u bilancama vanjskih plaćanja među vodećim državama: npr. potaknuti SAD na štednju, a Kinu na veću domaću potrošnju (Nye, 2011: 60). Tu leži niz potencijalno nepremostivih problema, jer osim što je G-20 kao struktura difuzan, njegovo članstvo predstavlja raznolikost interesa, političkih kultura i sustava (tek je nedavno na tom polju napravljen pomak, dogovorom o relativno uravnoteženom omjeru prava glasa u MMF-a između Europe i drugih, poglavito Kine).

U mjeri u kojoj će se međunarodni poredak reformirati, ovisit će prvenstveno o razvoju odnosa i kooperaciji u samom G-20. Kishore Mahbubani tvrdi da bi reforma međunarodnog poretka trebala počivati na načelima demokracije i pravednosti. Pitanje demokracije tiče se dosadašnjeg "pravila" biranja Europljanina na čelo MMF, te Amerikanca na čelo Svjetske banke, čime se zanemaruje 88% interesa svjetske populacije. Po pitanju pravednosti u donošenju odluka na globalnoj razini, SAD će

neminovno morati dijeliti vlast u globalnom režimu: "Godine 1980. udio američkog gospodarstva na svjetskom tržištu je iznosio 25%, a kineski 2.2%; do 2016. američki će udio pasti na 17.6% a kineski će se podići na 18%" (vidi: Mahbubani, 2012/13: 7). Pitanje reforme monetarnog sustava neminovno će se pojaviti, budući da, primjerice, Kina od 2009. na regionalnoj razini pokušava pilot programom internacionalizirati svoju valutu, te najavljuje Šangaj kao novi svjetski financijski centar do 2020. Međutim, iako bi za uspješnu kooperaciju pravedna raspodjela glasova i moći odlučivanja svakako bila poželjna, ne treba zaboraviti da je u ovom slučaju pitanje ravnoteže gospodarske asimetrije od primarne važnosti. Srinivasa Madhur tvrdi da Kina ne može za sebe tražiti više prava u G-20 i drugim institucijama, zbog sustavnog zanemarivanja razvoja svog potrošačkog društva. Naime, bez potrošačkog društva njezina se politika oslanja isključivo na izvoz; skoro ništa na uvoz (2012: 823). Iako joj to daje veliku prednost u materijalnom smislu, u pogledu međunarodnog utjecaja i odlučivanja, dugoročno se neće moći približiti SAD-u i EU, čija su tržišta, duboko intergrirana kroz gospodarsku međuovisnost, težište svjetskog tržišta. U svakom slučaju, bilo da je riječ o tehničkoj koordinaciji oko regulacije i upravljanja krizom ili stvaranju ravnoteže kroz ravnopravnost i trgovinsku ravnotežu u gospodarskoj međuovisnosti, kooperacija na razini G-20 prvi je korak u institucionalizaciji odnosa neoliberalnog poretka.

c) *Socijaldemokratska alternativa*

Ovdje je riječ o alternativnom pristupu reformi neoliberalnog poretka, kojemu u središtu pozornosti nije horizontalna neravnoteža gospodarstava nacionalnih država, nego vertikalna neravnoteža u općesvjetskom smislu. Ta se neravnoteža ogleda u tome što svega 20% svjetskog stanovništva, većinski

zapadnog, uživa u 82,7% svjetskog dohotka, dok oko 60% živi u uvjetima ekstremnog siromaštva (vidi: Wade, 2001). Socijaldemokratska alternativa poziva na reformu i regulaciju međunarodnog gospodarskog poretka putem međunarodnih organizacija, u prvom redu UN-a, s posebnim naglaskom na skrbi o najugroženijima.

David Held tvrdi da načela slobodnog tržišta kao i realnosti transnacionalnog kapitala na kojemu počiva suvremeni poredak, ne treba mijenjati kao sustav, već treba reformirati njihov društveni karakter. Po njemu, međunarodne kompanije u načelu ne stvaraju *a priori* otpor prema političkoj regulaciji i društvenoj reformi, već isključivo prema regulatornim mehanizmima koji im ograničavaju poslovnu dinamiku. Naime, ekološki standardi, primjereno radno vrijeme, ili bolji radni uvjeti, za međunarodne bi kompanije bile neprihvatljive reforme isključivo onda ako ih se njihova tržišna konkurencija ne bi pridržavala (2004: 154). Dakle, na državama je da kroz međunarodne organizacije uvedu dosljednu reformu koja bi se odnosila na privatni poslovni sektor. Held nudi nekoliko prijedloga reforme, koje bi države trebale prihvatiti ako žele pravedniji međunarodni gospodarski sustav. Najprije, slobodna trgovina mora biti regulirana kroz intenziviranje kooperacije i dijaloga država po forumima i postojećim međunarodnim organizacijama; potrebno je potom dopustiti državama u razvoju pristup tržištima razvijenih zemalja; državne potpore poljoprivredi u razvijenim zemljama (kao npr. EU prekomjerne potpore Zajedničkoj poljoprivrednoj politici) trebale bi biti pravilno raspodijeljene na svjetskoj razini; zemljama u razvoju dopustiti da do određene mjere sudjeluju u pregovorima u institucijama kao što je npr. Svjetska trgovinska organizacija; promicanje "dobre vlasti", odnosno dodatna demokratizacija i transparentnost vlada u gospodarskoj politici; te,

konačno, u statut Svjetske trgovinske organizacije unijeti klauzule "društvenog karaktera" kojima bi se, kroz mehanizme prisile, strogo zabranio prisilni rad, dječja radna snaga, ograničenje slobode sindikata, kao i svi ostali vidovi diskriminacije na radnom mjestu (ibid, 59-61).

Socijaldemokratska alternativa neoliberalnom međunarodnom poretku u suvremenim je okolnostima nerealna, budući da zanemaruje silu, moć i nacionalni interes. To što se nacionalni interesi država moraju prilagođavati tokovima transnacionalnog kapitala, ne znači da su ti interesi, u namjeri da prevladaju gospodarske neravnoteže i anarhiju, prosvijećeni.

Zaključno gledano, sva tri pristupa, koliko god različiti, dijele istu slabost; nemogućnost samostalnog djelovanja država izvan okvira tokova svjetskog tržišta. Od 60-ih godina, te pogotovo nakon pojave globalizacije 90-ih godina 20. stoljeća, međunarodni poredak karakterizira anarhična difuznost moći te istodobna međuovisnost. Bretton-Woods je svojedobno garantirao trgovinsku međuovisnost uz monetarnu autonomiju, međutim političke okolnosti i nezaustavljivi procesi širenja tržišta su doveli do toga da zapadne države odbace regulaciju međunarodne organizacije u korist monetarnog bezvlašća, što im je u konačnici oduzelo moć samostalnog odlučivanja. Globalni režim na kojemu počiva današnji međunarodni poredak, G-20, odraz je te istodobne anarhičnosti i međuovisnosti. Detaljnija analiza samitā G-20 pokazuje da, primjerice, postoji cijeli niz različitih prijedloga pristupa regulaciji tržišta, ali i da se pregovori postepeno pretvaraju u puko prepucavanje. Zbog toga G-20 ostaje samo forum za nadmetanje interesa, pri čemu je važno istaknuti kako niti jedna država ili sve države zajedno nemaju hrabrosti napustiti, odnosno raspustiti G-20. Posljedice bi u tom slučaju bile nesagledive.

LITERATURA

- Abdelal, Rawi, 2006: Writing the Rules of Liberal Finance: France, Europe and Liberal Finance, *Review of International Political Economy* (13) 1: 6-8.
- Aron, Raymond, 2001: *Mir i rat među narodima*, Golden Marketing, Zagreb.
- Beck, Ulrich, 2004: *Moć protiv moći u doba globalizacije: nova svjetskopoliitička ekonomija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Brzezinski, Zbigniew, 1997: *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostategic Imperatives*, Basic Books, New York.
- Bull, Hedley, 2002: *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, Palgrave, London.
- Gardner, Lloyd, 1970: *Architects of Illusion: Men and Ideas in Foreign Policy 1941-1949*, Quadrangle Books, Chicago.
- Germain, Randall, 2010: *Global Politics and Financial Governance*, Palgrave, Basingstoke.
- Halimi, Serge, 2008: "Čemu služi G20?", *Le Monde diplomatique* (5) 12:1.
- Harvey, David, 2005: *Kratka povijest neoliberalizma*, VBZ, Zagreb.
- Held, David / Anthony McGrew / David Goldblatt / Jonathan Perraton, 1999: *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Polity Press, Cambridge.
- Held, David, 2004: *Global Covenant: The Socialdemocratic Alternative to the Washington Consensus*. Polity Press, Cambridge.
- Helleiner, Eric, 1994: *States and Re-emergence of Global Finance*, Cornell University Press, Ithaca.
- Helleiner, Eric, 2010: A Bretton Woods Moment: The 2007-2008 Crisis and Future of Global Finance. *International Affairs* (86) 3: 619-636.
- Ikenberry, John, 2011: *Liberal Leviathan: the Origins, Crisis and Transformation of the American World Order*, Princeton University Press, Princeton.
- Jonhson, Christopher: 1996. *In With the Euro, Out With the Pound*, Penguin, London.
- Jorgensen, K. E., 2010: *International Relations Theory: A New Introduction*, Palgrave MacMillan, New York.
- Kristol, Irving, 2004: *Neokonzervativizam: autobiografija jedne ideje*, Algoritam, Zagreb.
- Madhur, Srinivasa, 2012: Asia's Role in 21st Century Global Economic Governance, *International Affairs* (88) 4: 817-833.
- Mahubani, Kishore, 2012/13: Keeping the Ship on Course, *The World Today* (68) 7: 7.
- Mann, James, 2004: *The Rise of the Vulcans: The History of the Bush War Cabinet*, Viking, New York.

- Maurois, Andre, 1940: *Povijest Engleske politike*, Tipografija, Zagreb.
- Mirowski, Philip, 2013: Trinaest zapovijedi neoliberalizma, *Le Monde Diplomatique* (10) 8: 10-13.
- Munkler, Herfried, 2010: *Imperij: logika svjetske vladavine od Staroga Rima do Sjedinjenih Američkih Država*, Antibarbarus, Zagreb.
- Nye, Joseph S., 2011: *The Future of Power*, Public Affairs, New York.
- Plato, 1981: *The Republic*, (ur.) M. Curtis, *The Great Political Theories I*, Avon Books, New York.
- Proceedings and Documents of the United Nations Monetary Fund and Financial Conference, Bretton-Woods, New Hampshire, July 1-22 1944 Vol. I.*, 1948, US Government Printing Office, Washington DC.
- Solomon, Jay, 30. srpanj 2014: *The Wall Street Journal*. Dostupno na: <http://online.wsj.com/articles/wests-sanctions-playbook-faces-challenge-with-russia-over-ukraine-1406762838> pritul stranici 2. kolovoz 2014.
- Subacchi, Paola. 2008: "New Power Centers and New Power Brokers: Are They Shaping a New Economic Order?", *International Affairs* (84) 3: 485-499.
- Subacchi, Paola, 2010: "Who is in Control of the International Monetary System?", *International Affairs* (86) 3: 665-680.
- UNCTAD, 1994: *World Investment Report 1994: Transnational Corporations, Employment and the Workplace*, New York: United Nations.
- Vjesnik*, 1. listopada 1982, str. 1.
- Wade, R, 2001: *The Rising Inequality of World Income Distribution, Finance and Development*.
- Westad, O.A., 2009: *Globalni hladni rat; velike sile i treći svijet*, Golden Marketing, Zagreb.
- Zakaria, Fareed, 21.10.2002: "Our Way: The Trouble with Being the World's Only Superpower", *New Yorker*.

Knjige

Miraš Martinović,
Antički gradovi – snovi i sudbine,
 Matica Crnogorska / Nacionalna zajednica Crnogoraca
 Hrvatske / Skaner studio, Zagreb, 2012. (ur. Danilo Ivezić)
 piše: *Dimitrije Popović*

Knjiga Miraša Martinovića *Antički gradovi - snovi i sudbine* svojim naslovom upućuje na način na koji je njena bogata sižejna građa strukturirana odnosno komponirana u literarnu cjelinu. U knjizi se smjenjuju, prožimlju ili pretapaju historijska fakta i dokumenti sa mitskim slikama i snovima. Stvarno se projicira u imaginarno. Ciklično se izmjenjuju život i smrt. Ovakav književni postupak nije odabran kao jedan od mogućih oblika kazivanja, već se nametnuo kao neophodan upravo zbog prirode onoga o čemu knjiga govori.

Uvjetno kazano, antički grad kao svojevrsan „model“ Miraševog književnog zanimanja jest grad kojeg više nema u onom obliku i izgledu kakav je nekada postojao. Od njega su ostale samo ruševine. To je grad kojeg su ruinirali čovjek i vrijeme. Takav se grad otvara pred piscem i njegovim senzibilitetom kao nepročitana knjiga. Miraš Martinović je strasni čitač neiščitane i za čovjekovog života nikad dočitane povijesti nekog antičkog grada. Nakon svih stradanja, pohara, katastrofa kojima niti jedan bedem nije odolilo, knjiga će, ističe Miraš Martinović ostati kao „najtrajniji grad“. Piščeva vjera u knjigu je apsolutna. U poglavlju „Dubrovnik Desislavino izgnanstvo“ Miraš nam kazuje kako je Desislava napuštajući Duklju donijela „pepeo spaljenih knjiga vjerujući da će se preobraziti u slova i da će knjiga ispisati samu sebe. Knjige ne umiru ni kada sagore“ naglašava autor.

Antički grad nije za Miraša tek historijska činjenica, opće mjesto u povijesti civilizacije. Grad je za njega poetski izazov, metafizičko nadahnuće, nedokučiva tajna. Grad je u simboličkom smislu kolektivno biće. Svojom arhitekturom, kućama, hramovima, citadelama, zidinama, predstavlja svojevrsnu urbanu scenografiju po obliku i mjeri vremena u kojem je sazdan. U toj se scenografiji odvija životna predstava toga grada sa svim činovima njegovog trajanja: rođenja, mira, blagostanja, ratovanja, tragedija i smrti.

Miraš Martinović nije samo pisac koji u tišini radne sobe iz biblioteke ili sa interneta prikuplja materijal za svoje knjige. On je, što treba posebno istaći, pisac-putnik. Miraš doslovno putuje i pješači do onih mjesta, do onih lokaliteta koji su predmet njegovog zanimanja, koji su izvor njegove inspiracije. Komocija medijskog posredovanja knjigom ili internetom u udobnosti radne sobe neusporediva je sa uzbuđenjem što ga donosi susret sa stvarnošću mjesta i ambijenta koje posjećuje pisac. Tamo na licu mjesta prizori su najrječitiji. Tamo se najbolje osjeća onaj *genius loci*, tamo stvarnost potiče imaginaciju.

Arheologija brižljivo analizira nađeno, determinira ga povijesno i stilski, uvrštava u registre muzejskih zbirki. Onamo gdje arheologija završava počinje poezija. Da bi ta poezija bila uvjerljiva mora se poznavati ono što tu poeziju nadahnjuje. Zato Miraš pedantno i sistematski navodi znanstvene podatke u svoj književni tekst. Ti su podaci temelj za Miraševo imaginarno zdanje čiji zidovi i prostori koje omeđuju, prostori privatni ili javni, svjetovni ili sakralni, govore pjesniku o onome o čemu su svojevremeno svjedočili. Na osnovu čega su nastajali mitovi i legende u podneblju mediteranske tragike.

Sudbine gradova kao kolektiviteta poistovječene su sa sudbinama pojedinaca. Kada Miraš odgonetava značenje nekog u kamenu uklesanog teksta

čiji fragment prekriven lišajem drži u rukama on je nagnut nad sudbinom onoga na koga se taj tekst odnosi. Njegov književni postupak u kome se stvarnost mjesta i relikta povijesti pretapa u piščevu poetsku imaginaciju nalazimo i u „Martinića gradini“ u snu u kojem se piscu javlja Dukljanski kralj Svetlopek. Njegovo mu se visočanstvo obraća govoreći u heksametrima. Ti su heksametri činili kako Miraš kaže “grad-ep”, ličili su na “bedeme, temelje, utvrde, kule, hramove, palate.” U nemogućnosti da zapiše ono što mu saopćava kralj u piščevoj se mašti stvara grad. Tajna grada ga dovodi do dvojbe je li njegov (Mirašev) san bio ustvari san kojeg je sanjao kralj. Ova, ako tako mogu reći arheologija sna inicirana arheologijom stvarnog govori do koje je mjere pisac zanešen onim čemu se svim svojim bićem predaje.

Majstorskim načinom pripovijedanja Miraš nas sugestivno uvodi u ono što je doživljavao. Kada prelazi kamen nekog kućnog praga, neke ruševine nad kojom umjesto krova gleda u čudljivo nebo, kada u ostatku stupa obraslom korovom vidi blistavi hram ili na praznom prostoru gdje je nekad bio trg, čuje žamor i glasove, pisac oživljava grad i na taj način putem literature potvrđuje kontinuitet povijesti. Jer kako kaže Lewis Mumford “Grad mrtvih stariji je od grada živih. U stanovitom smislu grad mrtvih je prethodnik, gotovo srce, svakog živog grada”. Zato su ruine koje nalazimo i koje proučavamo ostaci koji nas i potvrđuju i nadahnjuju. One su dio nas. Vrijednost Miraševe knjige jest i u tome što čitatelj u njoj ne otkriva samo dio kolektivne prošlosti podneblja u kojem su antički gradovi građeni i razarani, nego u ogledalima njihovih snova i sudbina sagledava sliku ljudskog bića, njegov zemaljski put slave i poraza.

Danilo Ivezić, *Kronika NZCH 1991-2011,*

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Skaner studio d.o.o., Zagreb, 2012.

piše: Zoran Drašković

U drugoj polovini 2012. godine Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i Skaner studio d.o.o. Zagreb zajedno su – uz financijsku pomoć Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Zagrebačke županije – objavili impresivnu *Kroniku NZCH 1991 - 2011*, knjigu koja na 260 stranica (i u tiražu od 1000 primjeraka!) bilježi dvije decenije postojanja i djelovanja NZCH.

Monografiju koja je nastala kao rezultat autorskih i uredničkih pregnuća dugogodišnjeg tajnika NZCH Danila Ivezića, najavio je – još 21. decembra 2011.g. na svečanom obilježavanju dvadesete godišnjice osnivanja i djelovanja NZCH u Češkom narodnom domu u Zagrebu – predsjednik NZCH dr. sc. Radomir Pavićević sljedećim riječima: «Cjelovitu hroniku Zajednice do današnjih dana priprema naš Danilo Ivezić, koji je tom zadatku pristupio sa svojom uobičajenom istraživačkom savjesnošću i politološkom analitičnošću».

O cjelovitosti *Kronike* najbolje svjedoči njen sadržaj:

1. Povijesni pregled

1.1. 1991 – 1995

1.2. 1995 – 1999

1.3. 1999 – 2001

1.4. 2001 – 2003

1.5. 2003 – 2006

1.6. 2006 – 2011

2. Internacionalizacija crnogorskog pitanja

2.1. NZCH i internacionalizacija crnogorskog

državnog pitanja – Uvod

2.2. Plaidoyer za internacionalizaciju crnogorskog državnog pitanja

2.3. Programski dokumenti: „Crna Gora i Evropa“

2.4. Neobjavljeno otvoreno pismo o nacionalnom identitetu crnogorske države

2.5. Programski dokument: „Apel zapadnim demokratijama“

2.5.1. Uoči formalnog ukidanja SR Jugoslavije – razgovor delegacije NZCH i CSA s jugoslovenskim ambasadorom (6. veljače 2002.)

2.6. Stav prema formiranju „Državne zajednice Srbija i Crna Gora“

2.7. NZCH i gašenje CSA

2.8. Hrvatski Crnogorci – Pokret za nezavisnu evropsku Crnu Goru

3. Crnogorci u političkom sustavu Hrvatske

3.1. Poteškoće u radu vijeća i predstavnika

4. Dokumenta

a o politološkoj akribiji autora i urednika rečito govori već i njegov odabir da na unutrašnjosti naslovnice (koju krase „*Kameni valovi*“ akademskog slikara Dimitrija Popovića) istakne:

«Dvadeset godina u životu čovjeka je zavidna brojka, dvadeset godina u djelovanju jedne udruge, k tome s prefiksom NACIONALNA, je respektabilan podatak. Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske je formirana u vremenu koje nije bilo blagonaklono prema Crnogorcima i Crnoj Gori, ne zbog nečijeg odnosa prema njima, već zbog njihovog odnosa prema nekom. U danima hrvatske borbe za opstanak i puni državopravni subjektivitet, u zoru hrvatske II. Republike, i hrvatski Crnogorci su bili svjesni da se trebaju primjereno definirati kao nacionalna zajednica i aktivno uključiti u kolektivnu podršku ukupnim hrvatskim državnim nastojanjima.»

što nas sve već od prvih stranica uvjerava da će *Kronika* biti nezaobilazno i dragocjeno štivo svakom onom ko se bude bavio historijom Crnogoraca u Hrvatskoj u vrijeme njenog osamostaljivanja i u vrijeme ponovnog osamostaljivanja Crne Gore.

Opravdanje za takvo očekivanje nalazimo i u izboru autora da na početku *Kronike* koja svjedoči o dvije decenije postojanja i djelovanja NZCH navede – čini se za to najprimjerenije moguće! – riječi prof. dr. sc. Dragutina Lalovića iz uvodnika prvom broju *Ljetopisa crnogorskog*:

«Crnogorci Hrvatske, upravo: *hrvatski Crnogorci*, punopravni članovi hrvatskog *demosa* – jedinstven su korpus, koji individualizira svoje pripadnike u njihovu barem dvojnog identitetu, spoju matične i izabrane, crnogorske i hrvatske sastavnice. Svjesni te dvojnosti, tih sastavnica koje se međusobno obogaćuju i nadograđuju, hrvatski Crnogorci mogu, i kao autonomni pojedinci i kao neponovljiv kolektivitet, naći primjeren put između Scile getoizacije i Haribde asimilacije.

Sasvim jednostavno: bez svojih Crnogoraca Hrvatska ne bi bila ono što jest, pogotovo ono što želi biti; bez svoje Hrvatske Crnogorci koji u njoj žive ne bi bili ono što jesu ili što mogu biti.»

Bilo je stoga posve očekivano da u *Kronici* nađu mjesto i riječi kojima se prof. emer. dr. sc. Veselin Simović obratio učesnicima osnivačke skupštine Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru, 28. januara 2005. godine u Podgorici:

«Meni lično neće biti teško, a to neće biti niti posebno potrebno, da uvjeravam javnost zemlje u kojoj živim (to je Hrvatska) da su opravdane težnje „građana jedne stare države da demokratskim putem povрати suverenost“. Ta bi javnost sa zadovoljstvom pozdravila ostvarenje te težnje i, po mom uvjerenju, spremna je i da oprostí nedjela iz nedavne prošlosti koja su joj učinjena od dijela građana Crne Gore.»

kao i da se trajno zabilježe i riječi dr. sc. Radomira Pavićevića na obilježavanju dvadesete godišnjice Zajednice o njenim najvećim postignućima:

«Sve što smo u tom decenijskom djelovanju postigli plod je našeg „kolektivnog uma“. Imao sam povlasticu djelovati u timu samosvojnih, samoprije-gornih i čestitih ljudi, kao *primus inter pares*. Blisko su nas povezali zajednički motivi, vrijednosti i htijenja, zajednička polazna ideja da se „od zajednice ne živi, nego se živi za nju“. Spojila nas je duboka zabrinutost i osjećaj moralne dužnosti da se očuva „crnogorsko biće“ u Hrvatskoj.»

Obično se kaže da su prikazivanja i promocije knjiga prilika da se pojedinci nagovore da pročitaju neki tek objavljeni naslov. Međutim, publikacije poput *Kronike* kao svojevrsnog dokumenta vremena, predstavljaju, s jedne strane, izvor podataka za neka buduća pisanja, a s druge strane, kao svjedočanstvo minulih događanja, stalni su izazov da se o tim zbivanjima još jednom prozbori.

I zaista, to se pokazalo već na prvom predstavljanju *Kronike* 26. marta 2013. godine u Crnogorskom domu u Zagrebu (v. br. 80 „*Crnogorskog glasnika*“), kada su o toj knjizi, ali i o protekla dva desetljeća Zajednice, govorili i svjedočili dugogodišnji predsjednik Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro“ Zagreb i predsjednik NZCH u vrijeme kad je trebalo prebroditi četvorogodišnju krizu Zajednice prof. dr. sc. Ljubomir Kuljača, potom predsjednik NZCH od 2001. godine dr. sc. Radomir Pavićević i na kraju sam autor *Kronike*. Govoreći o nastanku i djelovanju Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro - Duklja“ na čijim se aktivnostima temelje i aktivnosti današnje Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske, profesor Kuljača je naglasio da ne želi da prepričava sve događaje koji su u *Kronici* pomenuti i napomenuo da sigurno ima još puno toga vrijednog da se zabilježi. Dr. Pavićević

je istakao da je *Kronika* vjerodostojna knjiga o dvadeset godina Zajednice, jer autor – ne zaboravljajući ni jednu od bitnih činjenica – piše na neutralan način, te da se stoga među sedamdestak knjiga koje je objavila NZCH ova zasigurno nalazi među pet prvih.

Prvo predstavljanje *Kronike* bilo je i prilika da autor pojasni kako se priređivanja monografije prihvatio zbog bojazni da se puno toga što je vrijedno sjećanja ne zaboravi, jer – kako stoji i na prvoj stranici knjige – stara latinska izreka kaže: *Verba volant, scripta manent* (*Riječi lete, napisano ostaje*).

Knjiga, kako to navještava i njen naslov, pedantno bilježi – i to prevashodno na osnovu podataka objavljivanih u publikacijama *Facta montenegrina* i *Crnogorski glasnik* te raspoloživih dokumenata u NZCH – brojna događanja iz dvije decenije dugog postojanja i djelovanja NZCH. Iako bi se naslov *Povijesni pregled* mogao odnositi zapravo na cijelu knjigu, on je ipak zadržan za njeno prvo poglavlje u kojem se navode vremenski međaši: oni su određeni događajima koji su mijenjali način djelovanja, organizaciju i programsku strategiju NZCH. Iz tog povijesnog pregleda u posebnu cjelinu je izdvojen dio o *Internacionalizaciji crnogorskog pitanja* zbog, kako autor navodi, «značaja, ogromnog napora i mnoštva poduzetih radnji, kao i nesebičnog angažmana pojedinaca iz rukovodstva NZCH». Stoga bi bilo nezamislivo da se u tom poglavlju nijesu našli na primjer analitički tekstovi Dragutina Lalovića i Dušana Čizmića-Marovića objavljeni u drugom broju *Ljetopisa crnogorskog* odnosno u knjizi *Države na kušnji*, kao i vizionarske riječi don Branka Sbutege, izgovorene u Zagrebu 2. decembra 2005. godine na tribini Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru, da «dobrosusjedski odnosi Hrvatske i Crne Gore ... mogu prevazići sve traume povijesti».

O ulozi i problemima u radu vijeća i predstavnika crnogorske nacionalne manjine u političkom

sistemu Republike Hrvatske govori se na dvadeset stranica u trećem poglavlju i to – kako sam autor *Kronike* naglašava – samo u najznačajnijim crtama.

Najzad, na dvadesetpet stranica podastrta brojna dokumenta čine četvrtu cjelinu u monografiji i uvršćena su kako bi se i na taj način bolje razumjele sve Scile i Haribde koje su pratile Crnogorce Hrvatske na putu koji ih je nedvojbeno učinio – kako nam to saopštavaju u *Kronici* citirane riječi Predsjednika Republike Hrvatske izgovorene na obilježavanju dvadesete godišnjice osnivanja NZCH – «mostom prijateljstva između Crne Gore i Hrvatske».

Posebno treba naglasiti kako je iskazana na-mjera da *Kronika* bude izvor podataka nekim budućim autorima zapisâ o crnogorskom korpusu u Hrvatskoj izuzetno olakšana činjenicom da na portalu Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske (na internetskoj stranici www.vijecce-crnogoraca-zagreb.hr) postoji digitalno izdanje *Kronike* koje se može pretraživati standardnim informatičkim alatima, što je uvršćivanje u ovakvim publikacijama ranije neizostavnog indeksa pojmova i imena učinilo posve izlišnim.

Ne sumnjajući da će *Kronika* imati posebno mjesto u bibliotekama svih crnogorskih udruga u Hrvatskoj ali i onih u zemljama regiona, iznosimo i iskreno uvjerenje da će najavljena buduća predstavljanja *Kronike* i u sjedištima članica NZCH biti prava prilika da se i čuju i zabilježe – pa kasnije možda i uobliče u posebnu knjigu već etablirane biblioteke NZCH *Svjedočanstva* – kazivanja mnogih učesnika i svjedoka događaja iz vremenâ koja polako umiču i na koja će neumitno pasti zaborav, ali za koja se nikad ne smije zaboraviti da su u njima Crnogorci Hrvatske – da upotrijebimo riječi iz pisma uglednog novinara *Pobjede* g. Vlatka Simunovića objavljenog u 62. broju *Glasnika* – sačuvali obraz svom narodu.

Marko Špadijer, Vladimir Popović. *Biografska priča i sjećanja savremenika*,

Matica crnogorska / Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio d.o.o., Zagreb, 2011.

piše: Dragutin Lalović

Marko je Špadijer s mnogo mara i lucidnosti osvjetlio lik jedne prvorazredne povijesne ličnosti. Shvatio je to, s pravom, kao moralni dug prema jednoj ličnosti i jednom vremenu. Pritom se, kao i svaki biograf o tom vremenu i značajnim ličnostima u njemu, suočio s krupnim izazovima.

Tumačeći pobude i dileme ovoga svog životopisnog pothvata, u svojim sjećanjima na Vlada Popovića, sam autor ističe svoje „osjećanje duga prema toj ličnosti“, koju je prethodno ocijenio kao „ličnost najvišeg ljudskog i političkog nivoa“ (str. 411). Pritom iskazuje i dvojbu koliko će ga ljudska (i rodbinska) bliskost s tom ličnošću eventualno hendikepirati da o njoj piše *sine ira et studio*.

Odlučio se za formu suzdržanosti, objektivne i potpune informacije, a ne vrijednosnih sudova ili čak osuda. Išao je i dalje u svojoj skrupuloznosti: odbio je da se svojem glavnom liku „uvuče pod kožu“, da ga plastično individualizira, tako da se stječe osnovni dojam kako je Vlado Popović bez ostatka pripadao novovjekovnom soju „anđela javnoga života“ ili „zaljubljenika u opće“, kako je antičke građane nazivao veliki Montesquieu.

Je li baš tako, je li taj dojam posve točan, je li Vladimir Popović doista bio utjelovljenje političke ili revolucionarne strasti?

Evo jednog primjera iz sjećanja samog Špadijera na Vlada Popovića, kad nam u krokiju nagovještava osobnost svojeg glavnog lika, uspoređujući dvojicu prijatelja Svetozara Vukmanovića Tempa i

Vladimira Popovića:

“Dva Crnogorca, Crmničani, obojica proslavljeni revolucionari, partijske legende, ljudi iz udžbenika, a tako različiti. Tempo prijek, samouvjeren, agresivan, bez volje da čuje drugo mišljenje ... Vlado ne bez zora, ali tolerantan, civilizovan, spreman da sasluša. *Vlado je imao ljudske, a Tempo političke strasti.*” (str. 417; istaknuo - D.L.)

Autor je knjigu podijelio u dva dijela: prvi je objektivistički izvještajna kronika života Vladimira Popovića u revolucionarnome komunističkom pokretu, pri čemu nije izostala ni obiteljska strana njegova života; drugi pak subjektivistički dio sadrži svjedočanstva, uključujući i već citirano svjedočanstvo samog Špadijera.

Takav postupak može se i razumjeti i opravdati, ali nije uobičajen u ovom žanru. Čini se naime nedvojbenim da je umijeće dobre biografije upravo u nerazdvoivosti tih dviju komponenti, objektivističke (duha vremena) i subjektivne (osobnih nada, osjećaja i drama). U objektivističkom pristupu Marka Špadijera, pojedinačno Ja našeg glavnog junaka samopodvrgava se pod konkretnu univerzalnost Ideje, Partije i Tita, tako da se samo povremeno, na mahove, doznaje i poneka njegova intimna sumnja ili nedoumica kao političkog aktera. Tek nam uzgredne opaske (poput navedene) dočaravaju živu konkretnu osobu, prepoznatljivu ispod idealiziranog lika revolucionara što samozatajno izgara na oltaru općega.

Da to ilustriram jednim osnovnim pitanjem. Je li Vlado Popović, kao i svi drugi iz njegove generacije, bio staljinist? (točnije, u kojoj mjeri, jer je svaki član komunističkog pokreta to tada morao *per definitionem* biti). Špadijer ustvrđuje da Vlado Popović nije bio dogmat, da nije bio ideološki zatucan, da je bio širok i otvoren, upravo uman svjetski čovjek. Istodobno, sve pokazuje da je u cijelom svom vijeku

vjerovao u Partiju i Tita kao jamstva socijalizma i Jugoslavije. Uvjerava nas se da je bio za demokraciju i demokratizaciju poretka, ali bi bilo zanimljivo znati je li ikad naslutio da demokracije nema niti može biti bez političkog pluralizma i pune slobode mišljenja i štampe, čemu su upravo vrh SKJ i Tito bili principijelni protivnici. Pred kraj priče saznajemo da je na kraju svog životnog puta bio razočaran i pun skepse spram budućnosti zemlje. Od tako pametnog čovjeka očekivali bismo da je ostavio makar kakav trag kritičkog promišljanja o vlastitom usudu u revolucionarnom kovitlacu, o sustajanju “revolucije koja teče” – barem u svjedočanstvima svojih bližnjih.

Uvjeren sam da svaka kronika života izabranih protagonista tog doba može biti uvjerljiva i bliska mladoj generaciji samo ako istakne i strukturne bitne manjkavosti jugoslavenske varijante socijalizma i naše varijante zajedništva jugoslavenskih naroda. Ni hrvatska 1971. ni srpska 1972, primjerice, ne mogu se svesti na partikularističke nacionalizme, a da se u njima ne vidi i očajnički otpor mlađe generacije članova SKJ i njegova vodstva protiv sklerotičnosti starog modela i jednopartijskog monopola – nad radnicima i građanima.

Izdvajam zanimljiv i kontroverzan konkretni primjer iz političke biografije Vlada Popovića. U dijelu u kojem se govori o njegovu djelovanju kao šefa Generalnog sekretarijata Predsjednika Republike nalazimo sljedeću ocjenu: “Vlado se nije identifikovao s Titom, niti hranio važnošću funkcije koju je obavljao, ali je objektivno imao političku moć. U nekim političkim krugovima se govorilo da je Vlado važniji od Vlade SFRJ i da se preko njega ostvaruje uticaj na politički život i odluke u vrhu države.” (str. 288-289).

Špadijer osvjetljava konkretnu povijesnu epizodu iz toga vremena za koju, s pravom, ističe da

je imala “posebnu težinu, jer je njena interpretacija ostavila traga na odnos prema Vlado Popoviću u Crnoj Gori” (str. 292). Politički kontekst je smjena generacija krajem šezdesetih, kada se mlađa ekipa rukovodilaca s Veljkom Milatovićem na čelu (a uz podršku Veljka Vlahovića) otvoreno i principijelno politički sukobljava s konzervativnim otporom stare garde (na čelu s Blažom Jovanovićem i Svetozarom Vukmanovićem Tempom). Podroban opis nalazi se na str. 292-296.

U toj epizodi, s kojom završavam, susreću se dva lika ove naše biblioteke Vlado Popović i Veljko Milatović. Evo kako njihov ključni politički razgovor iznosi biograf Veljka Milatovića Miodrag Mališa Marović (a koji Špadijer samo djelomično citira):

“Plahovit i pun sebe, sa oreolom španskog borca, u to vrijeme smatranog jednim od najbližih Titu, Vlado Popović je politički 'mlađanog' Veljka dočeka kao nervoznom primjedbom kako su razgovore sa njima u Federaciji mogli ranije obaviti da se to željelo. Na njegov odgovor da ga traži nedjeljama, ali da ga nije mogao dobiti, Vlado, očigledno uvrijeđen, povišenim glasom presijeca Veljka prijekorom kako je to mogao učiniti Veso, prilikom njihovog susreta na Brionima.

Na pitanje o svom kandidovanju odgovorio je da ne želi da bude u partijskim forumima ni u Crnoj Gori ni gore.

Na Veljkovu opasku da nije sumnjao u takav njegov stav, Vlado je nastavio da ni on nije bez nekih opterećenja, pa se tako boji da naša zamisao o predstavnicima gore, ne oslabi reprezentativnost crnogorske delegacije u vrhu federacije.” (v. M. Marović, *Veljko Milatović*, 2006, str. 208-209)

U tom se političkom sukobu, kao što vidimo, Vlado Popović aktivno uključio u crnogorske političke borbe za vlast u Savezu komunista Crne Gore, na strani Tempa. Doživio je poraz, koji svjedoči o

ograničenosti njegove političke moći, usprkos svojoj bliskosti s Titom. Ali svjedoči i o njegovu integritetu i smislu za politički realizam jer se nakon poraza lojalno povukao i podržao novo, pomlađeno crnogorsko vodstvo. Nameće mi se u ovom kontekstu sasvim uzgredna napomena: nije mi nikad bilo jasno zašto se Tempova pretenzija da bude kandidat za čelnika crnogorskih komunista smatrala bahatošću i političkim karijerizmom. Sam Špadijer ističe kako Tempo s mjesta predsjednika Sindikata odlazi relativno mlad u penziju (1912-1967, sa samo pedesetipet godina). Zar Tempo nije bio član najužeg rukovodstva SKJ, između sedmoga i osmog kongresa (1958-1964), jedan od pet članova Sekretarijata IK CKSKJ (Tito, Ranković, Kardelj, Gošnjak, Tempo)? Cijelo je desetljeće bio na čelu jugoslavenskog Sindikata, u kojemu je izrastao u jednog od lidera jugoslavenskoga samoupravnog pokreta. Bio je godinama nedvojbeno čelni crnogorski komunist u Federaciji (poslije Đilasa, a prije Vlahovića). Za takvog rukovodioca odlazak u Crnu Goru nipošto nije bila nekakva pretencioznost, nego skok s konja na magarca. Drugim riječima, čisto formalno, to je morao biti ogroman dobitak za Crnu Goru, za jačanje njezine pozicije u Jugoslaviji. Tako u tome političkom sukobu valja, po mom sudu, razumjeti pobude i opredjeljenje Vlada Popovića.

Možemo zaključiti da je *Fortuna* bila jedinstveno sklona Vlado Popoviću. U povijesti je živio u sazviježđu jednoga velikoga generalnog sekretara (KPJ/SKJ), sam je bio odličan generalni sekretar Titova predsjedničkog sekretarijata, a eto je danas dočeka da o njemu u ime povijesti sudi još jedan uman generalni sekretar (Matice crnogorske).

Sve je ostalo ljudska i revolucionarna *virtu* Vladimira Popovića Španca.

Dimitrije Popović, *Luča Njegoševe noći*

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/
Skaner studio d.o.o., Zagreb, 2012.

piše: Miraš Martinović

Obavezujuća je knjiga o kojoj govorimo – *Luča Njegoševe noći*, tema kojom se knjiga bavi i autor koji ju je napisao.

Obavezujući su obojica.

Teško je njihove veličine i odnose svesti u vremenske granice i o njima u tim granicama govoriti.

Obojica su vanvremeni.

Obojica mistici. S teretom metafizičke sjenke – koja lebdi nad njima, i u njima.

Metafizika je njihov oreol.

Obojica imaju svoje identitete, a to znači da svemu čega se dotaknu, daju sopstvene pečate.

I jedan i drugi nose veliki dar, ali i prokletstvo.

Što god dotaknu, zadobija njihovu prepoznatljivost. Postaje njihovo i opšte.

Prisutni su podjednako i u vremenu i u vječnosti.

Kada bi Njegoš bio u prilici da vidi ono što Dimitrije radi (a on to iz nekog kutka vaseljene gleda svojim okom!), bio bi fasciniran, kao što je fasciniran bio onom Rafaelovom slikom koju je vidio, prilikom posjete Italiji, a nakon čega je i zapisao: *“A više svega mi stoji i sjaje kartina Rafaelova ‚Preobraženije‘, kao prelestna Danica veselim licem osvetljava grdne i mračne klisure strašnim gromovima izdrobljene ...”*

Sve njihovo je rečeno do kraja, sve je zaokruženo. Kod Njegoša riječima, kod Dimitrija i slikama i riječima. Nema objašnjenja, dopuna, fusnota. Sve je jasno i razgovijetno. Sve ima kratkoću i jasnoću zakona.

Kod njih nema prošlosti, nema smrti.

Obojica kreću sa istog izvora, polja čiste

metafizike, gdje se roje ideje kao iskre božanstvene, slijedeći svoju zvijezdu. Kreću iz svojih mikrokozma, ali se susreću u makrokosmosu. Sa snagom i vizijama kosmokratora.

Onih što od noći prave dan.

Teško je među njima praviti usporedbe. A opet, sličnosti su različite i brojne. Ovaploćujući veliku tajnu, oni bivaju tajna. U svim vremenima i na svim prostorima.

Miljenici Vaseljene. Od nje direktno primaju zadatke.

Bespogovorni izvršioци.

Stalno na ivici svijetova.

Dvije zvijezde iznad cetinjskog neba koje se pripomažu svojim svjetlostima.

Krećući se poljem neizrecivog, koje traži da se oglasi, postaju glasovi koji se svuda čuju. Sve upijaju i istovremeno artikulišu.

Obojica čitaju knjigu mirobitnu – tablice duše.

Kada se sve ovo zna, onda je sasvim prirodno što je nastao MISTERIUM LUČE MIKROKOZMA, veliki ciklus iz koga govore istine o životu, Bogu, čovjeku, njegovom padu, ali i uzdignuću. O smrti i vaskresenju.

O knjizi LUČA NJEGOŠEVE NOĆI može se mnogo pisati. Inspirativna je i daje prostor i za pisanje i za razmišljanje. Namjerno sam izostavio njena tumačenja. Iz straha da je, prepričavanjem i tumačenjem, mogu obesmisлити. Ubiti njenu izvornu ljepotu. Poremetiti njene energije. Njenu zvjezdanu jasnoću. I jasne poruke.

Prirodno je bilo, računajući na prst cetinjske sudbine, očekivati jednu ovakvu knjigu od potomka onog koji je sagradio na Cetinju prvu kuću, kamni kulu, od potomka popa Laza Jabučanina Popovića, koji je sa Njegošem bio u prisnim odnosima, mijenjajući i neka zemaljska dobra, o čemu svjedoči i dokument potpisan Njegoševom rukom, a koji je

u posjedu autora ove knjige.

I taj ugovor, ta tapija na zemlju, taj rukopis i taj potpis, sada već imaju svoju vječnost, svoja ozračja ... I značenja. Niti su to obična slova, niti je to obični dokumenat. Ta tapija ima nebeskog u sebi.

Takvom je doživljava autor MISTERIUMA.

Središnji dio ove knjige, naslovljen kao Događaj, govori o vrhovnom misteriju koji su dotakli obojica. O ideji stvaranja, toj božanstvenoj iskri, o njenom ovaploćenju u Djelo.

Tu, opet, obojica sudjeluju u vrhovnoj alhemiji stvaranja. Gdje se velike istine ovoga svijeta pretaču u trajnu misteriju, a misli u Kamen mudrosti, koji je nepropadljiv.

Ozračeni vatrama pakla, koje je u tom prostoru nemoguće izbjeći, sa zvjezdanim žigom na čelu, oni razgovaraju ravnopravno. Na jedino njima dohvatljivoj i mogućoj razini.

Da ne mogu jedan bez drugoga, svjedoči njihovo djelo, Cetinje i zvijezde. I nebo koje ih je odabralo, nadahnulo i darovalo. I sam Njegoš koji nas nagleda iz nekog kutka beskrajne vaseljene.

Vlado Vujović, *Šveđani – Osvajači Anderbe,*

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 2007.

piše: Zoran Drašković

U jesen 2008. godine – kada još nijesam imao šezdeset godina i kada sam za sve imao daleko više vremena no što mi se to danas čini – g. Danilo Ivezić mi je, u ime Savjeta za izdavaštvo NZCH, kazao kako bi trebalo da učestvujem na tada najavljivanom predstavljanju knjige *Šveđani – osvajači Anderbe* Vlada Vujovića. Pitajući se da li se to novopredloženi član Savjeta za izdavaštvo stavlja na kušnju, sjetio sam se kako je jednom prilikom, govoreći o neophodnosti podmlađivanja našeg zbora *“Montenegro”*, prof. dr. sc. Ljubomir Kuljača dodao da pod mladima razumije sve one koji nemaju 60 godina, a znajući i za uvriježeno mišljenje da *“Čevljani zrenu tek sa še’set”*, pomislio sam da mi možda još nije vrijeme iznositi ma kakve kritičke sudove o nečemu, pa ni o knjizi Vlada Vujovića; uostalom, treba li išta reći nakon svjedočenja prof. dr. sc. Dragutina Lalovića o nastojanjima Vlada Vujovića da dovrši svoju hroniku o Nikšiću: *“S kolikim je samo marom i akribijom, jedva čitkim rukopisom, stalno iznova dotjerivao svoje rukopise, kao da mu baš o svakoj riječi i sam život ovisi.”?*

No, pomislio sam i kako me je da govorim o toj hronici možda „kvalificirala“ činjenica da su mi roditelji bili maturanti Nikšićke gimnazije? A onda sam se iskreno zapitao što – čitajući tu knjigu – može doživjeti neko ko iz rijetkih, i već davnih, trenu-taka Nikšić ponajprije i najviše pamti: po odlascima na Zetu kroz rastočke voćnjake; po presahlom koritu Gračanice gdje sam prvi put u životu vidio kako se s dva oblutka (“bu-bulja”) može istjerati “iskra iz kamena”; po vazda punim stolovima ispred *“Onogošta”*, gdje bi se za “ove naše iz Beograda”

uvijek odnekud dobavila još neka "štokrla" ...

U jednoj antologiji lirike, čije je prvo izdanje objavljeno u Zagrebu, od strane Matice hrvatske, prije više od sto godina, u predgovoru stoji: *"ono umjetničko djelo koje ne budi emociju nije umjetničko djelo"*, a popularno mjerilo za to, bar kad je pjesma u pitanju, glasi: *"kadgod pri glasnom čitanju pjesme ne osjetite da vam glas postaje mekši ili topliji – ne izvještačeno razmažen ili besjednički podignut, no mekši ili topliji – pjesma koju čitate nije prava lirski pjesma"*. Ja ne želim ustvrditi da je ova hronika lirsko dijelo, jer to Vladu Vujoviću zasigurno nije ni bila namjera, ali moram priznati da sam na mnogim mjestima zadrhtao od sjećanja koja su navirala sa pomnjanjem nečijeg lika, nekoga mjesta ili događaja.

A kako i ne bih kad kao da su odjednom oživjeli likovi nastavnika Nikšićke gimnazije, među njima i profesora Veliževa, o kojima su roditelji pričali nebrojene anegdote.

Kao da su u liku nesvršenog gimnazijalca dobila potvrdu roditeljska kazivanja o školskom drugu čije ime nikad nijesu izgovorili: poratnom visokom funkcioneru kojem je u biografiji pisalo da je bio "izbačen iz svih gimnazija Kraljevine Jugoslavije zbog političkog rada", a zapravo je to bilo učinjeno zbog krivotvorenja svjedočanstva?

Mislom da sam na stranicama hronike dobio svjedočanstvo i o karakternim osobinama majčinog školskog druga i kasnijeg agilnog studentskog organizatora u Beogradu, koji joj je – nakon što je jedva izvukla živu glavu na studentskim demonstracijama uoči rata – na pitanje kako on to baš nikad ne dobi batine od policije, ne trepnuvši odgovorio: *"Bogami, ja nikad ni ne odem na te demonstracije!"*.

Odnekud je zatreperio zvonki i dragi glas tetke-Marike sa Kličeva, koja je često i uvijek sa osmjehom prepričavala kako je, kao i mnogi drugi, išla u pećinu ne bi li i ona što zakučila "od kraljevskoga

blaga", a poslije su "do đavoljeg zlatnika sve vratili".

A kad god bi neko od junaka hronike kročio na nikšićku Pjacu, ja bih vidio trafiku (nezaobilaznu na dokumentarnim snimcima) iza koje se majka bila sklonila i tako preživjela savezničko bombardovanje, jer je prije toga nijesu pripustili u jednu već prepunu kafanu u kojoj su svi, pogođeni direktnim pogotkom, izginuli!

Nije li ono u Ulici Novice Cerovića živio i umro striko - Nikola, majčin stric i ugledni knjaževsko-kraljevski oficir, pa je familija noću skidala smrtonice s krstom i stavljala nove s petokrakom, bojeći se da im niko neće smjeti na sprovod?

Ozarilo me je kad sam pročitao kakva je ljudskost krasila partizanskog liječnika i kasnije generala, kojeg i sad kao da vidim kako zadihan – popevši se na štakama i bez jedne noge na 4. sprat – mom ocu i stričevima (premda ih je jedva poznavao) predaje karte za prvi let za Titograd kako bi vidjeli svojega oca koji je bio na samrti.

Čitajući hroniku na sebi sam osjećao uvijek odsutan i u stranu skrenut pogled jednog našeg rođaka kad god bi se govorilo o poratnim godinama u Nikšiću. Njegova se majka bila zamakla poslije propasti zadruge u koju su "dobrovoljno" dali jedno od najboljih imanja u Mokroj njeni, a on se poslije peo do izuzetno visokih položaja.

Svu pogubnost i bešćutnost tzv. "druge faze revolucije" (valjda najviše kad su bili u pitanju intelektualci?) nikad nijesam spoznao kao na stranicama ove hronike, a davno sam je bio naslutio kroz kazivanje predratnog inženjera i kasnije priznatog univerzitetskog profesora koji se mom ocu, kao pouzdanom školskom drugu, svijem na svijetu kleo kako su ga vazda šiljali na najopasnije zadatke, a on je eto preživio!

Dočitavajući knjigu i polako se vraćajući u ovo vrijeme, nenadano i nespremno sam nabasao i "rekognoscirao" osobu koja mi je svoj nedolazak na

posljednji očevo ispraćaj, od koga smo se oprostili u krugu najuže rodbine i prijatelja, kasnije "opravdao" time što bi mu se moglo jako zamjeriti za nedržanje predavanja baš u vrijeme već glasnih studentskih demonstracija 1996. godine u Beogradu. One su – kao i uvijek u povijesti – budile nadu da će jedan tada još osioni režim biti zamijenjen idealima društvene pravde, o čemu je snevao i glavni lik hronike, Stojan Cerović, jedan od *"najtragičnijih zanesenika velikih ideja"*.

...

Govoreći o drugom obično više kazujemo o sebi; pišući o tuđim knjigama sjetimo se onih koje nijesmo stigli (a zapravo, kako to samo sebi smijemo priznati, nijesmo mogli) da dovršimo; čitajući nečija sjećanja bivamo često na živoj vatri da li je i vlastita, koja su se s godinama narojila, trebalo pokatkad zabilježiti. Dugo sam se premišljao treba li napisati i nekoliko sljedećih redova: suviše su lični da bi ih trebalo iznositi, a odveć teški da ih dovijeka sam nosim.

U nesrećnim vremenima – koja su valjda za nama, ali čija su „prebrojavanja“ i danas bolna – doživio sam da me u institutu u Beogradu gdje sam preko dvadeset godina radio jedan visoki oficir pred nekoliko kolega prozove riječima: *"Draškoviću, kada ćete se vratiti u Vaš Nikšić?"*. Kroz namješteni osmijeh, koji je sigurno više sličio facijalnom grču, odgovorio sam: *"Ja u Nikšiću nisam rođen, ali je on moj! A poći ću u njega čim se Vi vratite u Vašu Banja Luku!"*. Ledeni tajac koji je tada nastao kao da mi je potvrđivao ono što sam već slutio, a što će nekoliko godina kasnije, poslije martovskog atentata u Beogradu, Marija Jovanović uzeti za naslov jednog svog romana: *Idi, vreme je!* I ... otišao sam, ali u Zagreb. A u Nikšiću sam, u mislima, sve češće i sve duže. I treba li što drugo poželjeti čitaocu *Sage o Nikšiću* Vlada Vujovića?

KULTURNI IZLOG CRNE GORE

Iz kulturnog života

Pregled kulturnih događaja 2012. i 2013. godine

piše: Rosanda Mučalica

Svaki kvalitetan i pažnje vrijedan kulturni događaj u godinama koje je progutala ekonomska kriza pravi je podvig i za mnogo veće sredine od crnogorske. Besparica je, nažalost, obilježila i period kojem je posvećen ovaj osvrt. Uprkos hroničnom nedostatku novca za neke grandioznije umjetničke projekte, oni koji su u protekle dvije godine uspjeli da se izbore za mjesto pred publikom zbilja ponosno svijetle kao putokazi kojima bi trebalo hoditi i u vremenu budućem.

Cetinje dobilo galeriju „Miodrag Dado Đurić“

Kao jedan od glavnih događaja u kulturi 2012. godine u Crnoj Gori ostaće upamćeno otvaranje Crnogorske galerije umjetnosti „Miodrag Dado Đurić“ na Cetinju. Zemlji slikara, kako volimo da zovemo Crnu Goru, nedostajao je galerijski prostor u kojem bi na pravi način bili prezentovani najveći dometi našeg likovnog stvaralaštva. Dobili smo galeriju dostojnu i tradicije crnogorske prijestonice i velikana čije ime nosi. Otvorena je 18. maja 2012. u adaptiranoj zgradi nekadašnjeg *Trgoprometa*, kao dio Narodnog muzeja Crne Gore. U Crnoj Gori prvi put osmišljen je izložbeni prostor u kojem se, pored slika, skulptura, grafika, crteža, instalacija, mogu prezentovati različite forme proširenih medija: digitalna umjetnost, intermedijalna istraživanja, konceptualna umjetnost, performans, hepening... Organizovanje samostalnih i grupnih izložbi crnogorskih i stranih umjetnika, predavanja, prezentacija, okruglih stolova, koncerata, književnih

večeri, edukativnog i pedagoškog rada, izdavačke djelatnosti... neke su od programskih orijentacija galerije umjetnosti „Miodrag Dado Đurić“, koja jednakim žarom obuhvata i saradnju sa galerijama i kulturnim institucijama sličnog profila na globalnom nivou u cilju afirmacije i valorizacije crnogorske savremene likovne umjetnosti.

Dali i Vorhol u Podgorici i Tivtu

Izložba „Salvador Dali: Božanstveni svjetovi“, čiju postavku je činilo više od 200 grafika slavnog španskog slikara, u izložbenom prostoru JU Muzeji i galerije bila je pravi poklon za podgoričku publiku u 2012. godini. Takođe, publika u Tivtu mogla je da uživa u postavci „15 minuta slave“ Endija Vorhola u galeriji „Pizana“ u naselju i marini Porto Montenegro. Postavka je obuhvatila 30 originalnih i prepoznatljivih Vorholovih djela, nastalih u periodu šezdesetih godina prošlog vijeka, kada je pop art dostigao vrhunac umjetničkog izražavanja.

Krenimo od Dalija. Prvi put u Crnoj Gori predstavljeno je više od 200 grafičkih listova iz dva najobimnija Dalijeva opusa – „Biblija sakra“ i „Božanstvena komedija“, koji potiču iz privatnih kolekcija iz Francuske i Španije. Ovako obimna izložba Dalijevih radova prije Podgorice predstavljena je u Beogradu, u Sloveniji na Bledu i u Mariboru i u Njujorku. Postavka je imala specifičan edukativni karakter – kroz ilustracije gledalac se upoznao sa sadržajem Biblije i „Božanstvene komedije“, a zbog same tehnike, ovi radovi zauzimaju posebno mjesto u Dalijevom stvaralaštvu.

Pred podgoričkom publikom izložene su i dvije potpune dekompozicije drvoreza „Božanstvene komedije“ u 70 grafičkih listova, šest originalnih knjiga tog djela s Dalijevim ilustracijama u francuskom izdanju, kao i markice italijanske vlade posvećene 700. godišnjici rođenja Dantea Aligijerija.

Nije beznačajno naglasiti da je Dali i sam želio da da svojevrsan komentar na temu velikih djela literarne istorije, u obliku ilustracija. Svojim djelima je dodijelio svojevrsnu nadgradnju, koja ne olakšava razumijevanje teksta, već ga dodatno komplikuje. Ciklus „Biblija sakra“ se smatra najobimnijim objavljenim Dalijevim djelom. Autor ga je stvarao između 1963. i 1969. godine. Te ilustracije čini 105 litografija urađenih po gvaš originalima. Posao je naručio Dalijev mecena Đuzepe Alberto a Bibliju sa Dalijevim ilustracijama objavila je 1969. godine izdavačka kuća „Rizoli“ u Milanu.

Ilustracije se zasnivaju na širokoj raznolikosti slika, baziranih na hrišćanskoj ikonografiji, kao i na ikonografiji klasične mitologije. Zanimljivo je da je pri izradi ilustracija, Dali koristio posebnu tehniku – buletizam, njegov izum, pri kojoj je arkebuzu, vrstu starinskog pištolja, „punio“ kapsulama sa bojom i ispaljivao je na prazan papir.

Efekte (spontane fleke) zatim je uključio u ilustracije. Za „Božanstvenu komediju“ napravio je 101 akvarel. Djelo je, povodom 700. godišnjice rođenja Dantea Aligijerija, naručila italijanska vlada, a pod umjetnikovim nadzorom rađeno je od 1959. do 1963. godine i objavljeno u Parizu u šest knjiga.

Kontroverzni i uvijek zanimljivi Vorhol predstavljen je u Tivtu ikonografijom simbola pop arta – „Marilyn Monroe“, „Flowers“, „Marta Graham“, „Ladies and Gentleman“... Publika je imala priliku da pogleda rad „Speedskater“ koji se rijetko izlaže i predstavlja produkt saradnje osnivača galerije „Visconti Fine Art“ Lazara Vujića i samog Vorhola, nastao povodom edicije za potrebe Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu (1984).

Postavka „15 minuta slave“ bilo je prvo predstavljanje kultnog umjetnika u našoj državi.

„Šaka u lice“ Mirka Ilića na Cetinju

Velika retrospektivna izložba pod nazivom „Fist to face“ (Šaka u lice) jednog od najuspješnijih grafičkih dizajnera sa ovih prostora Mirka Ilića upriličena je 2012. u Narodnom muzeju Crne Gore. Na izložbi je predstavljen presjek Iličevog dosadašnjeg rada od kraja sedamdesetih godina prošlog vijeka do danas. Publika je tako mogla da se upozna sa njegovim plakatima za film i pozorište, naslovnim stranama knjiga, časopisa (Danas, Time International, Time, New York Times, Wall Street Journal), ilustracijama (Start), stripovima, crtežima, omotima gramofonskih ploča koji su vlasništvo Muzeja Moderne i Savremene umjetnosti iz Rijeke u selekciji Sabine Salamon kustoskinje Zbirke fotografije i novih medija, kao i nekoliko novijih radova koji su vlasništvo autora. Brojne posjetioce kroz postavku je vodio lično autor koji je za izložbu u crnogorskoj prijestonici izjavio rekao da je čudnovata prije svega zato što neke radove nije dugo vidio.

Velikan velikanu - „U slavu Njegoševe misli“

Proslavljeni crnogorski umjetnik, sa stalnom adresom u Zagrebu, Dimitrije Popović na dostojan način prošle godine uključio se u obilježavanje velikog jubileja – 200 godina od rođenja Njegoša. Između ostalog, skulpturu „U slavu Njegoševe misli“, sa Nacionalnom zajednicom Crnogoraca Hrvatske, poklonio je rodnom Cetinju. Naziv skulpture, koja se od sredine maja prošle godine nalazi na platou između Biljarde i Vladinog doma, odnosi se, u širem smislu, na kompleksnost pjesnikove misli, njene poetske, filozofske, teološke i mistične dimenzije. Skulptura se nalazi na liniji povezivanja starog i novog dijela grada, Cetinjskog manastira sa Trgom Balšića. Takođe je na poveznici kompleksa nekadašnjeg dvorca Crnojevića, odnosno dvorca kralja Nikole sa zgradom bivšeg Vladinog doma, a

danas Narodnog muzeja Crne Gore. Kako je kazao umjetnik, „skulptura je izraz poštovanja i svijesti o veličini i važnosti Njegoševog djela, o njegovoj neprolaznoj vrijednosti. U tom smislu omaž Njegošu se izražava kroz modernu likovnu formu što nosi i odraz vremena u kojem je nastala. Čak, ako se zanamari maloprije rečena simbolika skulpture i uzme u obzir samo njena formalna karakteristika, mislim da kompozicija dobro funkcioniše i na principu kontrasta starog i novog.“ Pored tog monumentalnog djela crnogorska publika mogla je da se upozna i sa stvaralaštvom na izložbi „Misterijum Luče mikrokozma“. Podsjećanja radi, skulptura je nastala u Zagrebu i bila prvo izložena u muzeju Mimara. O važnosti ovog projekta i van crnogorskih granica govori i podatak da je Popovićev „Omaž Njegošu“, koji čine ciklus „Misterijum Luče mikrokozma“, skulptura „U slavu Njegoševe misli“ i pripovijetka „Luča Njegoševe noći“, proglašen i za kulturni događaj koji je obilježio 2013. godinu u Hrvatskoj.

Na pravi način jedan veliki umjetnik odužio se velikanu.

Đilasov život na sceni CNP-a

Za sve istinske poklonike teatra, koji od pozorišta očekuju nešto više od razbibrige, novi komad Radmile Vojvodić „Everyman Đilas“ (premijerno izveden na 60. rođendan CNP-a, u novembru 2013.) ponudio je obilje znakova kraj puta za umjetničko i kritičko preispitivanje staza revolucije i stranputica slobode jednog čovjeka naoružanog stavom i pisaćom mašinom u bezrezervnoj borbi za bolji svijet.

Radmila Vojvodić izabrala je da napiše komad „Everyman Đilas“ (koji je uzburkao pozorišnu javnost), i da u središte interesovanja i angažmana stavi Milovana Đilasa, veličinu koja iskušava naše vrijeme i propituje ga.

Dugo sam se nosila mišlju i oklijevala da pišem

dramu. U jednom trenutku sam se latila „Besudne zemlje“ i krenula u dramaturgiju zajedno sa Borkom Pavićević. Negdje tokom čitanja obimnog Đilasovog djela, kao i mnogo toga napisanog o njemu, palo mi je na pamet kako je morao u jednom trenutku prelomiti da može živjeti i u zatvoru i odlučiti da se onima na slobodi osveti životom u zatvoru. To je tako samodestruktivno crnogorski i herojski i pjesnički, mislila sam... Da, eto tako, lijepo, pod nebom slije-pog zatvorskog šetališta (pod nebom anđela i vrabaca, rekao bi Hajne) živi i razara izopačeno djelo u čijem je stvaranju učestvovao, da tako živi i misli i pišući bije bitku za bolji svijet. Za preoblikovanje ovog nikad dobrog svijeta. I to bez sentimenta, bez samosažaljenja kojem je obično žrtva sklona. Među bilješkama koje obično skrivam i od sebe, a ponekad ne mogu ni da razumijem ta zapažanja po rasijanim ceduljama, ta je bila najuputnija, čak određujuća za pisanje i ovaj dramaturški koncept i izraz u drami – kazala je Vojvodić u intervjuu *Pobjedi*.

Ona se u komadu bavila jednom epohom u kojoj su njeni junaci svojim djelovanjem bitno određivali istorijske tokove u Jugoslaviji u njenom međunarodnom kontekstu. To su činili sa punim legitimitetom i legalitetom pobjednika u Drugom svjetskom ratu i protiv nacizma. „Everyman Đilas“ je drama u pet slika. Svaka slika predstavlja petinu sante ledenog brijega koji je nad površinom mora. Četiri petine smisla i potencijala nalaze se ispod površine.

Briljantne uloge u ovoj predstavi ostvarili su: Tihomir Stanić (kao Đilas), Ana Vučković, Jelena Nenezić-Rakočević, Gorana Marković, Karmen Bardak, Gordana Mićunović, Ljubica Barać-Vujović, Simo Trebješanin, Dejan Ivanić, Dušan Kovačević, Nikola Perišić, Petar Novaković, Zoran Vujović, Miloš Pejović, Aleksandar Radulović, Slobodan Marunović, Mišo Obradović, Dragica Tomas, Milorad Radović, Goran Slavić i Nada Vukčević.

Dramaturškinja predstave je Borka Pavićević, scenograf Hans Georg Schafer, kostimograf Leo Kulaš, kompozitor Žarko Mirković, lektor Dubravka Drakić. Dizajn zvuka i audio montažu potpisuju Jovo Kljajić i Đorđe Petrović, dok su asistenti režije bili Mirjana Medojević i Mirko Radonjić.

Obnovljen FIAT

Veliki kulturni događaj u 2013. godini je i obnavljanje Festivala internacionalnog alternativnog teatra (FIAT). Održan je u Podgorici od 1. do 15. septembra, nakon višegodišnje pauze. U moru prosječnosti FIAT je bio i ostao alternativa koja provocira, kreira i rađa nove energije i ideje. Od nemjerljivog je značaja za afirmaciju kulturne i umjetničke misli i Podgorice i Crne Gore, zato je obnavljanje ovog festivala crnogorska kulturna javnost dočekala sa velikom pažnjom i radošću. Na čelu novog FIAT-a je mlada rediteljka Ana Vukotić.

Akcentat prvog izdanja obnovljenog FIAT-a bio je na rekonstrukciji, sakupljanju energije i ispitivanju koliko je festival važan za crnogorsku javnost. Više od 2.500 hiljade posjetilaca koji su prošli kroz dvorište Kuslevove kuće gdje je nova baza festivala, dobro posjećene predstave i prava energija bez incidenta pokazali su da je FIAT zaista potreban Podgorici i Crnoj Gori. Festival je u novom ruhu ponudio dobar presjek teatarske scene u regionu i približilo publici politički teatar, koji u Crnoj Gori nikada nije zaživio u formi pokreta ili trenda kao u susjednim zemljama.

Subotički „Grad demona“ proglašen je za najbolju predstavu Festivala internacionalnog alternativnog teatra (FIAT). Žiri je takođe odlučio da režisera ovog komada Andraša Urbana nagradi za najbolju režiju, dok je za najboljeg glumca izabran makedonski glumac Zdravko Stojmirov, za ulogu u predstavi „Dnevnik jednog ludaka“.

Prvi crnogorski kandidat za Oskara

Za nama je jedan od onih perioda kada crnogorskoj kinematografiji nijesu cvjetale ruže što se tiče kvalitetne produkcije. Crna Gora je premalo tržište a sredstva koja država izdvaja za podršku filmskoj umjetnosti preskromna su da bi se mogao postići zadovoljavajući standard žanrovskog filma. Ipak, dugo najavljivani film *Draška Đurovića, dugometražno igrano ostvarenje „As pik – loša sudbina“*, **ostaće upamćen kao prvi kandidat Crne Gore za nominaciju za nagradu Američke filmske akademije Oskar, u kategoriji za najbolji strani film u 2013. godini.** Đurovićev film prvi je u kulturnoj istoriji naše države, koji je dobio šansu da se nadmeće za nominaciju za najprestižnije filmsko odličje.

Film „As pik“ je ljubavna priča, sa elementima akcije i komedije mentaliteta, u kojoj se prepliću motivi savremene društvene stvarnosti. U filmu igraju holivudski glumac Majkl Madsen, čarobnjak iz filma „Hari Poter i vatreni pehar“, srpski glumac Peđa Bjelac i pripadnik KGB-a iz „Muzičke kutije“ Koste Gavrasa, Rus Georgi Pusep. Pored njih, u filmu igraju i crnogorski glumci Branimir Popović, Mladen Nelević, Ana Vujošević, Jelena Simić, Momčilo Otašević, Danilo Čelebić, Dragan Račić, Slavko Klikovac, Vojo Krivokapić, Miro Nikolić, Dragiša Simović i drugi.

Crnogorski gudači u Sankt Peterburgu

Muzika se ponovo pokazala kao vitalan segment naše umjetničke scene. Za ljubitelje lijepog zvuka, klasične i duhovne, kamerne te instrumentalne muzike, jedna od najinteresantnijih muzičkih svečanosti Don Brankovi dani muzike kontinuirano podižu ljestvicu kvalitetnim programom. Za pamćenje su ostali kotorski koncerti pijaniste Denisa Macujeva i violončeliste Miše Majskog. Ipak, iskoraci koje pravi Crnogorski simfonijski orkestar najbolje

dokazuju kako se, uprkos brojnim problemima sa funkcionisanjem u neadekvatnom prostoru, može koračati i na internacionalnoj sceni.

Gudački ansambl Crnogorskog simfonijskog orkestra pod dirigentskim vođstvom maestra Grigorija Kraska nastupio je u Državnoj akademskoj Kapeli Sankt Peterburga (Gosudarstvenaja akademičeskaja kapela Sankt Peterburga) 29. septembra 2013, u okviru manifestacije „Dani savremene crnogorske kulture u Rusiji“, koja se realizuje na osnovu Protokola o saradnji Ministarstva kulture Crne Gore i Ministarstva kulture Ruske federacije. Kapela „Glinka“ u kojoj su sa velikim uspjehom nastupili Crnogorski gudači druga je po važnosti koncertna sala u Sankt Peterburgu, ali u istorijskom smislu prostor u samom srcu grada i neposrednoj blizini Ermitaža u kojem je zapravo stvarana muzička povijest Rusije, još od Državne pjevačke kapele osnovane 1479. godine koja će 1701. godine postati Imperatorska dvorska pjevačka kapela gdje će se desetak godina kasnije formirati Prva specijalna muzička škola; tokom 19. vijeka u Kapeli će početi prvi ruski simfonijski orkestar, iz kojeg će se kasnije izroditi čuvena Lenjingradska filharmonija, zadržavši i nastavivši ugled i status jednog od bastiona ruske muzičke kulture.

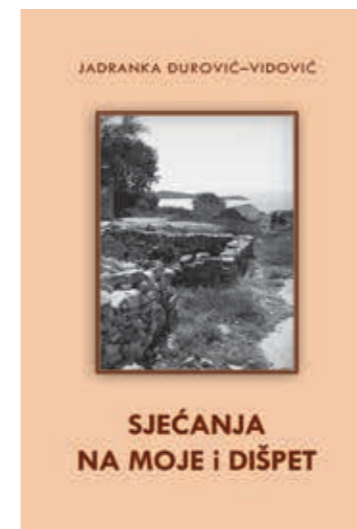
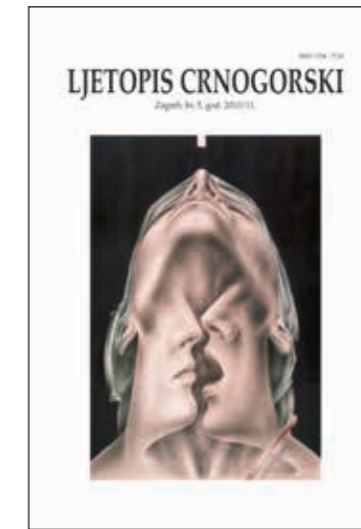
Crnogorski muzičari, pod vođstvom šefa dirigenta Grigorija Kraska, predstavili su se u prvom dijelu koncerta opusima Ivana Brkanovića, Borislava Tamindžića i Žarka Mirkovića, reprezentujući, od uvodnog Brkanovićevog „Končertina“, preko „Igre“ Tamindžićeve do „Muzike Sioranu“ Žarka Mirkovića pregledan presjek i stvaralaštvo muzičko u Crnoj Gori od poslijeratnog perioda i izraženih folklornih elemenata ranih pedesetih godina 20. do aktuelnih opusa i harmonija 21. stoljeća. Brojni ljubitelji muzike Sankt Peterburga oduševljeno su, nakon sjajnog prijema crnogorskih partitura,

prihvatili i ispratili izvođenje „Serenade za gudače“ P. I. Čajkovskog, u kojoj je crnogorski ansambl, predvođen Vujadinom Krivokapićem u ulozi koncert majstora, predstavljen u do sada najboljem izdanju, potpuno profesionalno i homogeno ujedinivši sve odlike visokih interpretativnih dometa i jedinstvenog zvuka, za šta definitivno najviše zasluga pripada njegovom dugogodišnjem prvom čovjeku a od 2013. godine i dirigentu Crnogorskog simfonijskog orkestra Grigoriju Krasku.

OBJAVLJENI NASLOVI IZ 2012/13.

IZDAVAČ
NACIONALNA ZAJEDNICA CRNOGORACA HRVATSKE

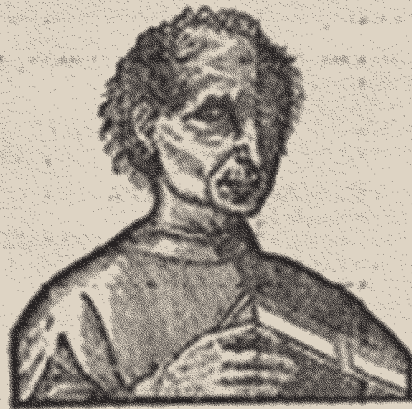

IL PRINCIPE
DI NICOLÒ MACHIAVELL
AL MAGNIFICO LORENZO
DI PIERO DE MEDICI

LA VITA
DI CASTRUCCIO CASTRACANI
DA LUCCA

IL MODO CHE TENNE
IL DVCA VALENTINO
PER AMMAZZARE VITCELLOVO VITELLI,
OLIVEROTTO DA FERMO, IL SIGNOR PAOLO,
ET IL DUCA DI BRAXIMA.

I RITRATTI
DELLE COSE DELLA FRANCIA
ET DELL'ALMAGNA.

M. D. L.

Niccolò Machiavelli "Vladar" (u povodu 500-te godišnjice)